

QƏMƏR XANIM CAVADLI

**İSLAM
VƏ
KÜTLƏVİ
İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ**

BAKI – 2009

Elmi redaktor: akademik Vasim Məmmədəliyev

Məsləhətçi: f.e.n. dos. Yalçın Əlizadə

Rəyçilər: Qulu Məhərrəmli
f.e.d., professor

Müqəddəs Payızov
f.e.n. dosent

Dizayn: Cəsarət Qasımov

Qəmərxanım Aydın qızı Cavadlı

«İslam və kütləvi informasiya vasitələri», Bakı-2009

Monoqrafiyada islami dəyərlərin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği problemləri tarixi, fəlsəfi, sosioloji, psixoloji və jurnalistik aspektlərdə araşdırılaraq kompleks şəkildə təhlil edilir.

0403000000
C ----- 2009
036-09

© Qəmərxanım Cavadlı, 2009

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan ön söz	5
GİRİŞ	7
I FƏSİL. İslam dəyərlərinin Azərbaycan mətbuatında ışığılandırılmasının tarixi mərhələləri	19
Çarizm dövründə milli mətbuatın dinə münasibəti.....	22
Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda ateizm təbliğatı..	53
Müstəqillik dövrünün kütləvi informasiya vasitələrində dini tendensiyalar.....	66
II FƏSİL. Müasir dövəmdə islami dəyərlərin tətbiqi problemləri	87
Dini dəyərlərin genezisi və öyrənilmə aspektləri.....	90
Dini informasiyada əsas xətlər və onların analizi.....	101
Müasir cəmiyyətin sosioloji portreti və ideoloji reallıqları	111
III FƏSİL. Dini informasiya kommunikativ funksiyalar kontekstində	123
Dini dəyərlər kütlə psixologiyasının komponenti kimi	133
Dini ideologiyanın kommunikativ ötürülmə mexanizmi	154
NƏTİCƏ	164
SUMMARY	170
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı.....	171
Sosioloji tədqiqatların nəticələri	177

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!

Bu kitabı Azərbaycan jurnalistika məktəbini yaradan və yaşadan mücahidlərə ithaf edirəm. O kəslərə ki: "... onlardan özlərini kimin yaratdığını soruşsan, mütləq: "Allah!" – deyə cavab verəcəklər! Elə isə haqdan necə döndərilirlər?" (Qur"ani-Kərim, Zuxruf surəsi, 87)

REDAKTORDAN ÖN SÖZ

Bu gün İslam dininin ümumbəşəri elmi və mənəvi dəyərlərinin kütləvi informasiya vasitələri ilə təşviqi cəmiyyətimizdə böyük maraq doğuran problemlərdəndir. Milli jurnalistikamız müqəddəs İslam dininin qayə, məqsəd və məramlarını ətraflı şəkildə təhlil edən, auditoriyaya din ilə bağlı zəruri, gərəkli məlumatları çatdıran geniş imkanlara malik bir sahədir. Bu mənada Qəmərxanım Cavadlının təqdim etdiyi monoqrafiya xeyli dəyərli özəlliklərə sahibdir. Əvvəllən, bu tədqiqat işinin elmi cəhətdən vacibliyini şərtləndirən əsas məqam ondan ibarətdir ki, İslam dininə dair mövcud ədəbiyyat bolluğu fonunda mövzuya dair dürüst informasiyaları özündə ehtiva edən, həqiqi islami dəyərləri əks etdirən mənbələr olduqca azdır. Məhz bu baxımdan Qəmərxanım Cavadlının monoqrafiyası Azərbaycan jurnalistikasına İslamın təsiri mərhələlərini və informativ tutumunu öyrənmək istəyənlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin diqqəti cəlb edən müsbət cəhəti ondadır ki, müəllif problemə müstəqil analitik düşüncə tərzii ilə, təsvirçilikdən uzaq olan, sənədlərə, ədəbi mənbələrə, rəsmi materiallara, sosioloji tədqiqatlara, statistik nəticələrə əsaslanan tədqiqatçı nəzəri ilə yanaşır. Bu mövzu aktual olduğu qədər də ciddidir; çünki bu sahədə mövcud olan problemlər cəmiyyətin ideoloji sahədəki perspektivləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Müəllifin işinin dəyəri ondadır ki, o, bu sahədə həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan səmərəli olan konsepsiyalar təqdim edir.

Monoqrafiyanın strukturu müəllifin konseptual fikirlərinə uyğun şəkildə işlənmişdir. Birinci fəsil Azərbaycan mətbuatında və radio-televiziyasında islami informasiyanın keçdiyi tarixi mərhələləri gözədən keçirilir. Tarixi baxımdan çox diqqətəlayiq haldır ki, "Əkinçi" qəzetindən başlayaraq bu günümüzdə qədər bütün mənbələrdə jurnalistikamızın dini mühitə marağı, İslamın mütərəqqi elmi və əxlaqi dəyərlərinin mənimsənilməsinin vacibliyi, mövhumatın və radikal fanatizmin tənqidi kimi mövzular mütəmadi olaraq müzakirə mövzusu olmuşdur. Çarizm dövrünün, so-

vet imperiyasının və müstəqillik dövrünün Azərbaycan mətbuatı hər dövr kəsiminin öz siyasi və ictimai baxışından islami dəyərlərə münasibətini bildirmişdir.

İkinci fəslin əsas mövzusu olan nəzəri-metodoloji aspektlər jurnalistikada dini informasiya tədqiqatlarına bir sıra periferik elm sahələrinin - din fəlsəfəsinin, İslam tarixinin, kütlə psixologiyasının, empirik sosiologiyanın və başqa elmi təmayüllərin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Fəsil üç bölümdən ibarət olub dini informasiya problematikasının müxtəlif aspektlərdən araşdırılması zərurətini ön plana çəkir.

Müəllif təməl mənbə kimi Qur`ani-Kərimə və Sünnəyə, həmçinin müqayisə məqsədilə başqa dinlərin dini-etik postulatlarına müraciət edir. Qur`ani-Kərimin ayələrindən və səhih hədis kitablarından götürülən nümunələr, iqtibaslar ilə sübut edir ki, İslamın əxlaqi və elmi mahiyyəti, təbliğata münasibəti yetərinə öyrənilməmiş, auditoriyaya yanlış kriterilərdən təqdim olunmuşdur. Bu da kütləvi informasiya vasitələrində mövcud stereotiplərin dəyişdirilməsi probleminin aktuallığını ortaya çıxarır.

Sonuncu fəsildə bu problem geniş şəkildə şərh olunaraq dinin parametrləri, psixoloji və ideoloji funksiyaları, kommunikativ ötürülmə modelləri barədə məlumat verilir. İşə eyni zamanda sosioloji tədqiqatların nəticələri və mövzuya dair istifadə edilmiş ədəbiyyatın geniş siyahısı daxildir. Çox təqdirəlayiq haldır ki, bu əsər Azərbaycan mətbuatı tarixində dini tematikanın yaranması, inkişaf mərhələləri və perspektivlərinin kompleks şəkildə təhlilinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat işidir.

“İslam və kütləvi informasiya vasitələri” kitabı jurnalistika sahəsində böyük təcrübəyə, püxtələşmiş sənətkar qələminə və elmi-fəlsəfi dünyagörüşünə malik bir müəllifin - Qəmərxanım Cavadlının dəyərli tədqiqat əsəridir. Əminəm ki, onun irəli sürdüyü nəzəri tendensiyalar və təcrübə biliklər gələcəkdə bir sıra yeni araşdırmalarda elmi mənbə kimi istifadə ediləcəkdir.

Akademik VASİM MƏMMƏDƏLİYEV

GİRİŞ

Azərbaycan jurnalistikası 130 illik tarixi ərzində ənənəvi İslam dəyərlərinə müxtəlif aspektlərdən və müxtəlif ideya-siyasi yönümlərdən yanaşmışdır. «Əkinçi» qəzetindən başlayaraq müasir dönməmizin mətbuat, radio və televiziyasına qədər bütün mümkün mənbələrə nəzər salsaq, jurnalistikanın dini təmayüllərə marağını, münasibətini və şərhini izləyə bilərik. İslam və şəriət məsələləri, din və dövlət əlaqələri, xurafat və mövhumata münasibət, mövhumatçı din xadimləri və müsəlman fanatizminin tənqidi, mütərəqqi dini və əxlaqi dəyərlərin mənimsənilməsinin vacibliyi kimi mövzular mütəmadi olaraq kütləvi informasiya vasitələrinin müzakirə mövzusu olmuş, geniş oxucu, tamaşaçı, dinləyici kütləsini daimi auditoriya kimi saxlaya bilmişdir. Tarixin ən müxtəlif dövrlərində – çarizm və sovet imperiyası dövründə, müstəqilliyimizin bərpası illərində – Azərbaycan mətbuatı hər dövr kəsiminin öz siyasi və ictimai konsepsiyası baxımından islami dəyərlərə münasibətini bildirmişdir.

Kütləvi informasiya vasitələrində islami dəyərlərin geniş və hərtərəfli işıqlandırılması dövrü Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi son illərdir. Bu dövr, ümumiyyətlə milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış tendensiyası ilə fərqlənir. Bu gün cəmiyyətimizin yaşadığı keçid dövrünün mürəkkəb və ziddiyyətli xarakteri din və mənəvi dəyərlər məsələsinə münasibətdə dəqiq, aydın və perspektivli bir mövqeyin işlənilib hazırlanmasını aktuallaşdırır. Belə bir mövqeyin işlənilib hazırlanmasına olan ictimai tələbat öz növbəsində xalqın əsrlər boyu bu sahədə topladığı təc-

rübəyə, ənənələrə münasibət məsələsinin əhəmiyyətini artırır, keçmişin mədəni və mənəvi irsinin bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə təhlilini, obyektiv və zamanın ruhuna uyğun şəkildə qiymətləndirilməsini zəruriləşdirir. Eyni zamanda, keçid dövründə bərqərar olan bəzi tendensiyalar sonrakı dövrdə həyatımızı, mənəviyyatımızı müəyyən edən amillərə çevrilə bilər. Bu gün dinə, mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə, azərbaycançılıq ideyalarına qayıdış bu mövqedən qiymətləndirilməlidir. Varislik ənənələrinin özbaşına cərəyan edən prosesə çevrilməməsi üçün dinin təməl prinsiplərinin düzgün izah edilməsi və təbliği vacibdir.

Vaxtilə Prezident Heydər Əliyev dinin mənəviyyatla bağlı məzmununa böyük diqqət yetirir və dini dəyərlərin cəmiyyətə aşılınmasının vacibliyini ciddi cəhdlə vurğulayaraq deyirdi: «İslam dini həmişə insanları saflığa, ülvəi mənəviyyata dəvət etmişdir. Qur`ani-Kərim insanları düzlük, mənəvi paklıq ruhunda tərbiyə edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bu ağır, çox çətin, keşməkeşli dövründə bütün bunların bizdən ötrü çox böyük əhəmiyyəti var... Məhz bu dövrdə hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman ilk növbədə İslam dininin tövsiyələrindən istifadə edərək öz mənəviyyatını yüksəltməlidir. Mənəviyyatımız nə qədər yüksək olarsa, biz insanlarda, hər bir azərbaycanlıda, müsəlmanda Vətənə, öz amallarına sədaqət, mənəvi saflıq əhval-ruhiyyəsi tərbiyə edə bilsək, Azərbaycan bu ağır böhran dövründən, çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxacaqdır».*

* Mövlud bayramı münasibətilə Təzəpir məscidində təntənəli mərasimdə çıxışdan. 26.09.1994

Heydər Əliyevin bu sahədə irəli sürdüyü vəzifələr hər şeydən əvvəl xalqımızda milli-dini mədəni köklərə, əxlaq və ailə ənənələrinə bağlılığın və hörmətin tərbiyə edilməsini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda, bilavasitə kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinə ideoloji iş və mənəvi tərbiyə sahəsində qarşıda duran vəzifələri başa düşməyə imkan verirdi. Müstəqil Azərbaycanda dini və mənəvi dəyərlərə münasibət məsələsində dövlətin mövqeyinin mahiyyəti və əsas yönümləri Heydər Əliyevin müxtəlif yığıncaq və toplantılarda söylədiyi fikirlərində öz yığcam və konkret ifadəsini tapırdı. Bu çıxışlarında o, xüsusi diqqətlə vurğulayırdı ki, Azərbaycan təkcə bazar iqtisadiyyatına, yaxud azad sahibkarlığa keçidi ilə fərqlənməməlidir; cəmiyyətimiz protektoratdan müstəqilliyə, totalitar rejimdən demokratik, hüquqi, dünyəvi rejimə, ideoloji blokadadan mütləq aşkarlığa və nəhayət, dinsizlikdən, ateizmdən dinə, dinin mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrə qayıdış dövrünə qədəm basmışdır. Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycanda dövlət dindən ayrı olsa da, intellektual-psixoloji və ideoloji komplekslər kimi milli ideya və dini ideya labüd olaraq daim bir-biri ilə çarpazlaşırlar.

Məhz bu səbəbdən dövlət daima sübuta yetirməyə çalışır ki, onun götürdüyü dünyəvi inkişaf yönümü dinlə mənəviyyat sahəsində əməkdaşlığı istisna etmir. Bu dövrün spesifikliyini nəzərə alan Heydər Əliyev ideoloji təbliğat üçün çox düzgün bir istiqaməti müəyyənləşdirərək deyirdi: «Biz demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quraraq, bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək, ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyatımız üçün uyğun cəhətlərini götürüb tətbiq edərək heç vaxt dinimiz-

dən, dini adət və ənənələrimizdən ayrıla bilmərik və imtina da edə bilmərik»*

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu konsepsiya bu gün Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti ilə davam etməkdədir. 2007-ci ilin aprel ayında Bakıda keçirilən «Dözümlülüyün və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu» mövzusunda Beynəlxalq konfransın iştirakçılarna müraciətdə deyilir: «Qloballaşma və integrasiya proseslərinin geniş vüsət aldığı müasir dünyada eyni zamanda ziddiyyətli proseslər, ayrı-ayrı bölgələrdə milli-mədəni, mənəvi və siyasi qarşıdurmalar da müşahidə olunur...Etnik-dini münaqişələrə, dindən siyasi məqsədlər üçün istifadəyə, ekstremist təmayüllərə qarşı mübarizənin ön cərgəsində, ilk növbədə, nüfuzlu siyasi və dini liderlər, ictimai xadimlər, güclü təsir imkanlarına malik olan mətbuat durmalıdır. Hazırda bütün dünyada sülh, dözümlülük, humanizm dəyərlərinin təbliği və təşviqi günümüzün vacib məsələlərindəndir. Xüsusən televiziyanın, mətbuatın təsir gücündən düzgün istifadə olunmalı, maarifləndirmənin rolu və imkanları artırılmalı, bütün səylər demokratik cəmiyyətdə bütövlüyün və etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasına yönəldilməlidir. Bu işdə bəşəriyyətin milli-mədəni tərəqqisində müstəsna bir mərhələ açmış İslam dininin tarixi rolu xüsusi qeyd edilməlidir» (93). Dövlətimizin bu tendensiyasına arxalanaraq tam əminliyi ilə deyə bilərik ki, İslamın ümumbəşəri dəyərlərinin kütləvi informasiya vasitələri ilə

* Qurban bayramı münasibətilə Mir Möhsün ağa ziyarətgahında keçirilən görüşdən. 08.04.1998.

cəmiyyətin həyatına aşılınması həm dövlət ideologiyasının, həm də müasir ictimai elmlərin qarşısında duran vacib problemlərdən biridir. Bu problematikanın Azərbaycan jurnalistikasının tarixində və müasir vəziyyətində geniş yer tutduğunu nəzərə alaraq «İslam dəyərləri kütləvi informasiya vasitələrində» mövzusunun monoqrafiya kimi hazırlanmasına qərar verilmiş və diqqətinizə təqdim edilmişdir.

XXI əsr bəşər tarixinə yeni dünya nizamı ilə daxil olur. Qloballaşma məfhumu ilə ifadə olunan bu nizamın təşəkkülü prosesində dünya dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr güclənir, kommunikasiya və informasiya vasitələrinin həyatımızın bütün sahələrinə müdaxiləsi müşahidə edilir. Bununla əlaqədar elm adamlarının diqqəti daha çox bu prosesin milli və dövlət maraqları baxımından lazımi səmtə istiqamətləndirilməsinə yönəlir. Bu zərurəti yaradan səbəb qloballaşmanın daha çox Qərb ölkələrində məqbul sayılan ideoloji standartlar, mənəvi dəyərlər əsasında aparılmasıdır. Belə olan təqdirdə, İslam mədəniyyətli dövlətlərin dini-mənəvi həyatı, məişəti, əxlaqı ilə uyğun gəlməyən, uzlaşmayan, bəzən hətta tam əkslik təşkil edən təzadlar meydana çıxır. Və elə bu səbəbdən də qloballaşmanın ideologiyada inikası islam cəmiyyətləri üçün, bütün müsəlman dünyası üçün olduqca aktual, həyati əhəmiyyətli mahiyyət kəsb edir.

Mütəxəssislər qloballaşmanın müxtəlif aspektlərindən söz açırlar: iqtisadi, siyasi və mədəni həyat sahələrində sivilizasiyaların mübadiləsi və yaxınlaşması problemi minilliyin başlanğıcında ən mühüm sosial proses kimi nəzərdən keçirilir. Bizi isə bu mövzu çərçivəsində daha çox narahat edən qloballaşmanın dini mədəniyyətlə bağlı aspektidir ki,

bu da Azərbaycan reallığı üçün olduqca aktual və önəmlidir.

Qərbin dini mədəniyyət sahəsində təşviq etdiyi dəyərlər əksər hallarda mənəvi məzmunundan təcrid edilmiş liberal dəyərlərdir və mahiyyət etibarı ilə ənənəvi cəmiyyətlərdə coxəsrlilik adətlərin sıxışdırılıb aradan çıxarılmasına yönəldilmişdir. Belə dəyərlərin həyatımıza təcavüzü ilə daxili sosial münasibətlər adət edilmiş müstəvidən çıxarılıb başqa müstəviyə keçir, milli mədəniyyətin dominant üstünlüyü pozulur, cəmiyyət qərbləşməyə məruz qalır. Şübhə yoxdur ki, qloballaşmanın gətirdiyi dəyərlər bir çox baxımlardan ənənəvi müsəlman cəmiyyətlərində etiraz doğurur və müqavimətlə qarşılır. İctimai şüur adət ənənələrin aradan qalxması ilə razılaşmır, özünümüdafiə mövqeyinə keçir, bəzən dəlillər kifayət qədər tutarlı olmadıqda və istənilən nəticələri vermədikdə müəyyən sosial qruplar dözümsüzlük göstərir, ekstremist çıxışlar edir və nəhayət, terrora əl atılır. Dünyanın bir sıra ölkələrində müxtəlif radikal İslam qruplaşmalarının fəaliyyəti bəlli misallar qismindədir. Bu fəaliyyətlərində onlar islami şuarlarla silahlandıqlarından qloballaşma tərəfdarlarının hücumları da çox vaxt İslama qarşı yönəldilir.

Bütün ideoloji tendensiyaaların, o cümlədən dini mədəniyyət aspektlərinin başlıca və birbaşa daşıyıcısı kütləvi informasiya vasitələridir. Kütlə şüuruna təsir edən mexanizmlər arasında ən güclü və ən amansız metodlar bilavasitə mətbuatın, radionun, televiziyanın və son illərin favoriti olan internetin əlində cəmlənmişdir. Bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə bir çox insan sosial və mədəni mənsubiyyətlərinə rəğmən özünü yabançı cəmiyyətin

üzvü kimi aparır. Belə ki, real həyatda bir qrupa mənsub insanlar təxəyyül və şüurlarında tamamilə yad təsəvvürlər və özgə davranış tərzləri sisteminə düşürlər. Bu onları zərərli proqram və ideyaların gerçəkləşməsində iştiraka vadar edir ki, bunun da həm fərd, həm də cəmiyyət üçün son dərəcə ağır nəticələri olur.

Kütləvi informasiya vasitələrinin indiki imkanları sayəsində Azərbaycan əhalisi ideoloji dilemma qarşısında qalmışdır: bir tərəfdən qloballaşmanın qərbçilik meylləri, digər tərəfdən islami ideyaların sürətlə bərpası ciddi bir qarşıdurmanın ilkin siqnallarıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, Qərb Azərbaycanda etiqad azadlığının səviyyəsini yeni xristian icmalarının yaranması, kilsə və sinaqoqların bərpası, missioner fəaliyyətlərinin güclənməsi meyarı əsasında müəyyən edir. Azərbaycanda isə həm iqtidar, həm də müxalifət dünyəvi yönümlü olsalar da, dinlə bağlı siyasətlərində İslamın mənəvi dəyərlər təbliğatçısı kimi roluna üstünlük verirlər. Belə bir şəraitdə ənənəvi İslam ən mühüm vəzifələrindən birini dövlətçiliyə xidmətdə görür. Lakin ölkədə radikal islami meyllərin yaranması təhlükəsi də artıq narahatlıq doğurmağa başlamışdır.

Müasir vəziyyət kütləvi informasiya vasitələrində elmi konsepsiyanın yaranmasını, özəlliklə bir sıra fundamental elm sahələrinin – sosiologiyanın, psixologiyanın, politologiyanın, islamsünaslığın və mətbuatşünaslığın müdaxiləsini tələb edir. Ələlxüsus, sosiopsixologiya özünün çoxşaxəli imkanları ilə cəmiyyətin sosial portretini yaratmağa, statistik məlumatlar verməyə, ictimai şüura təsir mexanizmlərini dəyərləndirməyə, kütləvi informasiya vasitələrinin potensial imkanlarını müəyyənləşdirməyə daha səmərəli

şəkildə yardım edə bilən elmdir. Bunu nəzərə alaraq, təqdim olunan kitabda sosioloji yanaşım və proqnoz araşdırmalara xüsusi yer ayrılmışdır ki, bu da ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələrində dini təbliğatın effektivlik dərəcəsinin öyrənilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin konkret imkanları ilə kütlə şüuruna təsir etmək, ictimai fikri yönəltmək və inkişaf etdirmək başqa ölkələrdə mümkün olduğu kimi Azərbaycanda da mümkündür. Biz son illər ərzində bu sahədə əldə edilən empirik təcrübələrdən və yeni elmi-nəzəri metodologiyadan istifadə edərək tədqiqat işinin sərhədlərini genişləndirməyə səy göstərmişik.

Monoqrafiyanın hazırlanmasında konkret məqsəd kütləvi informasiya vasitələrinin Azərbaycanın ənənəvi mədəni-əxlaqi dəyərlər sistemində, ələlxüsus müqəddəs İslam dininin təbliğatında tutduğu həcm və dəyəri müəyyənləşdirmək, kütləvi kommunikasiyalar sosiologiyasının paralelləri ilə əlaqələndirmək, ideoloji konsepsiyada dini informasiyanın perspektivlərini proqnozlaşdırmaqdır. Bəzi müddəalar keçmişlə gələcəyin kəsişmə məqamlarını, müasir texnologiyalar dünyası ilə qədim dinimizin global ahəngdarlığı vəhdətini yaratmaq cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ideoloji konsepsiyalar böyük potensial qüvvəyə malikdirlər və müasir jurnalistikanın, mövcud mətbuatşünaslığın ümdə vəzifəsi bu qüvvəni Azərbaycan cəmiyyətinin tərəqqisi, elmi bazanın inkişafı, ideya təmayüllərinin saflığı naminə tətbiq etməkdir.

Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, bu gün Azərbaycanda İslama dair mövcud ədəbiyyat çox olsa da, əsasən məlumat xarakteri daşıyır, İslam haqqında tam təsəvvür yaratmır,

mahiyyət və keyfiyyət etibarı ilə çox zaman oxucunu qane etmir. Kontent-analiz baxımından məqalələr, proqramlar və saytlar kəmiyyətə çox olsa da, keyfiyyətə təmin edici deyildir. Kütləvi informasiya vasitələrində İslamın elmi şəkildə təbliği tutumuna görə tam və dolğun deyildir, bir sıra hallarda din və mövhumat, imanla xurafat qarışdırılır, məzhəblər və təriqətlər arasındakı münasibətlərə kobud şəkildə müdaxilə edilir. Nəticədə İslamın mahiyyəti, onun bilik və sülh dini olması, ictimai ədalət prinsipləri təhrif olunur, cəmiyyət yabançı meyllərə, missioner toplumlarına yönəlir, dindən dönmə və ya irtidad sindromu insanları sarsıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrinin bu sahədəki qüsurlarının əsas səbəbi ümummillətin dini konsepsiyasının olmaması, dini biliklərin natamamlığından irəliləyən diletantlıq və qərəzli meyllərə yönəlmək təhlükəsidir. Bəzi təxribat məqsədi daşıyan yanlışlıqların qarşısını almaq üçün ilk növbədə Azərbaycan dövlətinin ideoloji konsepsiyası işlənib hazırlanmalı və bu konsepsiyada elmi-dini təbliğata münasibət açıqlanmalıdır. Öz növbəsində kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri də kütləyə şüuruna təsir mexanizmlərindən biri və birincisi olan dini sosiopsixologiyaları elmi və təcrübi şəkildə mənimsəməlidirlər.

Tədqiqatın konkret tələblərinə uyğun olaraq işə müxtəlif yönümlü ədəbiyyat daxil edilmişdir. Buraya Qur`ani-Kərim və hədisi-şəriflərdən nümunələr, İslam tarixi, fəlsəfəsi və mədəniyyəti ilə bağlı sərəqsünas alimlərimizin spesifik əsərləri, müasir Qərbi, Rusiya və Türkiyə alimlərinin dini sosiologiya və psixologiyaya dair araşdırmaları, Azərbaycan jurnalistika tarixinə dair mövcud ədəbiyyat və konkret empirik sosioloji sorğu materiallarından nümunə-

lər daxildir. Tədqiqat işində bu sahədə əvəzsiz xidmətləri olan K.Talıbzadə, Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, N.Zeynalov, Ə.Bağırov, Ş.Novruzov, Y.Əlizadə, Q.Məhərrəmli kimi alimlərin mətbuatşünaslığa dair elmi araşdırmalarından, V.Məmmədəliyev, R.Əliyev, A.Məmmədov, Q.Kərimov, P.Svetkov, A. Knış, V.Maluşkov, M.Bayrakdar, A.Akseki və b. şərqşünasların dəyərli əsərlərindən, L.Vıqotskiy, D.Olşanski, K.Platonov, B.Firsov, Y.Şerkovin, A.Mol, Ç.Qlok, H.Hökelekli, M.Taplamacıoğlu kimi tanınmış sosiopsixoloqların tədqiqatlarından istifadə edilmişdir. Mütəxəssislərin baxış və müddəaları tədqiqatda düzgün istiqamət götürmək və məsələlərin hansı səpkilərdə qoyulmasını müəyyənləşdirmək işində müəllifə böyük köməklik göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələrində dini təbliğatın effektivliyinin öyrənilməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında, bir sıra Qərb ölkələrində, Rusiyada və Türkiyədə əsasən sosioloji tədqiqatların daimi mövzu dairəsinə daxildir. Müsəlman mütəxəssislər mövcud problemin islamiləşdirilməsi sahəsində müəyyən elmi araşdırmalar aparırlar. ABŞ-ın müsəlman sosioloqları «The Association of Muslim Social Scientists» və «The International Institute of İslamic Thought» kimi dərnək və cəmiyyətlər yaradır, çeşidli tədqiqatlar aparır, kitab və məcmuələr nəşr etdirir, «The American Journal of İslamic Social Sciences» jurnalını yayınlayırlar. Bu jurnalda kütləvi informasiya vasitələrinin islami təbliğatla uzlaşdırılmasına dair çoxlu maraqlı yazılara rast gəlmək mümkündür. Mövzu üzərində işlərkən bu tədqiqatların dünya standartları olduğu nəzərə alınmış və bununla əlaqədar müqayisəli təhlilin verilməsi məqsədə-

16

uyğun bilinmişdir.

Kütləvi informasiya vasitələrində islami informasiyanın tətbiqi problemlərinə düzgün yanaşımı təmin etmək məqsədi ilə jurnalistika kadrlarının hazırlığı prosesində dini bilikləri ehtiva edən fənnin tədris edilməsi önəmli şərtlərdəndir. Bu tədqiqat işinin müddəa və nəticələri tədris prosesində, elmi tədqiqatlarda, o cümlədən jurnalistlərin təcrübi fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

آزادی شرق

پس کشیدن انگلیس برای ورجستن

ما نمیخواهیم در عین ا
اصلاحات میباشد باز تنقید
در این نامه بنویسیم ولی
که و میگویم چون شماها در
اگر

الودی آنها موف
مسبو فلان ان
ن مشروطه ایران و
ایران و این پیش آمد
زیهای سید ضیاء و
و این ظاهر سازی و
ایام است و این کلاه کاغذی
بست ملت ایران با پشتیبانی
ت این بقال بازی با خیمه شب
م زنده و چقدر در نجات خود
از دست بدهند. و اگر بالعکس
نیست و از دروغهاییکه همیشه
و از نافرهای ملی نسبت به
میخواهد بر ضد خلافتکراهی برای
نای بزرگ تحصیل کند پس باید
ایرانیان را از معاهده جدید با مل
عظیم و نجات ایرانیان از ظلمهای مست

Diyal
AYIL

FİTRƏT
NƏ MİLLƏTÇİLİK, NƏ BEYNƏLMİLƏLÇİLİK,
YALNIZ İSLAM QARDAŞLIĞI!

XƏBƏRSİZ
OLDUĞUMUZ
İSLAM DİYARI:
FİLİPPİN

the
pines

siddet
kadar

İRFAN

No:24- Noyabr 2008- İctimai fikir jurnalı-3 AZN

5 Gedənlər və
“geri” dönənlər

6 Qeyri-adi
“sərgüzəşt”

12 Cinlər “qərib”
diyarda

And olsun qələmə və onunla yazılanlara!

İSLAM
press

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəşri
8 yanvar 2004-cü il • Həftəlik qəzet • №01(03) • Qiyməti

Həcc ziyarəti bə
ÖLKƏMİZİN HƏCC MISSİYASINA ŞEYX HƏZRƏTLƏRİ

And olsun qələmə və onunla yazılanlara!

Səməvi

**RAMAZAN
VƏHDƏT
AYIDIR**

Hacı Fəyyaz Nəbizadə:
“Allahın yandırdığı çırağı
heç kəs söndürə bilməz”

Hadisə

**GÜRCÜSTANDA
YOL QƏZASI**

7 nəfər
hadisə
yerindəcə
keçinib

Gürcüstanın Qori
rayonunda yol qəza
hadisəsi baş verib.

ərə və İslam

-in dərmanı var!!!

atlıq

➡ Quranı necə anlayaq?

➡ Bəqərə surəsinin təfsiri

➡ Muğam rayihəli qəzəl

Təsiz

Drab

ə onunla yazılanlara! ("Qələm" surəsi, ayə - 1)

DAĞLIQ QARABAĞDA YENİ NARKOMARŞRUT YARANIB

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionunda yeni narkomarşrut yaranıb. Bu ərazi beynəlxalq narkomaliyyə tərəfindən istifadə olunur. Burada həm narkotiklər öklür, həm də əlqan narkotiklərinin dünyaya, o cümlədən Avropa və MDB ölkələrinə çıxarılması üçün istifadə olunur. Bu bəyanatı baş nazirnin müavini, Narkomaniya və Narkotik Vəsaitlərin Qanunşüur Dövlətyesinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının sədri Əli Həsənov verib.

Onun sözlərinə görə, Dövlət Komissiyası faktla bağlı BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsinə rəsmi müraciət göndərüb. "Hazırda BMT Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində monitorinq keçirməsi məsələsində məğdurlur.

NƏBZ

Müstəqil qəzet 16 - 20 oktyabr 2004-cü il № 99 (341)

ON BİR AYIN

I FƏSİL 8 (33)

İSLAM DƏYƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA İŞIQLANDIRILMASININ TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

الارضاك كوكبي

موسلمانلار یدارەسینین نوشری. 14 رامازان 1412 – 19 مارت 1992 № 6 (35)

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın müsəlman ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalı Azərbaycan xalqının tarixində yeni keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcı oldu. Rusiya timsalında xristian və Avropa mədəniyyəti ilə bilavasitə təmasın yaranması Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında ciddi dirçəlişə gətirib çıxaran proseslərə təkan verdi. Avropa və Rusiya tədris müəssisələrində təhsil almış aydınlar zümresi təşəkkül tapdı və bu zümre xalqın təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, məişət həyatının dəyişdirilməsi yönündə apardığı əməli fəaliyyətlərə görə demokratik maarifçifçilik hərəkatı adını aldı. Bu dövr Azərbaycan ziyalılarının yeniliklərindən biri də milli jurnalistikanın əsasının qoyulmasıdır ki, onun təşəkkül prosesi barədə müddəalar bugünkü mətbuatşünaslıqda yeni mülahizələrin yaranmasını zərurləşdirir.

Bu fəsildə tədqiq edəcəyimiz 1875-1920-ci ilədək olan böyük bir dövr ərzində Azərbaycanda son dərəcə müxtəlif məsləkli, müxtəlif əqidəli və ideoloji istiqamətli qəzetlər, jurnallar, kitablar, vərəqələr çap edilmişdir. Onların ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, dövrün publisistikasına xas olan cəhətləri seçmək, milli mentalitetə xidmət edən təmayülləri araşdırmaq tarixi ekskurs baxımından vacib və dəyərlidir. Çünki mətbuatın tutduğu istiqamət, irəli sürülən ictimai baxışlar hərtərəfli öyrənilməli, keçmiş və gələcək inkişaf dövrləri müqayisə edilməlidir. Yalnız bu zaman jurnalistikanın milli mənafeələrə xidməti özünün prinsiplial qiymətini ala bilər.

Uzun illər boyu sovet mətbuatşünaslığında klassik Azərbaycan mətbuatını mütərəqqi və mürtəce qollara ayırmaq cəhdləri mövcud olmuşdur və hələ də mövcuddur.

Çox təəssüf ki, bu baxış mahiyyət etibarı ilə yanlış və qərəzlidir. Əgər həmin dövrün mətbu orqanlarına bir daha diqqət etsək görərik ki, əslində heç bir qəzet irtica tərəfdarı olmamışdır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq qəzet və jurnallar əsasən daxili və xarici xəbərlər vermiş, maarifləndirməyə, mədəniyyətə və ümumi abadlığa səsləmiş, görünən qüsurları və məxsusi olaraq bir-birlərini tənqid etmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan mətbuatı mütərəqqi və mürtəce deyil, liberal, satirik və spesifik (uşaq, qadın, siyasi partiya mətbuatı) qollara ayrılmalıdır ki, bu da həmin orqanların həm hadisələrə münasibətinin göstəricisi, həm də ümum-jurnalistik prinsiplərə uyğunluğudur.

İkinci önəmli cəhət uzun illər ərzində mətbuatşünaslıqda mövcud olan stereotipin yanlışlığı ilə bağlıdır. Bu stereotipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, guya Azərbaycan qəzet və məcmuələrində İslam dini kəskin şəkildə tənqid olunmuşdur. Nümunə kimi göstərilən bütün yazı və məqalələrə elementar baxış kifayətdir ki, bu mülahizənin səhv fikir olduğu bəlli olsun. Belə ki, Azərbaycan mətbuatı İslam dininin təməl özəlliklərini, Qur'an və Sünnəni, Peyğəmbər salavatullahın şəxsiyyətini və hədislərini, iman və əxlaq prinsiplərini heç vaxt tənqid və təhrif etməmiş, ateistik və aqnostik fikirlərdən bilmərrə uzaq olmuşdur. Bunların müqabilində jurnalistikamız mövhumatı, xurafatı, fırıl-daqçı din xadimlərini, dinin təməllərindən uzaqlaşan cahil və nadan əhalini ifşa etmiş, beləliklə əslində dini əhatə edən cəhalətə qarşı mübarizə aparmaqla həqiqi İslamın mahiyyətinə xidmət göstərmişdir.

Çarizm dövründə milli mətbuatın dinə münasibəti

Mətbuat tarixindən məlumdur ki, Azərbaycan jurnalistikasının banisi Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə nəşr edilən «Əkinçi» qəzetinin (1875-77-ci illər ərzində çap olunub) məfkurə və məqsədi xalqı feodal geriliyindən xilas edib maarif-mədəniyyət yoluna istiqamətləndirmək idi. Tədqiqatçılarımızın fikrincə: «H.Zərdabi və onun məsləkdaşları «Əkinçi» qəzetini din və mövhumata, ətalət və geriliyə qarşı mübariz bir tribunaya çevirməyə çalışırdılar. H.Zərdabi görürdü ki, cəmiyyətdə çox güclü bir qüvvə yeniliyin qarşısını sədd kimi kəsir, bir pərdə kimi qabağını tutur, bu qüvvə din, bu pərdə mövhumat idi. Odur ki, özü «Əkinçi» qəzetində onlara qarşı elmə yiyələnmək, maariflənmək ideyasını qoyur, digər müəllifləri də bu ideyanı təbliğ etməyə çağırırdı» (30, 30-31).

Sovet mətbuatşünaslığına xas olan bu fikir qismən doğru olsa da, həqiqəti tam əhatə edə bilmir. Qəzetin mövhumatla mübarizə üçün seçdiyi yol – maariflənmək ideyası – tamamilə doğrudur. «Millət, dövlət qeyrəti çəkən qardaşlar gərək xəyalati-qəvaidi-mövhumıyyəti kənara qoyub, bacarıq və qüvvə sahibləri əsbab, aləti-tərəqqiyat və məktəbxanalar bina edib, maşın və ustadlar gətirib ətfalı qaideyi-ülum ilə tərbiyyət etsin, ta kəm-kəm xalq baxəbər olub, öz məaş əbdanlarına lazım olan işləri əmələ gətirsinlər» (17; «Əkinçi», 1876, №7). Bəli, H.Zərdabi xalqın intibahını maarifdə görür, lakin heç kim iddia edə bilməz ki, İslam savadlanmanın əleyhinə olmuşdur. İslamın elmə, təhsilə, mənsəb və cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin biliklənməsinə verdiyi dəyər və hüquqları, bununla bağlı olan

Peyğəmbər (s) hədislərini inkar etmək qeyri-mümkündür. Zətən H.Zərdabi də bunu bilir və ona görə də vurğunu başqa məqamların üzərində dayandırır. Məsələn, tədqiqatçıların üstündən ötüb keçdikləri başqa bir misal: «Çəkmə geyməkdə bir günah yoxdur və hər kəs fikir eyləsə görər ki, çəkmə geyməklə insan müsəlmanlıqdan çıxmaz. Amma bir şəxs... başmaq yerinə çəkmə geyəndə şüəralar ona həcv edir, mollalar ona minbərdən lənət oxuyur, əvamun-nas salam verməyir, xülasə hamımız birləşib onu kafir hesab edib o qədər incidirik ki, biçarə nələc qalıb öz millətini atıb gedib xaricilərlə üns tutur ki, onun övladı onların içində böyüyüb, onların tərəqqisinə daxil olur. Əlbəttə, belə də nə qədər səy edək ki, buğda bitsin, bitməz. Alaq otları artacaq və bir qərindən sonra onları biçib əvəzinə qeyrə hasil edəcəklər» (Yenə orada, 1876, № 11). Aydın görünür ki, H.Zərdabi müxtəlif təzyiqlərlə islami dindən uzaqlaşanların deqradasiya prosesinin son nəticəsini milli faciə kimi qiymətləndirir. İslam və müsəlmanlığın əleyhinə olan şəxs onun təəssübünü çəkməz. Həsən bəy Zərdabi çoxlarının düşündüyü kimi ateist yazarlardan deyildir, onun hədəfi din yox, bilavasitə mövhumat və xurafatdır.

Qəzetin mövhumat elementlərindən hesab etdiyi təziyədarlıqda başyarma məsələsi ətrafında açdığı müzakirə dediklərimizi bir daha sübuta yetirir. H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, Əhsənül-Qəvaid (Hacı Məmmədsadıq), Ə.Görani, Heydəri və başqaları bu mövzuda kəskin yazılarla çıxış etmişlər. Qarabağdan Hadiyul-Müzillin Həsən Qara Hadi, Qubadan Nadimül-Qəvaid kapitan Sultanov və başqa mühafizəkar mövqeli şəxslər isə «Əkinçi»nin mövqeyini pisləmişlər (30, 31). Çox önəmli cəhət ondan ibarətdir ki, qəzet disput

keçirmək mədəniyyətini nümayiş etdirərək hər iki tərəfin fikirlərini olduğu kimi çatdırmış və müzakirə olunan mövzunun hüdudlarını aşaraq ifrata varmamışdır.

«Əkinçi»nin məktubat şöbəsində gedən məqalələrdə əhalinin mədəni geriliyi, cəhalət və mövhumat, köhnə ruhani təhsili, mollaxanalar, patriarxal feodal adət-ənənələri barədə gedən yazıların əksəriyyəti Hacı Məmmədsadiq Əhsənül-Qəvaidə və Ələkbər Heydəriyə aid edilir. Hər iki müəllifin təşəbbüsü ilə qəzetdə «dini elmlər yoxsa dünyəvi elmləri tədris etmək lazımdır» mövzusunda ciddi publisistik müzakirələr aparılmışdır. İlk məqalə 1875-ci ildə çıxan 10-cu nömrədə mübahisə təriqilə verilmişdir. Məqalə geniş müzakirəyə səbəb olmuş, Zərdabi və Əhsənül-Qəvaid Heydərini müdafiə etmiş, ruhanilər isə əleyhinə çıxmışlar. Elmi-əbdan və elmi-ədyanla bağlı silsilə yazılarla mühərrirlərlə yanaşı Zaqafqaziya şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə də çıxış edir və dini elmlərin üstünlüklərini sübut etməyə çalışırdı. H.Zərdabi bu müzakirənin əhəmiyyəti haqqında yazırdı: «Zikr olan mübahisənin ümdə muradı bizim elmi-əbdandan (dünyəvi elmlər – Q.C.) baxəbər qalmağımızın səbəblərini bəyan edib onun əlacını xalqa aşkar etmək idi» (30, 28).

Məlumdur ki, «Əkinçi» qəzeti çar senzurasının qərarı və Bakı qubernatorunun əmri ilə N.B.Vəzirovun siyasi yönümlü məqaləsinə görə bağlanmışdır. Lakin bu səbəb yeganə deyildir, həmin dövrdə Dağıstanda baş verən igtisashlar, rus-türk müharibəsinin başlanması və rus imperiyasının əyalətlərlə, özəlliklə müsəlman əhalisi ilə bağlı daxili siyasəti Azərbaycanın ictimai həyatına, o cümlədən mətbuatına da öz təsirini göstərirdi. Apardığımız araşdırmaların

24

nəticələri bir daha sübut edir ki, 1920-ci ilə qədərki dövrdə çarizmin müsəlmanlara münasibətində iki əsas tendensiya mövcud olmuşdur: ölkə daxilində müsəlman təriqətlərinin bir-birilə yaxınlaşmasına və birləşməsinə izin verməmək (panislamizm), Azərbaycanı xarici təmayüllərdən, özəlliklə türkçülük meyllərindən təcrid etmək (pantürkizm). Panislamizm və pantürkizmlə mübarizə Rusiyanın ölkəmizdə və bütün Qafqazda yürütdüyü ideoloji siyasətin əsas qollarıdır. Çox təəssüf ki, həmin dövrün ictimai fikri və ziyalı elitası bu məxfi oyunların aşkar oyunçularına çevrilmiş, imperiyanın əsl məqsədi və niyyəti olan mənəvi-psixoloji təxribatı düzgün qiymətləndirməmişlər. Nəticədə qazandıqlarımız qanlı qırğınlar, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən törədilən azəri soyqırımları və torpaqlarımızın anneksiyası olmuşdur. Halbuki cəmiyyətimiz həmin dövrdə milli və dini vəhdəti yaradıb qoruya bilsəydi, dinimiz təməl saflığını, millətimiz isə suveren mənsubiyyətini itirməzdi.

Biz dediklərimizi tarixi fakt və sənədlərlə təsdiq edə bilərik. Çox nadir nəşrlərdən olan «Документы по русской политике в Закавказье» toplusu, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi komissiyaanın təqdimatı ilə «Azərbaycan» qəzeti mətbəəsində çap edilmişdir. Toplu iki cildədən ibarət olmalı imiş, lakin məlum səbəblər üzündən toplusunun yalnız birinci cildi işıq üzü görə bilmişdir. Diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rus imperializminin sələfi olan sovet imperializmi bu mövzuya bir daha qayıtmaq niyyətində olmamışdır.

Topluda milli hərəkətlə mübarizə, dini sıxışdırmalar,

maarif və mədəniyyətlə mübarizə, beynəlxalq münasibətlər, emiqrasiya, müstəmləkə və iqtisadi-siyasət, əhalinin tərkiləşməsi, hərbi mükəlləfiyyət və icbari işlər, idarəçilik və polis nəzarəti bölmələri vardır. Hər bir bölmədə müvafiq olaraq onlarla məxfi məktub və materiallar toplanmışdır. Tədqiqat üçün olduqca geniş imkanlar yaradan bu sənədli vəsait ilkin mənbə baxımından unikaldir.

Bütün materialları tam şəkildə təqdim etmək mümkün olmasa da, bəzi diqqətəlayiq məqamları mütləq nəzərə çatdırmaq lazımdır. Məsələn, Bakı qubernatoruna «məxfi» quruluşu ilə invanlanmış məktubda deyilir:

(Təqdim olunan sənədlərin tərcüməsi müəllifindir).

Dəftərxana üzrə Qubernatordan

Məxfi

6 yanvar 1897-ci il

Nö 3

Qafqaz Cənubluğunun mülki işlər üzrə dəftərxanasına. Dəftərxananın nəzarinə çatdırıram ki, 1893-cü il 31 dekabr tarixli 1337 Nö-li qərara əsasən mənim tərəfindən müsəlman ruhanilərinin fəaliyyətinə gizli nəzarət etmək və əhalinin əhval-ruhiyyəsinə izləmək barədə məxfi sərəncam verilmişdir...

Qubernator: (İmza)

Dəftərxana müdiri: (İmza) (47,113)

Rus imperiyası nəinki müsəlmanları nəzarətdə saxlayır, hətta onlara məscid tikməyi, dini məcmuələr buraxmağı, dini təbliğatla məşğul olmağı da dolayısı yolla qadağan edirdi. Tarixdən məlumdur ki, məscid inşası üçün Bakı mi-

lyonerləri qubernatora müraciət edərək indiki Respublika sarayı ərazisində yer ayrılmasını rica etmiş, lakin qubernator Rojdestvenski kilsəsinin cərgəsində müsəlman ziyarətgahının olmasına izn verməmişdir. Bu faktı təsdiq edən sənəd aşağıdakıdır:

Bakı şəhəri Bələdiyyə Dəftərxanası

III şöbə

ARAYIŞ

Stanislavski və Balaxanski küçələrinin kəsişdiyi yerdə tikiləcək məscidin layihəsi 1909-cu il fevralın 12-də 51 №-li qərara əsasən təsdiq olunmuş və mənim tərəfindən 52№-li surət təqdim edilmişdir. Lakin bu ilin mart ayında kəsiş müqəddəs ata Aleksandrın ərizəsinə əsasən məscidin tikintisi dayandırılmışdır. Müqəddəs ata məscidin Rojdestvenski kilsəsi ilə bir sırada olmasına etiraz etmiş və tikintidə texniki nəzarətçinin iştirak etmədiyinə görə Bələdiyyə rəisindən tikintini dayandırmağı təkid etmişdir. Bu müddəalara əsasən həmin məscid tikintisinə icazə verilməyəcəkdir.

Bələdiyyə İdarəsinin baş mühəndis əvəzi A.Nikitin

14 mart 1912-ci il (47,116)

Müsəlman mətbuatının və islami təbliğatın «azadlığını» sübut edən sənədlər isə xüsusi diqqət tələb edir:

Tiflis Quberniyası Jandarm İdarəsinin rəisi

Surəti. Məxfi

23 yanvar 1911-ci il № 1208. Tiflis ş.

Ötən il dekabrın 8-də 17266 N-li məktubla göndərilmiş məlumata əlavə olaraq «Siratəl-Müstəqim» adlı müsəlman jurnalının panislamizm ideyalarının mahiyyətini təbliğ edən «Ərəfatda moizə və ya İslam birliyi» sərlövhəli məqaləsinin surətini sizə göndərir və xahiş edirəm ki, Məkkəyə müqəddəs yerləri ziyarətə gedən zəvvarlar haqqında məlumat verəsiniz. Həmçinin onların tutduqları ictimai mövqe və yerli əhaliyə təsir dərəcəsinə xüsusi diqqət yetirəsiniz. Bu şəxslər səfərdən qayıtdıqdan sonra onların üzərində ciddi nəzarət tətbiq olunmalı, zərərli fəaliyyətləri dayandırılmalıdır.

Deyilənlərə əlavə olaraq bildirmək istəyirəm ki, «Siratəl-Müstəqim» jurnalının bu məqaləsi Bakıda çıxan «Günəş» qəzetinin 12,13,14 yanvar tarixli 10,11 və 12-ci nömrələrində tam şəkildə çap olunmuşdur. Həmin məcmuənin fəaliyyəti Bakı Bələdiyyə rəisinin qərarına əsasən... dayandırılmışdır.

İmza: Polkovnik Pastryulin.

*Təsdiq edirəm: Bakı Quberniyası jandarm idarəsinin
rəisi*

Polkovnik Dınqa (47, 140)

Digər materiallarda jandarmın «Sədayi-həqq», «Babayi-Əmir», «Açıq söz», «Vəqt» və başqa mətbu orqanları, xaricdə təhsil almış din xadimləri və yerli ruhanilər, Türkiyəyə rəğbətlə yanaşan şəxslər üzərində olan nəzarətinə dair bir-birindən maraqlı faktlar mövcuddur. Xəfiyyə məlumatları və gizli xarakterli xəbərlər Azərbaycan müsəlmanlarının bütün həyat sahələrini əhatə edir. Buraya məktəblərdə tədris olunan fənlərdən tutmuş daşnakları silahlandırır, müsəlmanları tərksilah etmək barədə verilən məxsusi sə-

rəncamlar da daxildir. Təəssüf ki, bizim mövzu bu faktları tam şəkildə əhatə edə bilməz, bunlar əlahiddə araşdırmalar və tədqiqatlar tələb edir. Lakin Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin tarixinə ekskurs keçirərkən onun formalaşdığı mühiti və siyasi məkanı nəzərə almamaq qeyri-məntiqi olardı.

Tarixi faktlar bir daha sübuta yetirir ki, Azərbaycanda İslamın elmi, mədəni və fəlsəfi mahiyyətinin təbliğinə: 1) çarizmin anti-müsəlman siyasəti icazə verməmişdir; 2) ziyalı elitesinin rusofil mövqeyi mane olmuşdur; 3) yerli ruhaniliyin mövhumata, xurafata və qarağuruhçuluğa meyillənməsi mənfi təsir göstərmişdir. Həmin dövrün mətbuatı zamanın güzgüsü kimi bütün sadalanan tendensiyləri özündə əks etdirir, lakin onların yaranma səbəbləri və məqsədi barədə əsl həqiqətləri bilmədiyini də isbat edir. Beləliklə, Azərbaycan mətbuatı özü-özünü qərribə bir dilemma qarşısında qoyur. Bir tərəfdən, mətbuat İslamın milli mənafeyə xidmət edən əxlaqi dəyərlərinin cəmiyyət üçün vacibliyini vurğulamış, digər tərəfdən onu irticaçı, mühafizəkar adlandıraraq ictimai inkişafa mane olmaqda günahlandırmışdır. Bu dilemmanın real izlərini biz mətbuatımızın bariz nümunələrində izləyə bilərik.

Mətbuat tarixindən bilirik ki, Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi» qəzeti bağlandıqdan sonra bir müddət Azərbaycan dilində heç bir qəzet nəşr olunmamışdır. Şamaxı əsilzadələrindən sayılan Ünsizadələr ailəsinin təşəbbüsü ilə bir-birinin ardınca nəşrə başlayan «Ziya» (1879-80), «Ziyayi-Qafqaziyyə» (1880-1884) və «Kəşkül» (1883-1891) qəzetləri öz ideya istiqamətlərindən asılı olaraq ictimai fikrə güclü təsir göstərən mətbu orqanları olmuşlar. Qeyd et-

mək lazımdır ki, «Kəşkül»ün ilk 12 nömrəsi jurnal şəklində nəşr edilmiş, 1884-cü ildən isə qəzetə çevrilmişdir.

«Ziya» və «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetlərinin təsisçisi və baş redaktoru Hacı Səid əfəndi Ünsizadə mükəmməl ruhani təhsili almış bir şəxs idi. Şamaxıda məktəb açmış, «Beytüs-Səfa» şer məclisinin üzvü olmuş, Bakı quberniyası Ruhani məclisinə seçilmiş, Tiflisdə Qafqaz müsəlmanları Ruhani İdarəsində işləmişdi. Rus, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi. Özü dini dünyagörüşünə malik olduğu üçün ətrafına dini görüşlü adamları toplamağa cəhd edir, yeni dünyagörüşlü ziyalılara rəğbət göstərmirdi (30, 37). Təsadüfi deyildir ki, Rusiyada təhsil almış «intelegentlərimiz» qəzetin məsləkini, redaktorun ideyalarını bəyənmiş, ona qarşı mütəmadi təhqiramiz çıxışlar edirdilər.

N.Zeynalov yazır ki, «Ziya» qəzeti əsas etibarlı ilə İslam dininin ideologiyasını təbliğ edirdi. «Buna görə də onun səhifələrində ruhanilərin böyük fəallıqla çıxış etdikləri görünür. Həmin ruhanilər Quranın müxtəlif ayələrindən misallar gətirərək sübut etməyə çalışırdılar ki, «dini-islamın ehkəmi-müqəddəsinə» əməl etməklə mədəniyyətə yiyələnmək olar. Həmin fikirlər «Ziya»nın davamı olan «Ziyayi-Qafqaziyyə»də də təbliğ olunurdu. «Ziyayi-Qafqaziyyə» dini təbliğ etməkdə daha irəli gedərək dində islahatların keçirilməsini zəruri hesab edirdi. Məsələn, qəzetin 1883-cü ildə çıxan 18-ci nömrəsində «Talibi-həqiqət» imzası ilə çıxış edən bir müəllif dini qayda-qanunları zəmanəyə uyğunlaşdırmağı tələb edirdi. Hətta o, bu sözləri deyərkən də «Allahın qəzəbindən» qorxur və sözlərini «küfr» adlandıraraq məqaləsinin sonunda İslam dinini bərk müdafiə edirdi» (30, 39).

Qəzetdə İ.Sədrəddinbəyov, F.Dərbəndi, Möhsün bəy Qubbəi, Qumri Dərbəndi, Məşədi Məhəmməd Şirvani Müşfiq və başqa müəlliflər dini təbliğ edən yazılar verir, İslam ideologiyasına haqq qazandırmağa çalışırdılar. Bunlarla yanaşı qəzetin müəllifləri sırasında S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, S.Vəlibəyov, A.Çernyayevski kimi ziyalıların da məqalələri getmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, «Ziyayi-Qafqaziyyə»nin mətbəəsində İslam ideologiyasını təbliğ edən kitablar nəşr olunurdu. N.Zeynalov yazır ki, S.Ünsizadə dini-sxolastik cızmaqaralara, Quran surələrinin və ayələrinin çapına aludəçilik göstərirdi. «Onun 1887-ci ildə tərtib və çap etdirdiyi «Mövludi-Şərif» kitabı qatı bir dindarın mədihə, xitabiyyə və ziyarətnamələrindən ibarət idi; uşaqlar üçün mənzum risaləsi və «Təlimül-ətfal», «Təhzibül-əxlaq» kitabı köhnəlmiş fikirlərlə dolu idi... «Mövludi-Şərif» kitabının bir yerində S.Ünsizadə vəcdə gələrək İslam Peyğəmbəri Məhəmmədi bütün «zəminü asimanın» yaratıcısı kimi qələmə verirdi... S.Ünsizadənin hazırlayıb buraxdığı «Kitabi-fi-məsaibi seyyidüş-sühədə» (müəl. Məzlum Şirvani) kitabı da növhə və mərsiyələrdən ibarət idi. «Ziyayi-Qafqaziyyə»nin redaktoru öz mətbəəsində dini ədəbiyyatı çap edib yaymaqla kifayətlənmir, xarici ölkələrdə çıxan dini kitabları da gətirib satdırırdı» (30, 40).

Doğrusu, tədqiqatçının yaşadığı dövrü yaxşı xatırladığımızdan onun fikirləri ilə mübahisə etmək istəməzdik. Lakin təxmin etmək istərdik ki, müəllif «dini sxolastik cızmaqaralar» dedikdə, konkret olaraq nəyi nəzərdə tuturdu?! Və yaxud Qur'an surələri və ayələrini ayrı-ayrılıqda çap etməyin mənasız bir iş olduğunu bilirdimi?! Qur'ani-

Kərim ya tam şəkildə, ya da cüz formasında, yəni Qur'anın qiraət üçün nəzərdə tutulan 30 hissəlik bölümü şəklində çap oluna bilər. Növə və mərsiyələr də Azərbaycan klassik şerinin janrlarıdır, onların çapında heysiyyətə toxunan bir şey yoxdur. Diqqət edilərsə, Səid əfəndi məzhəb etibarilə, sünnidir, lakin seyyidüş-şühadə ehtiramı naminə şiə məzhəb müəlliflərlə işbirliyindən imtina etməmişdir. Bizcə, S.Ünsizadə öz dövrünün parametrləri baxımından düzgün istiqamət götürmüşdür. O, Azərbaycan xalqının milli və dini tələbatına uyğun mətbuat nəşr etdirmişdir ki, bu da özlüyündə təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

«Ziyayi-Qafqaziyyə»dən sonra nəşr olunan «Kəşkül» öz istiqaməti etibarilə iki əvvəlki qəzetlərdən seçilirdi. Əvvəlcə jurnal, sonra qəzet şəklində çap olunan «Kəşkül»ün redaktoru və naşiri Hacı Səid əfəndi Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə olmuşdur.

«Kəşkül»ün proqramı da, müxbir heyəti və müəllifləri də özündən əvvəlki qəzetlərdən daha geniş idi. Əvvələ, müəlliflərin tərkibi beynəlmiləl olduğu kimi, ideya istiqamətində də xalqlar dostluğuna «əhəmiyyətli» dərəcədə yer verilirdi. «Əkbər və Axpər» hekayəsi, «Salman ilə Sarkis» poeması kimi bariz nümunələr məhz «Kəşkül»ün səhifələrində işıq üzə görmüşdür.

Tədqiqatçıların fikrincə, «Kəşkül» ziddiyyətli qəzet idi. «Burada çarizmin, Azərbaycan burjuaziyasının mənafeyini müdafiə edən dini məzmunlu yazılarla yanaşı, elm və mədəniyyəti təbliğ edən, fanatizmə, feodal mülkədar ağılığına qarşı çıxan müxtəlif səciyyəli əsərlərə də yer verilirdi» (28, 44). Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişiklikləri qəzet vaxtında əks etdirməyə çalışırdı. Kapitalizmin meydana

32

na gəlməsi və onun feodalizm üzərində qələbəsi prosesində milli hərəkət də yaranmağa başlayırdı. Ziyalıların şüurun-da «Azərbaycan milləti» məhfumunun oyanması «Kəşkül» dövrünə təsadüf edirdi. «Onlar başa düşmüşdülər ki, «din» və «millət» məhfumları ayrı-ayrı şeylərdir. «Kəşkül» qəzeti öz səhifələrində bu məsələləri aydınlaşdırmağa səy göstər-miş və ictimai-siyasi şüurun inkişafına kömək etmişdir» (30, 43).

Bu fikir və mülahizələrə əsasən tam yəqinliyi ilə demək olar ki, «Kəşkül» hər növ ambisiyalardan və yönümlərdən uzaq olan müstəqil qəzetçilik təcrübəsinin tipik nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də fikir müxtəlifliyini önə çəkən mət-bu orqanı idi. Kamal Ünsizadə öz şəxsi mətbəəsində bir sıra dini kitabları, o cümlədən Zaqafqaziya Şeyxülislamı Əbdüssəlam Axundzadənin «Ümtdül-əhkam», «Tarixi-müqəddəsi-ənbiya» kimi müstəsna dəyəri olan dini əsərləri nəşr etdirmişdir.

1891-ci ildə «Kəşkül» qəzeti bağlandıqdan sonra Azər-baycan dilində mətbuat orqanı yaratmaq üçün dəfələrlə edilən təşəbbüslər uğursuzluqla nəticələnmişdir. Bu qa-dağanın səbəbləri barədə müxtəlif fərziyyələr mövcuddur, lakin diqqətə çatdırılacaq növbəti iki sənəd bəzi qaranlıq məqamlara işıq gətirə bilər.

Tam məxfi

DİN Karguzarlıq üzrə Polis Departamenti

31 dekabr 1900-cu il № 13421

Cənab Yelizavetpol Qubernatoruna

Polis Departamentinə daxil olan məlumatlara əsasən ay-dın olmuşdur ki, son zamanlar tatar (Azərbaycan-red.) ədə-

biyyatında Rusiya Dövlətinin on dörd milyonluq müsəlman əhalisinin həyat tərzini laxlada biləcək tamamilə yeni əhval-ruhiyyə yaranmışdır ki, bu da ciddi dəyişikliklərə hazırlıq kimi qiymətləndirilməlidir...

...Yaranmaqda olan cərəyanı hərtərəfli öyrənmək üçün, həmçinin onun həqiqi xarakteri və əsas məqsədlərini ümumdövlət prinsipləri baxımından mahiyyətini araşdırmaq üçün Zati-alilərinizdən acizənə rica edirəm ki, aşağıdakı məsələlərə dair sərəncam verəsiniz: 1. Tatar ədəbiyyatında novator yazıların müəllifi kimi çıxış edən sizin bölgəyə aid müsəlmanlar barədə məlumat toplanılsın; 2. Onların şəxsiyyəti, ictimai və mali vəziyyəti, o cümlədən müsəlman mühitindəki əlaqələri və harada təhsil almaları ətraflı öyrənilsin; 3. Yeni hərəkət tərəfdarları ilə gənctürklər arasındakı əlaqə yoxlanılsın, Türkiyədən və ya başqa müsəlman mərkəzindən dəstəyin mövcudluğu araşdırılsın; 4. Sizə həvalə olunmuş bölgədə mövcud olan müsəlman üsuli-cədid məktəblərini kimin təsis etdiyi, müəllimlərin kimliyi və kimin nəzarətində olduğu barədə bizə bildirilsin. (47,123-124)

Daxili İşlər Nazirliyindən C-b Zvalyanski

Məxfi

Qubernator Dəftərxanasından

8 yanvar 1897-ci il № 3

Qafqaz Mülki əhali Baş İdarəsinin Dəftərxanasına

31 dekabr 1896-cı il tarixli 1337 sayılı qərara əsasən nəzarətdiqqətinizə çatdırıram ki, mənim tərəfimdən müsəlman ruhanilərinin fəaliyyəti üzərində gizli nəzarət qurulması

və əhalinin əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsi barədə sərəncam verilmişdir.

Məlumat üçün bu ilin 6 yanvar № 2 icraat sənədinin qəza rəislərinə və Yelizavetpol Polismeysterinə göndərilən nüsxəsinin surəti əlavə olunur.

Qubernator (imza) : Dəftərxana müdiri (imza)
(47,126)

Tarix bizim düşündüyümüzdən daha inadcıl və daha ciddidir. Sənədlər bir daha sübut edir ki, müsəlman ruhaniliyi heç də «sevilən» təbəqə olmamışdır və çarizm bizim mətbuatdan fərqli olaraq, dini və milli təfəkkür arasında ayrılıq görməmişdir. Onların məntiqinə əsasən, bu iki məfhum vəhdət təşkil etdiyindən, onlara qarşı mübarizə də vahid xətlə aparılmalıdır.

Məhz elə bu məntiqin nəticəsi kimi rus canişinliyi 1903-cü ilə qədər Azərbaycan dilində heç bir mətbu orqanının çapına icazə vermir, bəlkə də öz məramına uyğun olan məsləkdaş jurnalisti arayırdı. Belə bir jurnalist nəhayət ki, Məhəmməd Şaxtaxtlının (Şaxtaxtinski) simasında «Şərqi-Rus» qəzeti ilə ortaya çıxıb havadarlarının ideyasına xidmət etməyə başla-yır.

«Şərqi-Rus» qəzetinin çox qısa müddət ərzində — 1903-1905-ci illər arasında fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli mentalitetinə vurduğu amansız və mənasız zərbələri yalnız «düşmən dəyirmanına su tökmək» kimi qiymətləndirmək olar. M.Şaxtaxtlı dövrünün tanınmış ziyalılarından olsa da, «ağıldan bəla» ibarəsinə uyğun gələn laübalı şəxsiyyətlərdən idi. Onun özü və qəzeti haqqında «Şərqi-Rus»un çağırışı» adlı monoqrafiyaya istinadən ən azı bu qənaətə gəlmək mümkündür... O, adətən «Qəzetnəvis» imzası ilə

çıxış edir və «Şərqi-Rus» nömrələrinin birində öz məsləkini belə bəyan edirdi: «... Bizim borcumuz həqayıqnəvislikdir: yaxşılığı dediyimiz kimi yamanlığı da gizlətməyəcəyik. Biz meydana onun üçün çıxdıq ki, xalqa doğru söz deyək və nəinki ona-buna vicdan-furuşanə mədhiyyələr oxuyaq. Biz İbn-Xəldunuq, Qaani deyilik» (30, 57).

Doğrudur, qəzetin mühərrirləri ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın mühüm cəhətlərini işıqlandırır, yoxsul kütlənin mənafeyini müdafiə edirdilər. Lakin ideya istiqaməti baxımından «Şərqi-Rus»un mövqeləri xalqın mövqeyi ilə üst-üstə düşmür, hətta real qarşıdurma yaradırdı.

«Şərqi-Rus»un dinə münasibəti, təbii ki, onun baş mühərriri və nəşirinin dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları ilə sıx surətdə əlaqədardı. Kiçik yaşlarından dogma yurdundan ayrı düşüb, ömrünün çox hissəsini xristian ölkələrində yaşamış M.Şaxtaxtlı nəinki İslam dinini, ümumiyyətlə bütün dinləri puç və əfsanə hesab edir, dinin xalqı əsarət altına alan vasitələrdən biri olduğunu bəyan edir və ona qarşı mübarizə elan edirdi (25, 98). Eyni zamanda M.Şaxtaxtlı ziyalıya yaraşmayan bir riyakarlıqla bəyənmədiyi ruhənilərlə əməkdaşlıq edir, qəzetin alıcılığını artırmaq üçün onların nüfuzundan yararlanırdı.

Adı çəkilən monoqrafiya müəllifinin fikrinə əsasən: «Lakin o, (M.Şaxtaxtlı) eyni zamanda onu anlayırdı ki, dini zor ilə beyinlərdən çıxarmaq olmaz. Dinin aradan qalxması üçün onun rişələnməsinə zəmin doğuran maddi ictimai şərait dəyişilməlidir. Əsrin əvvəlində isə İslam və mübəllicləri — mollalar, üləmalar xalqın zehninə, mənəviyyatına hələ də güclü təsir göstərən qüvvələr idi. Bu faktdır ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində

36

xalqın savadlıları əksər etibarı ilə az-çox yazı pozu bilən mollalardan, dini məktəb bitirmiş şəxslərdən, üləmalardan ibarət idi. Onların bəziləri dini bünövrə üzərində tərbiyələnsələr də, ilahi elmlərlə yanaşı artıq dünyəvi elmlərə də meyl göstərir, savadın, maarifin əhəmiyyətini düzgün başa düşürdülər. Bu, hər şeydən əvvəl zamanın və şəraitin hök-mündən irəli gəlirdi. Odur ki, «Şərqi-Rus»un dinə münasi-bəti məsələsini aydınlaşdırmaq üçün konkret tarixi şəraiti, obyektiv zəmini götürmək lazımdır» (25, 99).

Ruhanilərin «Şərqi-Rus» qəzetində elmin, maarifin əhə-miyyəti haqqında çıxışlarını F.Köçərli müsbət hal hesab edirdi. Firudin bəy qeyd edirdi ki, camaat arasında böyük bir nüfuza malik bu şəxsiyyətlərin qəzetdə elmin, biliyin əhəmiyyətindən bəhs etmələri «Şərqi-Rus»un maarifçilik mövqeyinə nəinki xələl gətirmir, hətta bəzi cəhətdən ona kömək də edirdi. O yazırdı: «Şərqi-Rus»un redaksiyası ruhanilərin xalq arasındakı rolunu və əhəmiyyətini yaxşı bildiyindən, onların məqalələrini öz qəzetində həvəslə dərc edib, hələlik ilk vaxtlar tənqiddə düçar etmir» (25).

M.Şahtaxlı «Şərqi-Rus»u ümumxalq qəzeti səviyyəsi-nə qaldırmaq niyyətində idi. Xalq isə əsas etibarı ilə İslam dininin əsiri idi. «Buna görə də əgər «Şərqi-Rus»u xalq oxumayacaq, ondan üz döndərəcək olsa idi, onda qəzet çı-xarmaq lazım gəlməzdi» (25). Bu məqsədlə, hələlik İslama sığınan M.Şahtaxlı qəzetinin ilk nömrəsində: «Göstəralim aləmə ki, biz müsəlmanlar da din, fikir və insanlar üçün ən böyük nemət olan bu xeyir və bərəkətdən istifadə et-məyə layiqiz» (1903, №1) – deyirdisə, sonralar: «Heç bir din və məzhəb üçün mübəllig deyilik. Qəzetçi sifətilə bizim dinimiz yalnız bundan ibarətdir: «İsa be dini-xod, Musa

be dini-xod, bidin be küfri-xod» (1903, № 4) – yazır, hətta dini qəflət dağarcığı, cəhalət mənbəyi adlandırırdı. «Öylə cəhalət ki, millətin gələcəyi üçün vəbadan daha qorxulu, ilandan daha zərərli, zəhərdən daha kəskin, ölümdən daha iztirablıdır» (1904, №52).

İslama qarşı ağılasıgmaz həqarətlər yağdıran, müsəlmanların heysiyyatına toxunan yazıları ilə M.Şahtaxtlı vəziyyəti o dərəcədə kritik həddə çatdırır ki, Bakıdan Tiflisə fanatik dindarlardan ibarət qarağuruhçular dəstəsi yola düşür. Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçısı Şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadənin fətvası ilə redaktor kafir elan olunur, Tiflisin, Bakının və başqa şəhərlərin dindarları qəzet nömrələrini nümayişkarcasına redaksiyaya qaytarır, qəzet boykot edilir. Cəmiyyətdə vətəndaş qarşıdurması yaradan jurnalistin süqutu isə olduqca acınacaqlı və ibrətamizdir. Belə ki, Şahtaxtlının panislamizm və pantürkizmlə mübarizədə öz köməyini vəd etdiyi çar üsuli-idarəsi son məqamda «silahdaşına» sahib çıxmır (Şahtaxtlının Osmanlı imperiyasının ideya istiqamətini tənqid edən bir sıra məqalələri mövcuddur). Qəzet müflisləşib süquta getdiyi zamanda M.Şahtaxtlı Qafqaz Mülki İşlər üzrə Baş İdarəsinə müraciət edərək yaranmış vəziyyətdən xilas üçün mətbəəsini girov qoymaq şərti ilə borc pul istəyir. Qafqaz Sensor komitəsinin sədri M.Qakkel onun ərizəsinə belə cavab verir: «Ölkənin rus mənafeyi üçün xidmət göstərməyən «Şərqi-Rus»a yardım üçün tutarlı bir münasibət görmürəm» (25, 74). Qəzetin bu durumunda yalnız Ruhani idarəsi maddi yardım edəcəyi barədə razılıq verir. Lakin bu da «Şərqi-Rus»un süqutunu dayandıra bilmir. N.Zeynalov bunun səbəbini doğru qeyd edir: «Şərqi-Rus» həm inqilabi mübarizənin

38

qızıışdığı, həm də... hakim təbəqələrin təzyiqinin artdığı bir zamanda buraxılırdı. Çarizm bir tərəfdən panturkizmi və panislamizmi pisləyib, digər tərəfdən onlarla ittifaq bağlayırdı. O dövrdə hər bir ictimai cərəyan mətbuat orqanını öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. «Şərqi-Rus» da gah mütərəqqi-demokratik, gah mürtəcə istiqamətə yuvarlanırdı» (30, 58). Biz isə «Şərqi-Rus» qəzetinin süqutuna dair böyük Mirzə Cəlilin dediyi sözləri münasib bilirik: «Dünyada hikmətə inanan adam olsa idim, mən deyə bilərdim ki, «Şərqi-Rus» qəzetinin yox olmağında bir hikmət var...» (20,457).

Göründüyü kimi, «Şərqi-Rus»un dinə qarşı radikal mövqeyi nə cəmiyyət, nə hakimiyyət, nə də tarix tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Təəssüf ki, qələm əhli özünün bəşəri əqidəsini və vətəndaşlıq məsuliyyətini anlamadıqca, analogi sindromlar zaman-zaman yenə təkrar olunur və olunacaqdır. Mətbuatın vəzifəsi xalqın əqidəsinə qarşı mübarizə aparmaq deyildir, əksinə bu əqidəni elmi cəhətdən populistləşdirib cəmiyyətin mənəvi inkişafında istifadə etməkdir.

1905-ci il inqilabı dövründə Azərbaycan mətbuatında möhtəşəm canlanma yaranır. Ölkədə bolşevizm hərəkatının qüvvətlənməsi inqilabi mətbuatın yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, Azərbaycanda birinci rus inqilabı ərəfəsində və sonra bolşevik mətbuatı, inqilabi-demokratik mətbuat və burjua mətbuatı fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan, rus və erməni dillərində nəşr olunan bolşevik qəzetləri «Hümmət», «Dəvət-qoç», «Təkamül», «Bakinski raboçi», «Banvori dzayn» və s. kimi mətbu orqanlarının məram və məfkurəsi tarixdən bizə bəlli olduğu üçün onların əqidə və dini təbliğata münasibətinə toxun-

mağa lüzum görmürük. Həmin dövrdə qadınlar, uşaqlar, valideynlər və müəllimlər üçün çap olunan bir sıra spesifik mətbu orqanlarında didaktik materiallarla yanaşı, İslamın tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edən yazılara da rast gəlmək mümkündür. Lakin onlar az və epizodik olduğu üçün böyük maraq kəsb etmir. Bu sahədə ən önəmli fəaliyyət aparan iki polyar qütb aparıcıları — burjua ziyalılığının təmsil olunduğu «Həyat», «Füyuzat», «Təzə həyat», «Şəlalə», «Açıq söz», «Dirilik» kimi mətbuat orqanları və sosial satiranın əks edildiyi «Molla Nəsrəddin», «Məşəl», «Arı», «Babayi-Əmir», «Zənbur» və s. jurnallardır. Onların dini dəyərlərə münasibətində vahid bir kəsişmə nöqtəsi vardır ki, bu gün bunu müasir mətbuatşünaslıq üçün aydınlaşdırmaq zərurəti yaranmışdır.

Hələ 1958-ci ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərif qeyd edirdi ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı yalnız «müsəlman fanatizmi və onun ilhamçıları» əleyhinə mübarizə aparmış, C.Məmmədquluzadə, M. Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev «heç bir zaman dinin özünə qarşı» çıxmamışlar. Onun fikrincə: «Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikrində din əleyhinə yalnız materialist mütəfəkkir və möhkəm əqidəli ateist M.F.Axundov çıxırdı... Onun bütün şagirdləri və davamçıları o, cümlədən molla-nəsrəddinçilər isə dinin əsaslarını deyil, yalnız ruhanilərin və onların fəaliyyətinin əleyhinə tənqidi öz vəzifələri hesab edirdilər. Bu, doğrudan da bəzən din əleyhinə tənqid səviyyəsinə yüksələn sırf antiklerikal tənqid idi» (18, 322).

«Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun müəllifinin ən sanballı tədqiqatçılarından sayılan Ə.Mirəhmədov bu nöqtəy-nəzəri qətiyyətlə rədd edərək vurğulayırdı: «Asilik meylləri

40

Məmmədquluzadəni hələ «Molla Nəsrəddin»in binasını qoyanda ateizm mövqeyinə gətirib çıxarmışdı. Həmin ateizmin ümumi xarakteristikası belədir: əvvələn, mətbuatdakı «bizə hansı elmlər lazımdır?» mübahisəsində bir-birinə zidd iki məfkurə formasını — dinlə elmin integrasiyası ideyasını müdafiə edən, məsələlərdən tipik bir müsəlman teoloqu kimi danışan Ə.Hüseynzadə, kainatın və dinin mənşəyi, təziyədarlıq və s. haqqında mollağünə məqalələr yazan Ə.Ağayev kimi ideoloqların tam əksinə olaraq, Məmmədquluzadə ümumiyyətlə dinin cəmiyyət həyatındakı mənfi rolunu açıb göstərmək, onu hər addımda tənqid və rədd etmək yolu ilə getmişdir. İkincisi, dini zehniyyət müsəlman Şərqi xalqlarının həyatının bütün sahələrinə nüfuz etdiyi üçün onun tənqidi də müxtəlif aspektlərdə (sosioloji, əxlaqi, mətbuat, etnoqrafik, psixoloji və s.) getmişdir. Üçüncüsü, bu tənqidin nəinki «İslam məzhəbi əleyhinə çalışıb» xristianlığı təbliğ edən missionerlərin tənqidinə bənzəyişi yoxdur, əksinə o, çar hökumətinin göndərdiyi, xristianlaşdırma məqsədi güdən bu xadimlərə qarşı dərin nifrətlə doludur» (18, 323).

Ən maraqlısı odur ki, hər iki alimin fikirləri əsasən düzdür. Ə.Şərif zətən rejim diktatına uyğunlaşmayan bir alim kimi molla-nəsrəddinçiləri proletar məfkurəsinə şamil etmək istəmir; o, əmindir ki, Azərbaycan ziyalılığı mənsub olduğu mühitə psixoloji cəhətdən bağlıdır. Bəlkə də bu əminliyin köklərini Sabirin:

– *Çox təəccüb edirəm tərz-i cədidə ki, onu
Əcnəbilər oxuduqca hünər izhar ediyor.
Halbuki millətimizdən onu kim ki, oxuyur,
Qalibə həzrəti Allahu da inkar ediyor.* —

şeyrinin sarsıdıcı lakonikliyində (26, 283) və yaxud Mirzə Cəlilə şura hökumətinin təklif etdiyi «Allahsız» jurnalının redaktorluğundan «Mən Allahsız deyiləm» — deyən ədibin qəti imtinasında axtarmaq lazımdır. Eyni zamanda, Ə.Mirəhmədov da: «Bəs Məmmədquluzadə ateizminin konkret təzahürləri hansılardır?» - sualına: «Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığında onun ardıcıl, dövtələb ateizmindən xəbər verən ətraflı cavab tapmaq mümkündür. Özü də istər açıq, istər örtülü, istər geniş, istər epizodik şəkildə, işarə, fakt, sitat və mühakimə halında ortaya çıxan cavab... Başqa sözlə, ateist düşüncələr böyük ədibi on illər boyu tərk etməyib, ona bir-birindən maraqlı, bir-birindən kəskin əsərlər yazdırmışdır» cavabını verərkən səhv etmir (18, 324). Bəli, Mirzə Cəlilin erkən yaradıcılığında, təxminən 1906-1921-ci illər arasında, müəyyən ateistik fikirlərə, məsələn Allahın tovhid və ədalətinə şübhəylə yanaşmaya, axirətin inkarına, hədislərin təhrifinə rast gəlinir. Lakin əsas vurğu yenə də dinin deyil, dini yanlış təbliğ edərək onu cəhalətə çevirənlərin üzərinə düşür. Hətta Ə.Mirəhmədov da istər-istəməz təsdiq edir ki: «Ateist Məmmədquluzadənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də dini zehniyyətdə böyük yer tutan möcüzə və xəvariqadata, habelə cin, mələk, qulyabanı və s. mövhumı anlayışlara Axundov kimi ifşaçı münasibət bəsləməsidir» (18, 328). Beləliklə, iki ədəbiyyatşünasın fikirləri müəyyən məqamda kəsişmə nöqtəsi tapır və «Molla Nəsrəddin» jurnalının bilavasitə mövhumata qarşı mübarizəsini bir daha təsdiq edir.

Bir neçə misala müraciət edək. 1906-cı il 21 aprel tarixli nömrədə dərc olunan «Molla Nəsrəddinin xəlvəti cavabı» adlı məqalədə jurnal Bakıda baş yarma kimi məhərrəm-42

lik adətini özünəməxsus satirik dillə tənqid etmişdir. Xalqı bu cür adətləri icra etməyə, ətalətə, geriliyə səsləyən din xadimləri barədə «Niyə mənə döyürsünüz» adlı felyetonda belə deyilir: «Bizim təfəvütümüz bir neçə qisimdir... Əvvələn mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də Peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, Peyğəmbərlərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadugun, həmzad, cinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrix, şərrix, tərrix, amax, satan, küflə qurdu, mığmığ, mozalan — bunların cümləsinə sitayiş edin»(20).

Yağış yağdırmaq üçün müsəllaya çıxanlar («Bizim işlərimiz»), Ramazanda oruc tutan «mömin» bəndələrin hərəkətləri («Tədarük»), aşura günü baş yaranların tərkibi («Necə qan ağlamasın») və başqa məsələlər barədə yazılan məqalə və felyetonlar «Molla Nəsrəddin»in əslində düzgün mövqe tutduğunu nümayiş etdirir. «Din» adlı felyetondan: «Ağsaqqallar 250 manat verib rövzəxan gətiriblər ki, mərsiyə oxusun. 10 günün ərzində onun dediyi bu söz olub ki, Həzrət Abbas təpiyi ilə 180 minlik qoşunu öldürdü...» (30, 81). Fikrimizcə, şərhə ehtiyac yoxdur.

Mətbuat tarixindən bəllidir ki, «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə həmin dövrdə onlarla digər satirik jurnallar da nəşr olunmuşdur. «Bəhlul», «Zənbur», «Tartan-partan», «Məşəl», «Arı», «Mirat», «Kəlniyyət», «Tuti», «Babayi-Əmir», «Məzəli» kimi satirik jurnallarda ara-sıra dinə dair ayırdüz fikirlərə rastlansa da, təbii ki, keyfiyyət baxımından araşdırma üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Bu dövr mətbuatının başqa qolu - sovet mətbuatşınaslığında liberal burju

mühərrirliyi adlanan təmayülü isə yenidən öyrənilməli və dəyərləndirilməlidir.

XX əsrin əvvəllərində məfkurə sahəsində mübarizələrin kəskinləşməsi mətbuatın ictimai əhəmiyyətini artırır. Öz tərəfindən mətbuat da cəmiyyət qarşısında müxtəlif ictimai tələblərlə çıxış edir. Sınıfı mövqeyindən, dünyagörüşündən asılı olaraq bu tələblərin siyasi, ictimai və ədəbi istiqamətləri də dəyişir. Azərbaycan ilə bağlı olan panislamist görüşlər mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə daha çox tətbiq edilməyə başlayır. Məsələn, Azərbaycan burjua mətbuatının ən nüfuzlu orqanlarından biri olan «Füyuzat»- jurnalında görkəmli mühərrirlərdən olan Əlibəy Hüseynzadə özünün siyasi-ədəbi platformasını belə elan edir: «Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan mürdərliklərdən qorxmayan fədai!.. Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiya-fətli fədai! İngilis, amerikan kimi tizrəftar, yeni yaponlar kimi kutahdamən fədai!» («Füyuzat» jurnalı, 27.07.1907, № 23). Musavat qəzeti «Açıq söz» isə Ə.Hüseynzadənin bu kosmopolit şüarını bir qədər islah edərək «müasirləşmək, islamlaşmaq və türkləşmək» şəklinə salır ki, bu da bu gün müstəqil Azərbaycanımızın milli bayrağında rəsmi simvolikanı təşkil edir.

Akademik K.Talıbzadə yazır ki, bütün bu təbliğat siyasi publisistikada, həyatda dini bayramları qeyd etməklə, tohiddən, peyğəmbərlərdən, İslam tarixindən, İslam millətlərinin birliyindən bəhs edən məqalələrin, kitabların nəşri ilə nəticələnirdisə, digər tərəfdən, ədəbi həyatda dini məzmununda bədii əsər yazan müəlliflərin artmasına, sxolastik şerin dirçəlməsinə səbəb olurdu. Bu dövrdə «Vəz və nəsihət», «Zübdətül- İslam», «Tarixi-müqəddəsi-ənbiya»,

44

«Müxtəsər-tarixi-islami», «Zübdətüt-təvarix», «Əqaidül-müslimin», «Müxtəsər şəriət», «İslamın təfriqəsi səbəbləri» və s. kimi dini kitablar nəşr edilir, «Səd vəqqas», «Əndəlisin son günləri» kimi İslam tarixi mövzusunda pyeslər yazılır, həm də M.M.Nəvvab, M.Müctəhidzadə, Ə.Talıbov kimi onlarla Azərbaycan tarixçisi və ədəbiyyatçısı, mühərriri və şairi əsərlərini farsca, ərəbcə yazır... (28, 125-126)

İrtica illəri və Birinci dünya müharibəsi dövrü Azərbaycan burjuaziyasının tamamilə əksinqilabi cəbhəyə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Yeni tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq bu dövrdə onun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərindəki mühafizəkar cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır. İslami təbliğ həmin illərdə daha da qüvvətlənir. Burjua ideoloqları sübut etməyə çalışırlar ki, bəşəriyyətin gələcək inkişafı ancaq İslam dini ilə mümkündür. Onu qoruyub müdafiə etmək və yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Xristian dini bəşəriyyətin ancaq maddi cəhətdən inkişafına kömək etmişdir. İslam dini isə hər iki cəhəti özündə əhatə edir: o həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən inkişaf üçün şərait yaradır. Burjua ideoloqları «Sınıfı sülh» haqqında görüşlərini də İslam dini ilə, Quran ayələri ilə əsaslandırır və göstərirdilər ki, müasir cəmiyyəti didib-parçalayan mübarizələrə, müharibələrə, sinfi ziddiyyətlərə ancaq İslam dini vasitəsilə son qoymaq olar. Odur ki, səadətə nail olmaq üçün mübarizə lazım deyildir, millətlər mənəviyyatlarını təkmilləşdirməklə məşğul olmalıdırlar. 1910-cu illərdə Azərbaycan mətbuatında belə görüşləri yayan ən fəal mühərrirlərdən biri Sənətulla İbrahimov idi. O yazırdı: «Bugünkü «mədənilərin» kəmalat və mədəniyyəsi yalnız maddiyyatdan ibarət olduğuna görə, bunlar mənəvi cəhət-

lərdə quruni-əvvəli dövrəsindən bir qədəm irəli gedə bilməmişlərdir... İnsanların maddi və mənəvi səadətləri yalnız islamiyyətlə təmin edilmişdir. Çünki maddətən və mənən məvazineyi-həyatı təmin edəcək ədalət və həqqaniyyət İslamın şəraitini əsasıyəsindədir» (28, 334).

İslamiyyəti bəşəriyyətə nicat yolu göstərən yeganə əqidə kimi təqdim edən S.İbrahimov belə nəticəyə gəlirdi ki, hazırda bəşəriyyət inkişaf etmək və mədəniləşmək əvəzinə daha da vəhşiləşmiş, «heyvaniyyət dövründən bir nöqtə» belə irəli getməmişdir. Odur ki, dünyada «məhəbbət və səadət-i ümumiyyə» yaradacaqlarını vəd edən kommunistlər «xəyalpərəstlərdir, bəşəriyyəti aldadırlar». «İqdam» qəzetinin mühərriri isə göstərirdi ki, sosializm «batil bir məsləkdir», o, heç bir ölkədə səmərə verməyibdir. Müsəlmanlar «sosialistik kimi dolambaclı bir yolu təqib etməklə nicat və səlamət bulamaz. Bizi sahili-nicat və səlamətə çıxaracaq bir yol varsa, o da mütləq nasionalizmdir» (28).

Göründüyü kimi, burjua mühərrirləri İslamı millətçilik ideyasından ayırmır, Azərbaycan cəmiyyəti üçün bu iki məfkurənin vəhdətini çox vacib sayırdılar. Dövrün ən məşhur yazarlarından Əhməd bəy Ağayev belə fikirdə idi ki, «Asiya xalqlarına həyatı ilk dəfə xatırladan, onları göylərin yuxusundan oyadan, göylərlə bərabər yeri də göstərən İslam dini olmuşdur». Təkrar-təkrar İslam tarixindən, onun dəbdəbəsiindən yazan müəllif buna görə də «Kaspi» qəzetindəki məqaləsində panislamizmi «mütərəqqi hərəkət» kimi qələmə verirdi: «panislamizm nəinki siyasi-dini, həm də mütərəqqi hərəkətdir» (28, 324). Ə.Ağayev hətta proletar yazıçısı M.Qorkinin yaradıcılığında inqilabi məzmunu sərf-nəzər edərək onda İslam dininin təsirlərini

kəşf etmişdi. Eyni mövqedə olan Əlimərdan bəy Topçubaşov isə qadınların tərbiyə və təhsilini İslam dininin tələbləri ilə bağlayan «Tərbiyəti-nisvan» (1902) kitabına ayrıca müsbət rəy çap etdirmişdi.

Burjua mətbuatı həmişə eyni mahiyyətdə olmamış, öz inkişafında müəyyən mərhələlər keçmişdir. Məsələn, 1905-1906-cı illərə qədər – sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi dövrə kimi burjua tənqidi əsasən liberal bir mövqe tuturdu. Liberalizmin bu cəhətini o zaman gərgin fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağayev kimi mühərririn ilk əsərlərində müşahidə etmək mümkündür. Əhməd bəy Ağayev ümumiyyətlə dini mövzularda bir sıra yazılar, o cümlədən «Panislamizm, onun səciyyəsi və istiqamətləri» (1900), «İslamın mənşəyi və onun xristianlığa və yəhudiliyə münasibəti» (1908), «Ricəti-İslam» (1909) və s. kimi iri həcmli, sanballı məqalələr yazmışdır. «Panislamizm, onun səciyyəsi və istiqamətləri» məqaləsində Əhməd bəy Ağayev İslam dininin üstünlüklərini, müasir dövrlə səsləşən xüsusiyyətlərini təsdiq etməklə bərabər, eyni zamanda xalqı, siyasət adamlarını, ideoloqları İslam dininin qayda-qanunları, tələbləri ilə hərəkət etməyə çağırır və göstərir ki, bütün möminlərin Qur'an və Allah qarşısında bərabər olması ideyası Qur'anda ümumi müddəa kimi deyil, çox açıq və rəsmi şəkildə ifadə olunmuşdur. Əhməd bəy Ağayev bu məqaləni yazmaqda məqsədini belə şərh edir: «Panislamizmin əsası, yəni kökləri olduqca dərin və mürəkkəb səbəblər arxasında gizlənir. Bu məqalənin qarşısında duran məqsəd – həmin səbəbləri axtarıb tapmaq, bu yeni hərəkətin xarakterini və istiqamətini müəyyənləşdirmək, imkan daxilində çalışıb onun gələcəyinə nəzər yetirməkdən ibarətdir» (87) .

Panislamizm idayasını sonradan meydana gəlmə hesab edib, müəyyən siniflərin, təbəqələrin bundan öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə etdiklərini söyləyənlərə cavab verərək göstərir ki, panislamizm ideyası İslamın özündə, onun tarixində və nəzəriyyəsində mövcuddur. O, millətçiliyə zidd olub, ümumbəşəri mahiyyət kəsb etmişdir. İslamın müqəddəs kitabı olan Qur'an da hər cür millətçiliyin əleyhinədir... «Qur'an təsdiqləyir ki, bütün möminlər qardaşdırlar. Onlar Allah və Quran qarşısında bərabərdirlər. İslamda türk, ərəb, fars, hindli, zənci, ağ və qara anlayışları yoxdur. Bütün müsəlmanlar oxşar və bərabərdirlər. Hamı eyni bir atanın sevimli övladıdır. Fərq yalnız itaətin dərəcəsindədir» (87).

Əhməd bəy Ağayev panislamizmi təkcə siyasi-dini hərəkət kimi deyil, həm də mütərəqqi hərəkət kimi qələmə verir. Əhməd bəyə görə bu hərəkət keçmişə qayıtmaq deyil, birbirindən ayrı düşmüş qüvvələri birləşdirib möhkəmlətmək və yenidən «hücuma keçmək» mənasında keçmişə qayıtmaq deməkdir. Bu hərəkət xalq kütlələrinin, xüsusilə müsəlmanların həyatında əsaslı dəyişiklik yaratmaq, onların həyatını işıqlandırmaq, iqtisadi, mədəni yüksəlişin səmərəli yollarını öyrənmək işinə xidmət göstərir, Qur'anın, şəriətin düzgün şərhinə səy edir. O, yazır: «Beləliklə öz daxili məzmununa görə panislamizm geriyyə dönmək deməkdir, amma belə ki, daha böyük qüvvə ilə irəliyə getmək üçün» (87).

Əhməd bəy Ağayev bu cərəyandan sui-istifadə edənlərin olduğunu, bu cərəyanın siyasət sahəsinə keçirilməsinin verdiyi ağır nəticələri də göstərmiş, nəticədə panislamizmin mütərəqqi xarakterli bir hərəkət olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Əhməd bəy Ağayev «Nədən bu günə qaldıq» məqaləsində xristianlığın katolik məzhəbinin bəşər mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mənəviyyatına vurduğu çox güclü və ağır zərbədən, müsəlmanlarla xristianlar arasında baş verən Səlib vuruşmalarının katolik ruhanilik tərəfindən törədilməsindən, görkəmli alimlərin diri-diri yandırılmasından, əsrlər boyu toplanan elmi kitabxanaların məhv edilməsindən, tarixi abidələrin, əvəzsiz sənət incilərinin vəhşiliklə tarimar edilməsindən ürək yangısı ilə danışır. İslam və xristianlığı müqayisə etməklə ayrı-ayrı hadisələrə öz münasibətini bildirməsi, bəzi problemlərin daha dərinəndən araşdırılıb üzə çıxarılması, bir sıra məsələlərin tənqidi və ya təqdiri Əhməd bəy Ağayevin dünyagörüşü haqqında müəyyən mülahizələr söyləməyə imkan verir.

Ümumən belə qənaətə gəlmək olar ki, Əhməd bəy Ağayev cəmiyyətin inkişafında dinin oynadığı rolu, ictimai həyata dinlərin təsirini yüksək qiymətləndirir. O, göstərmək istəyir ki, din siyasətin, iqtisadiyyatın, mənəviyyatın formalaşmasında, sağlam fikir və düşüncəyə əsaslanan cəmiyyətin ədalətlə idarə olunmasında ən təsirli və böyük bir vasitədir. Eyni zamanda Əhməd bəy Ağayev dini mövhumatın səbəb və mənşəyini diletant ruhanilikdə axtarır. Məsələn «İdareyi-ruhaniyyəmizin islahı» məqaləsində o, göstərir ki, Allahı, Qur`anı dünya malına, dövlətə, mənşəbə satanlar xalqın inandıqları yüksək rütbəli ruhanilərdir. Hökumət, dövlət isə onların bu rəzil işlərindən, buraxdıqları nöqsanlardan məharətlə istifadə edərək onları ikiüzlü məmura, xalq kütlələrini də müti qula çevirmişdir. Əhməd bəy Ağayevin yüksək rütbəli ruhaniləri ittiham etməsi, tənqid atəşinə tutması onun dinə münasibətində müəyyən

dəyişikliyin əmələ gəlməsi kimi düşünülməməlidir. Əksinə, Əhməd bəy İslam dininə bir sıra üstün və mütərəqqi cəhətlərinə, ciddi və prinsipial mövqeyinə görə çox yüksək qiymət verir, bu dinin qanunlarını, hökmlərini, qaydalarını saxtalaşdırıb öz məqsəd və mənafeyinə qurban verənləri lənətləyir, belələrinə qarşı İslamın ən sərt və ciddi cəzalarından istifadə etməyi zəruri sayırdı. O belə hesab edir ki, belə adamların mövcudluğu xalq kütləsində İslama qarşı inamın azalmasına, əqidənin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Çox maraqlıdır ki, Ə. Ağayev bəzən özünü inkar etmək səviyyəsində olan səbatsız fikirlərlə də çıxış edirdi. Öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün müqayisəli tarixi metodun idealist prinsiplərinə müraciət edərkən o, Azərbaycan xalqının tarixini, onun keçdiyi inkişaf yolunu, milli mentaliteti doğuran ictimai-iqtisadi amilləri inkar edir və inandırmağa çalışırdı ki, Azərbaycan xalqının əqli və hissi tərbiyəyə böyük ehtiyacı vardır. Bəs xalqı «yenidən tərbiyələndirmək» üçün Əhməd bəy Ağayev nə təklif edirdi? O, bu suala belə cavab verirdi: «Bu yenidən tərbiyənin əsasına mütləq daxil edilməli olan ümumbəşəri ideya və hissləri almaq üçün biz hara müraciət etməliyik? Aydındır ki, Qərbə!» (87).

Bu nonsens iki böyük mühərririn – Cəlil Məmmədqu-luzadə və Əhməd bəy Ağayevin dini-fəlsəfi görüşlərinin toqquşma nöqtəsi hesab oluna bilər. Mirzə Cəlilin xəlqiliyi və Əhməd bəy Ağayevin perfeksionizmi vahid bir məsələyə münasibətdə fərqli çalarlar alaraq ziyalılığımızın təbəddülatını nümayiş etdirir.

1917-ci ildə Rusiyada monarxiyanın devrilməsi, 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının koalisiya hökumət kimi fəaliyyətə başlaması ölkədə tam azad, de-

mokratik mətbuatın inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur və bu dövr 1920-ci ilə, yəni bolşevik işğalına qədər davam edir. 1918-1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı istər sayına, istərsə də ideya müxtəlifliyinə görə ölkə tarixində ən zəngin və inkişaf etmiş mərhələ kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə milliyyətçilərin, liberal-demokratların, islamçıların, sosial-demokratların, kommunistlərin, milli azlıqların çoxlu sayda gündəlik, həftəlik, aylıq mətbu orqanları çap olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan parlamentində ən böyük fraksiya milliyyətçi Müsavat partiyası və islamçı «İttihad» firqəsi idi. «İttihad» partiyasına din xadimləri deyil, İslam modernistləri rəhbərlik edir, partiya şəriət quruluşunu deyil, birmənalı şəkildə parlament demokratiyasını dəstəkləyirdi. Bu o deməkdir ki, cümhuriyyət dövründə hətta islamçı siyasi-ictimai hərəkatın içərisində belə aparıcılıq mühafizəkar din xadimlərinə yox, liberal-demokrat dəyərləri əxz etmiş İslam modernistlərinə məxsus idi. Müsəlmanların inkişaf problemlərini ümumxalq müzakirəsinə çıxaran nəşrlərə M.Ə.Rəsulzadənin nəşiri olduğu «Açıq söz», «İrani Nou», o cümlədən «İqbal», «İrşad», «Həyat», «Füyuzat», «Haqq yolu» kimi mətbu orqanlarını aid etmək olar.

Bütün bu ictimai, siyasi və fəlsəfi fikirlər Azərbaycan mətbuatının kütlə şüuruna təsir etmə mexanizmləri kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövrdə əslində dini və milli mentalitet cəhətdən vahid olan cəmiyyəti azlıq təşkil edən ziyalı jurnalistika intibaha və inqilaba çağırış şüarları ilə parçalamış, daxili və xarici düşmənlərlə üz-üzə və təkbətək qoymuş, suveren dövlətçilik ideyasını süquta uğratmışdır. Ziyalı elita-

mız 1920-ci ildən etibarən azad mətbuatla «vidalaşır», söz, vicdan, dini etiqad azadlığı ifadələrini yalnız kağız üzərində görür, məscidlərin dağıdılmasının, ruhanilərin güllələnməsinin, dini kitabların yandırılmasının şahidi olur və susur. 70 il ərzində Azərbaycan mətbuatı, daha sonralar radio və televiziya dini mövzuya yalnız imperiyanın aparıcı ideologiyası olan ateizm nöqtəyi-nəzərindən yanaşa bilir. Mətbuatda dini motivlərə ən çox müraciət edən satirik «Kirpi» jurnalı olur ki, ələlxüsus məhərrəmlik mərasimləri ərəfəsində müxtəlif felyeton və satiraları ilə aktivləşir. 1926-cı ildə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan radiosu təqribən 40 il sonra, 1968-ci ildə verilişlərini sayca, formaca və janr etibarı ilə zənginləşdirərkən, elmi ateizm mövzusunda söhbətlər silsiləsindən «Dini, elmi və bədii fantaziyalar haqqında» çıxışlar efirə vermişdir. Təbii ki, bu verilişlərdə dini dünyagörüşü aqnostiklər tərəfindən kəskin şəkildə tənqid edilmişdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin ən populyar növü sayılan televiziya da eyni vəziyyət müşahidə olunur: zamanın və hakim ideologiyanın diktəsi KİV-i yaddaşılarından dini təmayülləri büsbütün silməyə yönəldir.

Lakin kütlə psixologiyası fenomenal bir məhfum olduğunu bir daha sübuta yetirir. Etnik və regional qrup vahidi kimi azərbaycanlılar özlərinin adi və normativ şüurlarından dini orientasiyanı heç vaxt çıxarmamışlar. Onlar iman prinsiplərini unutmamış, dini həyat modellərini müvafiq ölçülərlə qoruyub saxlamışlar. Elə buna görə də Azərbaycan yeni müstəqil dönmə yaxınlaşdığı ərəfədə kütlə psixologiyası kütləvi informasiya vasitələrinə öz diktəsini — dinə qayıdışın və dini dəyərlərin təbliğinin vacibliyi tələbini irəli sürmüşdür.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda ateizm təbliğatı

Yaxın keçmişimizin silinməz tarixini təşkil edən sovet dövlətinin dinə, kilsəyə və dini dəyərlərə münasibətinin elmi əsasları marksizm-leninizm klassikləri tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı. SSRİ-nin dövlət siyasətində dini təbliğat zərərli mürtəcə burjuva siyasətinin ayrılmaz hissəsi hesab olunur, kommunizm cəmiyyəti qurulduğu təqdirdə dinin tamamilə yox olacağı fikri cəmiyyətə təlqin edilirdi.

Məlum olduğu kimi, bolşeviklər dinə dair proqram tələblərini Böyük Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra həyata keçirə bilmişdilər. Sovet dövlətinin ilk qanunvericilik aktları sosialist cəmiyyətinin əsaslarını qoymaqla bərabər, həm də kilsənin dövlətdən ayrılması üçün bir zəmin oldu. II Ümumrusiya Sovetlər qurultayının qəbul etdiyi «Torpaq haqqında dekret» (26 oktyabr 1917-ci il) mülkədar torpaqları ilə yanaşı, kilsə və monastır torpaqlarını da milliləşdirərək kilsənin iqtisadi gücünə mühüm zərbə vurdu. «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi» isə (2 noyabr 1917-ci il) bütün milli və dini imtiyazların ləğv olunduğunu elan etdi (86).

«Kilsəni dövlətdən və məktəbi kilsədən ayırmaq haqqında» Lenin dekreti (23.01.1918) dini ayinlər haqqında sovet qanunvericiliyinin əsasını təşkil etməklə uzun müddət öz əhəmiyyətini saxlamış və bu dekretin əsas prinsipləri sovet dövlətinin bütün konstitusiyalarında (1918, 1924, 1936 və 1977-ci illər) əks olunmuşdu. 1918-ci il Konstitusiyasının vətəndaşlara digər hüquq və azadlıqlarla yanaşı, vicdan azadlığı elan edən 13-cü maddəsində deyilirdi: «Zəhmət-

keşlərə həqiqi vicdan azadlığını təmin etmək məqsədi ilə kilsə dövlətdən və məktəb kilsədən ayrılır, bütün vətəndaşlara dini və din əleyhinə təbliğat azadlığı təsbit olunur». Müvafiq maddələr digər müttəfiq respublikaların konstitusiyalarında, o cümlədən Azərbaycan SSR-in 1921-ci ildə qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdı.

Ümumiyyətlə, 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqın uzunəsrlik dininə, adət-ənənələrinə, milli dəyərlərinə qarşı tarixdə görünməmiş mübarizə başladı. Bu mübarizə ildən-ilə daha da qatılaşırdı. Dinə münasibətdə sovet dövləti ilk gündən dözülməzlik yolunu tuturdu.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, SSRİ-də İslam dininə münasibət üç mərhələdə özünü büruzə vermişdir: birinci mərhələ 1920-28-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə din dövlətdən, məscidlər məktəbdən ayrılmışdır. Dövlət dairələrində məscidlər sovet hakimiyyətinə qarşı təşviqat kafedraları sayılırdı. İkinci mərhələ təxminən 1928-1941-ci illərə aiddir. Bu mərhələdə şəriət məhkəmələri, bütün dini sanksiyalar ləğv edildi. Demək olar ki, din hüquqi gücünü itirdi. Üçüncü mərhələ dini qalıqlara qarşı aparılan mübarizə mərhələsidir. Bu proses əsasən müharibədən sonrakı illərdə başlamışdı və dindarların kəskin azalması, dindən kütləvi uzaqlaşma dövrü kimi xarakterizə olunur (86, s.115).

Dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrılması haqqında dekretin həyata keçirilməsi sovet dövləti üçün, xüsusilə müsəlman ərazilərində çətinlik törədirdi. Bunu nəzərə alaraq, Lenin sovet dövlətinin tədbirlərini və dinə dair siyasətini təbliğ edərkən qeyri-xristianlarla, ələlxüsüs müsəlmanlarla ehtiyatla, təmkinlə davranmağı tövsiyə edirdi.

Bu baxımdan, o, Nəriman Nərimanovun Həştərxanda kommunistlərin, müsəlman məsul işçilərinin, mollaların və tatar məktəbi müəllimlərinin yığıncaqlarındakı nitqlərini (dekabr 1918-ci il) müsəlman camaatına ehtiyatla yanaşmağın nümunəsi kimi qiymətləndirirdi. N.Nərimanov həmin çıxışlarında dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrılması haqqında dekretin mahiyyətini şərh edərək, müsəlmanlar arasında ateizm təbliğatının konkret forma və metodlarını müəyyənləşdirirdi. O, kommunistlərə və sovet işçilərinə müsəlmanların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almağı döənə-döənə tövsiyə edirdi. Göstərirdi ki, İslam dini Şərq zəhmətkeşlərinin həyatında elə dərin kök salmışdır ki, müsəlmanların adət və ənənələri nəzərə alınmasa: «...ehtiyatsız hərəkət etmək, yəni camaatın xasiyyətini saymamamızın nəticəsində biz özümüzü yüz il geri atmış olarıq». N.Nərimanovun bu mövqeyi bir müddət böyük təsir gücünə malik olmuşdu. Belə ki, 1921-ci ilin martında R(b) P MK-nın müsəlmanlar yaşayan yerlərin partiya təşkilatlarına müraciəti işlənilib hazırlanarkən V.İ.Lenin milli ucarlarda ateizm təbliğatında N.Nərimanovun təklif etdiyi metod və formaları nəzərə almağı tapşırırmışdı (86).

Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman dindarlara qarşı aparılan ateizm təbliğatında bolşevik metodlarından geniş istifadə olunurdu. Marksist-leninçi ateizm dini hərtərəfli və ardıcıl tənqid etməklə kifayətlənmir, həm də onun tamamilə aradan qaldırılmasının yol və vasitələrini «göstərirdi». Marksist ateizmə görə, dünyanın inqilabi yolla dəyişdirilməsi prosesində ictimai kökləri ləğv edilmiş din birdəfəlik gündəmdən silinməliydi.

Tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, 1920-ci ilin aprel-in

də sovetləşmə ərəfəsində normal vətəndaş cəmiyyətinin quruculuğu üçün kifayət qədər ictimai-siyasi, iqtisadi, intellektual potensiala və perspektivə malik olan Azərbaycan, bolşevik işğalı nəticəsində bu imkanı itirdi (85, 82-83). 1920-30-cu illər dövründə Azərbaycanın intellektual potensialına və təhsil sisteminə ciddi zərbələr vuruldu. Mühacirət və Stalin repressiyaları nəticəsində son 50-80 ildə formalaşmış intellektual zümrə məhv edildi. 30-cu illərdən sovet hökuməti Azərbaycanda icbari təhsil qanunu tətbiq etsə də, kəmiyyət ardınca qaçış, təhsil müəssisələrində istər müəllimlər, istər tələbələr arasında aparılan «sinfi təmizləmələr» təhsil sisteminə ağır zərbə vurdu.

Artıq 30-cu illərin sonlarında yerli kommunistlər dinə qarşı apardıqları təbliğat müharibəsinin nəticəsiz olduğunu dərk etməyə başlamışdılar. Hamı başa düşürdü ki, bu «müharibə»də əldə olunan yüksək nailiyyətlər əhalinin ümumi ideya-siyasi inkişafı nəticəsində deyil, kütləvi şəkildə tətbiq edilən amansız inzibati metodlar vasitəsilə əldə olunmuşdur. 1937-ci ildə kommunist Azərbaycanın rəhbəri olmuş M. Bağırovun «etirafı» deyilənləri əyani şəkildə sübut edir. Azərbaycan intelligensiyasının inqilabdan qabaqkı nailiyyətlərini tərif edən Bağırov deyir: « ...Əvvəllər gimnazistlər, müxtəlif məktəblərin tələbələri şilər üçün müqəddəs sayılan aşura matəmlərində zəncir vurmaq, baş yarmaq kimi mərasimlərdə iştirak etmir, bunu gerilik əlaməti kimi qiymətləndirirdilər. İndi isə bütövlükdə dövlət quruluşunun dəyişməsinə, onun ateizm əsasları üzərində qurulmasına baxmayaraq, bəzi tələbələr hətta bu cür təziyə mərasimlərinin təşkilatçıları olurlar» (85, 83). Bağırovun etirafı həqiqəti əks etdirirdi. Fanatizm ilə mübarizədə inqi-

56

labdan qabaqkı maarifçilik hərəkatının nailiyyətləri sovetlərin ateizm siyasətindən daha səmərəli idi. Bunu yalnız bir şəkildə aydınlaşdırmaq olar: onların məqsədləri fərqli olmuşdur. Azərbaycan maarifçilərinin İslamı müsəlmanların ictimai və məişət həyatından bütövlükdə çıxarmaq niyyətləri olmamışdır. Burada yalnız dinin inkişaf etməkdə olan sekulyar cəmiyyətdə yerinin və rolunun təbii müəyyənləşdirilməsi prosesi gedirdi və bu proses fanatizmin, onun qorunmasında maraqlı olanların kəskin tənqidi ilə müşayiət olunurdu. Uğur və nailiyyətlər tədricən cəmiyyətin ümumi və hərtərəfli inkişafı ilə paralelləşirdi. Bu uğurlar o qədər ciddi idi ki, hətta bir sıra mütərəqqi din xadimlərini də hərəkat ətrafında birləşdirə bilmişdi.

Sovetlər isə bu hərəkatın avanqardı olan liberal- demokrat ziyalıları məhv etməklə və onun yerinə süni yollarla, sinfi seçmələr vasitəsilə, keyfiyyətin kəmiyyətə qurban verilməsi hesabına formalaşdırılmış yeni zümrəni gətirməklə Azərbaycan cəmiyyətinin təbii islahatlar inkişafının qarşısını alırdılar. Hətta M.Bağırov çaşqınlıqla partiya kolleqalarına müraciət edərək soruşurdu: «Niyə bizim məktəblər fanatizmlə mübarizədə bacarıqsızdır?» və həqiqi stalinist kimi bir nəticəyə gəlirdi: «Əgər biologiya elmi ilə, darvinizmlə tanış olan həkim özünü dindar kimi qələmə verirsə, o, bizi şüurlu surətdə aldadır. Əslində o, dindar deyil, o sadəcə düşməndir, o bizə, bizim quruluşumuza müxalifətdə olduğu üçün özünü dindar adlandırır» (85, 84). Bu günün prizmasından baxdıqda M.Bağırovun görmədiyi və ya görmək istəmədiyi bir məqam nəzərə çarpır – sovet ziyalı zümrəsi dini biliklər almaq imkanından məhrum edilməklə keyfiyyət etibarını ilə sovetləşməyə qədərki intibah dövrü in-

telligensiyasının səviyyəsinə çatma bilməmişdir.

Sosializmə keçid və «mədəni inqilab» dövründə İslam dininə qarşı bütün cəbhə boyu hücum ardıcıl və düşünülmüş şəkildə davam etmişdir. «Fəhlə sinfinin birinci düşməni dindir» – şüarı və tələbi yerli partiya, komsomol və ictimai təşkilatların qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri idi. Dövrü mətbuatın, jurnal və qəzetlərin, həmçinin broşür tipli kitabların dinə qarşı aparılan mübarizədə rolu böyük idi. Sovet təbliğat və təşviqatı bu sahəni xüsusi diqqətdə saxlayırdı. Bir sıra tarixçilərin araşdırmalarına əsasən demək olar ki, «mədəni inqilab» dövründə ən güclü zərbəyə məruz qalan sahələrdən biri İslam dini olmuşdu.

1936-cı ildə SSRİ-də sosializmin tam qələbə çaldığı elan edildi. Sosializmin tam qələbəsi həmin ilin 5 dekabr tarixli «SSRİ Konstitusiyası»nda təsbit edildi. Və həmin ildə bu «tarixi qələbənin» eyforiyasından təsirlənən bolşeviklər Bakıda Bibiheybət məscid ziyarətghahını, müqəddəs Aleksandr kilsəsini və alman lüteran kirkəsini yerlə yeksan etdilər, bir sıra məscidləri bağladılar və hətta Təzəpir məscidini bir müddət çay fabrikinə (daha sonralar mağaza anbarı və yay kinoteatrı da olmuşdur) çevirdilər.

Böyük Vətən Müharibəsində müsəlmanların rəşadət və fədakarlığına, arxa cəbhədə, həmçinin bərpa və quruculuq illərində əzmlə xidmətlərinə baxmayaraq, sovet dövlətinin daxili siyasətində əhalini təbəqələrə, dini və məzhəb mənsubiyyətlərinə görə ayırmaq siyasəti yenə də davam edirdi. Belə ki, Azərbaycan KP MK-nın 1948-ci ilin fevralında keçirdiyi «Respublikada partiya təbliğatının vəziyyəti və yaxşılaşdırılması haqqında» plenumda din ilə mübarizənin yeni üfüqləri aşkarlandı. Plenum zəhmətkeşlər arasında

elmi ateizm təbliğatını hər vasitə ilə yaxşılaşdırmağı, insanların şüurundakı kapitalizm qalıqları əleyhinə mübarizəni qüvvətləndirməyi zəruri hesab etdi. Beləliklə, müharibədən sonra dinə qarşı mübarizəyə «dini qalıqlara qarşı mübarizə» donu geydirildi, müsəlman ruhanilərin vətənpərvərlik, sülhsevərlik çağırışlarına baxmayaraq, yenə də cəmiyyətin aynasında onların fəaliyyəti məkrli qara siyasət kimi halanmağa başladı.

Ateizm Oktyabr inqilabının yetirməsi, elmi ateizm isə müharibədən sonra SSRİ ərazisində bütün din və dini görüşlərə qarşı yönəldilmiş marksizm-leninizm ideologiyasının tərkib hissəsiydi. «Ateizm» ifadəsinə «elm» sözü də əlavə etməklə sovet dövləti dinə qarşı mübarizəni guya elmi əsaslarla – elmi ateizm mövqeyindən aparılması məntiqini irəli sürürdü.

Ateizmin yaranması və inkişafı ictimai-tarixi şəraitlə bağlıdır. Sovet marksistləri ateizmin yaranmasını və onun dinə qarşı barışmazlığını cəmiyyətdə sinfi mübarizə ilə bağlayır və bildirirdilər ki, «din sinfi zülm aləti olduğu üçün ateist-materialist fikirlər ictimai zülmədən azad olmaq istəyən sinflərin mübarizəsində həmişə ideya silahı olmuşdur» (86, 117). Bu və buna bənzər fikirlərdə bir sıra diqqət çəkən məntiq pozuntuları vardı. Belə ki, K.Marks və F.Engelsin dekretlər vasitəsilə, inzibatçılıq yolu ilə ateizmi məcburi etiqada çevirmək meylini pisləməkləri nəzərə alınmırdı. Sosializmin bərqərar olduğunu, sinfi ədavətin aradan qaldırıldığını iddia edərkən dini «sinfi zülm» aləti kimi qələmə vermək nonsens təsiri bağışlayırdı. Əslində elmi ateizmin tədqiqat obyektı və spesifik strukturu marksist-leninçi fəlsəfənin obyektı və strukturu ilə sonradan birləşdirilmiş və

üzvi şəkildə əlaqələndirilmişdi.

Artıq ötən əsrin 60-cı illərində bütün ölkədə dinə və dini ehkamlara qarşı mübarizə kəskinləşir, bu sahədə yeni metodlar müəyyənləşdirilirdi. Azərbaycan KP-nin 1958-ci ilində çağırılmış XXII qurultayında respublikada ideoloji işdə müvəffəqiyyətlər olduğunu qeyd etməklə bərabər, zəhmətkeşlər arasında elmi ateizm təbliğatını hər vasitə ilə yaxşılaşdırmaq, insanların şüurundakı dini qalıqlara qarşı mübarizəni gücləndirmək tələb olunurdu. Maraqlı çəkən məqam ondan ibarətdir ki, hər sahədə olduğu kimi dini sahədə də dövlət səviyyəsində ikili standartlar və ayrı-seçkilik nümayiş olunurdu. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Heydər Əliyevin 1998-ci ildə Bakıda keçirilən «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumdakı nitqinə müraciət edək: «Mərkəzdə KP MK-nın ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı təbliğat xüsusi bir istiqamət təşkil edirdi və bu, xüsusi nəzarət altında idi. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranırdı ki, sovet quruluşuna təhlükə yaradan yalnız İslam dinidir, xristian dini, yaxud da sovet ölkəsində olan başqa dinlər bu quruluşa o qədər də təhlükə yaratmır. Bu, o dövrdə mənim gözümlə gördüyüm və bir çox ideoloji sənədlərdə oxuduğum həqiqətlərdir ki, sizə çatdırıram. Kommunist ideologiyasındakı dinlərə münasibətdəki bu ayrı-seçkilik, dinləri bir-birindən fərqləndirmək xətti göstərirdi ki, demək belə çıxır, din var – yaxşı dindir, din də var – çox pisdir, bu pis din də guya İslam dinidir. Bu da o vaxt Sovetlər İttifaqında tədqiqatçılar tərəfindən olan subyektivlik meyllərini artırırdı» (4, 39).

Belə ideoloji tendensiyaaların hökm sürdüyü şəraitdə təxminən keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq elmi ate-

izm bir fənn kimi ali məktəblərdə tədris olunmağa başladı. Bu fənnin tədrisi üçün mütəxəssislər hazırlanmasına xüsusi diqqət verilirdi. 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində Elmi ateizm kafedrası təşkil edildi. Moskvada və İttifaqın başqa yerlərində elmi ateizm barədə yazılan kitablar sürətlə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək kütləvi tirajla nəşr olundu. Din əleyhinə işin təşkili və əlaqələndirilməsilə Azərbaycan KP MK yanında ateizm məsələlərinə baxan xüsusi şura yaradıldı. Bura respublikanın tanınmış alim və mütəxəssisləri cəlb edilirdilər. Bunun ardınca rayon və şəhər partiya komitələri nəzdində də elmi ateizm bölmələri fəaliyyətə başladı.

Ateizm təbliğatında mühazirə vasitəsindən daha geniş istifadə olunurdu. Mənbələr göstərir ki, hər il respublikanın şəhər və rayonlarında ateizm tərbiyəsinə həsr olunmuş 15 mindən çox mühazirə oxunur, söhbətlər keçirilirdi. Bura eyni mövzulu sual-cavab gecələri, seminar və konfranslar da əlavə edilməlidir. Bu fəaliyyət respublikada o qədər geniş vüsət tapmışdı ki, 1968-ci ildə Moskvada buraxılmış «Elmi ateizm məsələləri» kitabında «Sovet Azərbaycanında ateizmin inkişafı» adlı məqalə dərc olunmuşdu (86, 120). Məqalədə göstərilirdi ki, respublikada aparılmış məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində bir çox rayonlarda, o cümlədən İmişli, Sabirabad, Masallı və digər rayonlarda məscidlər, pirlər, ocaqlar bağlanmış, dini ayinləri icra edənlərin sayı azalmışdır.

Təbliğatı daha səmərəli və ardıcıl etmək məqsədi ilə Azərbaycan partiya təşkilatı və Azərbaycan hökuməti ateizmin təbliği ilə bağlı vaxtaşırı qərarlar qəbul edirdi. Azərbaycan KP-nın 1966-cı ildə çağırılmış XXVIII qurultayında

bir daha bu məsələyə toxunulmuş, bu işin məqsədəuyğun şəkildə davam etdirilməsi tövsiyə olunmuşdu.

Azərbaycanda ateizm təbliğatı xalqın əsrlərlə qazandığı milli-mənəvi dəyərlərin yox olmasına yönəldilir, minillik adət-ənənələrə «gerilik», «mövhumat», «feodalizm qalığı» damğası vuraraq kütlə şüuruna psixoloji təzyiq edilirdi. İş o yerə çatmışdı ki, bütün Şərqi, o cümlədən azərbaycanlıların qədim və gözəl yeni il bayramı Novruz ideoloji repressiyaya məruz qalaraq dini bayram statusu ilə rəsmən qeyd olunmasına icazə verilməmişdi. Həmin dövrdə yerli kütləvi informasiya vasitələrində - mətbuatda, radio və televiziya-da baharın gəlişi martın 1-də qeyd olunurdu.

Həmin dövrün qərribə bir tendensiyası da dünya ictimaiyyəti qarşısında SSRİ-ni tolerantlıq və demokratiya məkanı kimi göstərmək səyləri idi. SSRİ-də müxtəlif vaxtlarda 40 müxtəlif din və dini itiqamətin ardıcılarını birləşdirən 20 mindən artıq pravoslav və köhnə ayinçilik ibadət xanaları, müsəlman məscidləri, katolik kastyolları, lüteran kirkxaları, yəhudi sinaqoqları və s. fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə rus pravoslav kilsəsi, buddistlərin ruhani idarəsi, erməni apostol kilsəsi, digər dini mərkəz və idarələrlə yanaşı, dörd müsəlman ruhani idarəsi mövcud olmuşdur: Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (iqamətgahı Daşkənddə), Zaqafqaziya müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Bakıda), Şimali Qafqaz və Dağıstan müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Mahaçqalada), SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Ufada). Rəsmi mənbələrə görə, təkcə Azərbaycanda müxtəlif məzhəblər üzrə 50-dən artıq qeydiyyatdan keçmiş dini təşkilat olmuşdur.

Dini mərkəzlər ilahiyyat məsələlərinə dair ədəbiyyat,

dini kitablar və təqvimlər çap etdirirdilər. Rus pravoslav kilsəsi tərəfindən «Журнал Московской патриархии» («Moskva patriarxlığının jurnalı»), Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanları Ruhani İdarəsi tərəfindən ərəb, ingilis, fransız və özbək dillərində «Sovet Şərqinin müsəlmanları» jurnalı nəşr olunurdu. Vaxtaşırı kütləvi tirajla Pravoslav kilsə təqvimi, müsəlman hicri-qəməri təqvimi çap olunurdu. SSRİ-nin son illərində müvafiq dini təşkilatlar tərəfindən Bibliya və Qur`an nəşr olunmağa başlamışdı.

Bununla belə dini təşkilatlara dini iclaslar, mərasimlər təşkil etmək, qiraətxana və kitabxana açmaq, habelə dini təlim edən dərnekələr yaratmaq qadağan idi. Sovet qanunları əslində dini etiqadına görə vətəndaşları sıxışdırmağı, dindarların etiqad azadlığı hüququnu pozmağı qadağan etsə də, bu qanunlar addımbaşlı dövlətin özü tərəfindən pozulurdu. Təhsil müəssisələrində dini təlimin tədrisinə icazə verilmirdi, əksinə ateizmin təbliğ və tədrisinə xüsusi diqqət ayrılırdı. Kütləvi informasiya vasitələri sovet ideoloji maşınına tam şəkildə tabe edilmişdi. Sovet dövləti gənc nəslin elmi-materialist dünyagörüşü və kommunist idealları ruhunda tərbiyə olunmasını daxili siyasətinin əsas vəzifəsi kimi müəyyənləşdirmişdi. Beləcə, əslində bir sıra dekret və qanunlarla sözdə dini etiqad azadlığının təminatçısı rolunda çıxış edən, hər hansı bir dinə sitayiş etmək və ya heç bir dinə sitayiş etməmək məsələsinin vətəndaşın öz işi olduğunu göstərən SSRİ dövləti ateizmi dövlət siyasəti səviyyəsində təbliğ edir, vətəndaşların hüquqlarını pozaraq onları sırf ateist ruhunda tərbiyə etməyə çalışırdı. Əvvəllər üstüörtülü şəkildə aparılan bu siyasət, sonralar daha açıq müstəviyə keçmişdi. Belə ki, Azərbaycan KP XXX qurul-

tayında ciddi elmi-ateizm işi aparılması ideoloji işçilərə bir vəzifə kimi tapşırılmışdı. Qurultayın materiallarında deyilirdi: «...geridə qalmış, arxaik, bəzən dini xarakter daşıyan, forma və məzmunu sosialist həyat tərzinə uyğun gəlməyən, hətta ona zidd olan mərasim və adətlərə qarşı qəti mübarizə davam etdirilməlidir» (86, 178). Azərbaycan KP MK-nın 1981-ci ildə əhalinin ateist tərbiyəsini yaxşılaşdırmaq haqqında qəbul etdiyi qərarı da buna açıq dəlalət edirdi.

Bu siyasət 70-80-ci illərdə bir qədər dəyişikliyə uğramışdı. Bir tərəfdən, dinin tarixinə dair çoxlu sayda kitablar nəşr olunur və dinin «xalq üçün bəla» olduğu sübuta yetirilirdi. Digər tərəfdən, xarici siyasətdə İslam Yaxın Şərqdə sovetpərəst fəaliyyət üçün alət kimi istifadə edilməyə başlamışdı. Buna səbəb ilk növbədə, Əfqanıstanda başlanan müharibə və İrandakı İslam inqilabı idi. Bu ölkələrdəki hadisələrin sovet müsəlmanlarına təsir göstərəcəyindən ehtiyat edən SSRİ hakimiyyət orqanları İslama qarşı növbəti kampaniyaya başladılar. 1986-cı ilin 18 avqustunda Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun «İslamın təsiri ilə mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» sonuncu qərarı qəbul edildi.

Təbiidir ki, bütün bunlar Azərbaycan müsəlmanlarının həyatında öz əksini tapırdı. Din əleyhinə olan ədəbiyyatın sayı daima artır, ateist cəmiyyətlər öz təbliğat fəaliyyətlərini gücləndirirdilər. Fəxrlə göstərilirdi ki, 1948-ci ildən 1976-cı ilə qədər olan dövr ərzində Azərbaycanda müsəlmanlıq əleyhinə 96 kitab və pamflet yazılmışdı. Əlavə olaraq hər il respublikada din əleyhinə olan təbliğatçılar İslamın zərəri barədə 15 minə yaxın məruzə oxumuşdular. (29, 148)

Bu dövrdə iki müxtəlif sistem – kapitalizm və sosializm arasında gedən ideoloji mübarizə xüsusilə kəskinləşirdi.

Qarşılıqlı ideoloji təxribatçılıqda antikommunistlər və klerikallar dindən, dini təşkilatlardan və dindarların hissələrindən geniş istifadə edirdilər. Həmin dövrün sovet yazarları əmin idilər ki, imperializmin ideoloqları «Azad Avropa», «Bi-bi-si», «Alman dalğası», «Amerikanın səsi», «Azadlıq» radiosu və başqa radiostansiyalar dini təbliğatdan istifadə edib sovet adamlarında formalaşmış vətənpərvərlik və proletar-sosialist beynəlmiləçiliyi hissini təhrif etmək niyyətindədirlər.

Bir sıra faktlara diqqət edək: Əgər müharibədən sonra Sovet İttifaqına iki radiostansiya – «Amerikanın səsi» və «Bi-bi-si» verilişlər həsr edirdisə, 70-ci illərin sonunda müxtəlif ölkələrə səpələnmiş 39 radiostansiya SSRİ xalqlarının 29 dilində gün ərzində yüz saatlarla antisovet, antikommunist təbliğatı aparırdı. Orta Asiya, Qazaxıstan və Qafqaz respublikalarının müsəlman əhalisinə ünvanlı radio təbliğatı aparmaq üçün İran İslam Respublikasının Bəndər-Türkmən şəhərində güclü radio mərkəzi yaradılmışdı. «Azadlıq» və başqa radiostansiyalar sovet Azərbaycanına xüsusi verilişlər həsr edirdilər. Bir gün ərzində verilişlərin həcmi 40 saat təşkil edirdi. Həmin verilişlərdə respublikanın tarixi,siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı məsələləri ilə yanaşı, dini problemlərə, adət-ənənələrə dair materiallardan da istifadə edilir və təbii ki, şərhlər bilavasitə qərəzkarlıq baxımından izah olunurdu (10,141).

Bir müddət sonra Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələr «Azadlıq» və «Amerikanın səsi» radiostansiyalarının təqdimatında gah «millətçilik hərəkatı», gah «antisovet çıxışları», gah da «dini qarşıdurma» kimi dəyərləndirilməyə başladı. Bu zaman ideoloji təbliğat

və antitəbliğat maşınlarının hər ikisində gözlənilməz əyləc əmələ gəldi: bu onunla əlaqədar idi ki, faktiki olaraq Qarabağ münaqişəsinin başlanğıcında sovet və dünya kütləvi informasiya vasitələrinin mütəmadi səylərinin və bütün təbliğat ştamplarının ziddinə olaraq Azərbaycanda İslam əhval-ruhiyyəsinin partlayışı baş vermədi və dini faktor bu dövrün ictimai-siyasi proseslərində tamamilə heç bir rol oynamadı. Əslində İslam əleyhinə aparılan uzun illik siyasət müəyyən nəticələr versə də, sovet hakimiyyətinin tənəzzülünün ilk əlamətləri görünən kimi İslam əks-hücum mövqeyinə keçməyə hazırlandı. Kütlə şüurundakı devrim özünün kulminasiya saatını gözləyirdi.

Müstəqillik dövrünün kütləvi informasiya vasitələrində dini tendensiyalar

Azərbaycanda dini şərait 1990-cı ildən başlayaraq, yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunları Bakıya daxil olduqdan və dinc vətəndaşlara qanlı divan tutduqdan sonra dəyişməyə başladı.

Bütün tarixi faktlar və ictimai evolyusiya mərhələləri bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda dinə qayıdış prosesi kortəbii şəkildə başlamış, yalnız sonradan müvafiq dövlət və ictimai qurumlar tərəfindən koordinasiya nəzarətinə alınmış, eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələrinin ümumi axına qoşulmasıyla müəyyən ideoloji səviyyəyə yüksələ bilmişdir. Əvvələn, bu prosesə konkret tarixi hadisə — 1990-cı ilin 20 yanvarında totalitar kommunist rejimi tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş hərbi təcavüz aktı və 22 yanvar tarixində şəhidlərin dəfn mərasiminə Şeyxülis-

lam A.Paşazadənin başçılıq etməsi faktı təkanverici qüvvə olmuşdur. Dövlətə və onun ideologiyasına inamını itirən Azərbaycan xalqı yeni mərhələnin ən uğurlu məfkurəsini öz qədim dinində və milli dəyərlərində tapdı. Şeyxülislamın: «Tarixin öz qanunauyğunluqları var. Dünyanın gəlişi ilahi bir nizamə bağlıdır. Günahsız şəhidlərin müqəddəs qanlarının axıdılmasına bəis olanlar, bu ədalətsiz fərmana qol qoyanlar həm bu dünyada, həm də qiyamət günü tarix qarşısında, Allah-taala qarşısında, layiqli cəzadan yaxa qurtara bilməyəcəklər... Biz bir şeyi dəqiq bilirik: yolumuz haqq yoludur, İslam haqq yoluna çağırışdır. Ona görə də Allah-taalanın köməyi həmişə bizim tərəfimizdə olacaq» —manifestindən sonra (20.01.1990. M.S.Qorbaçova telefonogrammadan) ictimai fikirdə fəvqəladə bir səhifə açıldı. Bundan sonra hakimiyyətə gələn liderlər Qur`ani-Kərimə əl basıb and içir, yeni evlənənlər şəriət qaydaları ilə nigah kəsdirir, əsgərlər Qur`an altından keçirilərək orduya yola salınır, mətəm mərasimlərinin önündə din xadimləri «Ər-Rəhman» oxuyur, bir sözlə, gündəlik həyatın bütün təzahür formalarında İslam dininin ana xətti hiss olunurdu.

İkinci vacib cəhət ondan ibarətdir ki, bütün bu hadisələr fəvqündə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin ictimai fəallığı güclənir və din-dövlət münasibətləri mahiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olur. İdarənin beynəlxalq ictimai və dini təşkilatlarla əlaqəsi Azərbaycan dövlətinin siyasi imicinə yardım etməyə başlayır. Bir sıra nüfuzlu təşkilatlar — İslam Konfransı Təşkilatı, İslam İnkişaf Bankı, Ümumdünya Sülhə Çağırış Birliyi, Avrasiya İslam Şurası Azərbaycanı öz sıralarına üzv kimi qəbul edir. Xristian və yəhudi dini konfessiyaları ilə yaxından əməkdaşlıq sayə-

sində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi regionun öndər ictimai qurumuna çevrilir. Bu dövrdə din-dövlət münasibətlərini tənzimləyən bir sıra qanun və qanunverici aktlar qəbul edilir. Konstitusiyanın 18-ci və 48-ci maddələrinin, 1992-ci ildə qəbul edilmiş (1996-cı ildə əlavələr və dəyişikliklər edilməklə təsdiqlənmiş) «Dini etiqad azadlığı haqqında» Dövlət qanununun, bir sıra müvafiq qanunverici aktların verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ölkə daxilində və bəzi xarici dövlətlərdə özünün fəaliyyət dairələrini yaradır və genişləndirir.

Üçüncü cəhət kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqil Azərbaycanın dini həyatında baş verən hadisələrlə uzlaşması problemləri ilə əlaqədardır. Əvvələ, İslamın ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin ölkəmizdə tədris, tədqiq və təbliği prosesində əsasən aşağıdakı təbliğat formalarından istifadə olunur:

1. Şifahi təbliğat – buraya ayrı-ayrı məclislərdə, toplantılarda, konfranslarda, görüşlərdə ilahiyyatçı alimlərin, ruhanilərin, din xadimlərinin islami dəyərlər barədə söhbətləri, çıxışları, mühazirələri daxildir.

2. Elmi-tədqiqat sahəsində novasiyalar – son illərdə ilahiyyatşünaslıq üzrə 20-dən artıq namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmiş, BDU ilahiyyat fakültəsi və Bakı İslam Universitetinin yüzrlərlə islamşünas məzunu olmuşdur.

3. Mətbuat vasitəsi ilə təbliğat – «İslam press», «Nəbz», «İslam həqiqətləri» qəzetləri, «Kəlam», «İrfan» jurnalları və s.

4. Radio təbliğatı – yerli və xarici radiokanallarda, özəlliklə «Space», «Burc-FM» və Təbriz radiosunda gedən dini verilişlər.

5. Televiziya təbliğatı – müxtəlif yerli televiziya kanallarının verilişləri: «Haqqın dərgahı», «Cümə söhbətləri», «Tanrı süfrəsi» və s. ilə yanaşı, ölkəyə yayımlanan Türkiyə və Rusiya kanallarındakı İslama dair proqramlar.

6. Teatr təbliğatı – dini məzmunlu əsərlərin dövlət və özəl teatrlarda səhnələşdirilməsi.

7. Kino təbliğatı – dini filmlərin video prokatı və televiziya nümayişi: «Peyğəmbər», «Həzrət Əli», «Məkkə» və s. filmlər, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş dini motivasiyalı cizgi filmləri.

8. Təsviri sənət – divar xalçalarında, dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində dini məzmunlu şəkillər, portretlər və s.

Təbliğat prosesində adamlara ideoloji təsirin müxtəlif metod və formaları tətbiq edilir. Kütləvi informasiya vasitələrində təbliğatın əsasən iki xətti mövcuddur: sırf dini təbliğatla məşğul olan klerikal kütləvi informasiya vasitələri və dini mövzulara müraciət edən mətbuat və yayım proqramları. Sırf dini təbliğatın əsası təbii ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin 1991-ci ildən fəaliyyətə başlayan orqanı — «İslam» qəzeti ilə (baş redaktor A.Ağayev) qoyulmuşdur. 1991-1994-cü illər ərzində qəzet idarənin fəaliyyəti, xarici və daxili xəbərlər, islami maariflənmə, Qur'an və hədislərdən seçmələr, elmi-publisistik məqalələr, ilahiyyatçı alimlərin tədqiqat əsərləri və s. oxucu marağına uyğun gələn mövzular barədə geniş və mükəmməl yazılar dərc etmişdir. Son illərdə qəzetin tirajı 8000-ə yaxın idi və abunəçilərin sayı daima artmaqdaydı. Təəssüf ki, maddi problemlər və digər başqa səbəblər üzündən «İslam» qəzeti 1994-cü ildə fəaliyyətini dayandırdı.

Həmin illər ərzində «İslam»la yanaşı Azərbaycan İs-

İslam Partiyasının iki mətbu orqanı «İslamın səsi» və «İslam dünyası» qəzetləri də qısamüddətli işıq üzü görmüşdü. Bu qəzetlər mənsub olduqları partiyanın mövqeləri baxımından çıxış etdikləri üçün müəyyən adioz mövqe ilə diqqət çəkirdilər. Qəzetlərdə kəskin şüa yönümü ilə iranpərəst mənəfe hiss olunurdu. İslam partiyası məlum konfliktli münasibətlərdə təqsirli bilindiği müddətdə qəzetlərin hər ikisi qapanmalı oldu.

Lakin bu üç qəzetin fəaliyyətini tam bitmiş hesab etmək düzgün olmazdı. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi 2004-cü ildən «İslam press» (baş redaktor V.Hüseynov) adlı yeni nəşri ilə, İslam Partiyası isə 2003-cü ildən «Nəbz» (baş redaktor Q.Məmmədov) müstəqil qəzeti ilə gündəmə qayıtdı. Məzmun və tərtibat baxımından qəzetlər öz sələflərindən liberallıqları və rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Belə ki, qəzetlər səhifələrini 4-dən 16-ya qaldırmış, ayda 2 dəfədən həftəliyə çevrilmiş, ölkədə və dünyada baş verən hadisələr barədə informasiyaları çoxaltmış, kəskin siyasi və dini radikalizmdən uzaqlaşmış, bir sözlə, dini təbliğatın forma və məzmunca yeni mərhələsinə nail olmağa çalışmışdılar.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi eyni zamanda 2002-ci ildən bu günə qədər «Kəlam» elmi-ədəbi publisistik jurnalını da (baş redaktor M.Seyidzadə) nəşr etdirir. İslami dəyərlərin elmi və fəlsəfi araşdırmaları jurnalın əsas qayəsidir. Burada bəzən fikir müxtəlifliyinə, yerliçilik sindromlarına yol açan yazılara rast gəlinərsə də, ümumilikdə jurnal diqqətəlayiq mətbu orqanıdır.

Sırf dini təbliğat funksiyası daşıyan digər maraqlı mətbuat nümunələri İkmal gənclər birliyi mətbuat və infor-

masiya mərkəzinin «İkmal» aylıq bulleteni (baş redaktor Ş.Rzayev), Gəncliyə Yardım Fondunun «İrfan» ictimai-fikir jurnalı (baş redaktor Salih Zeki Meric), Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın «Əhli-beyt» cəmiyyəti tərəfindən təsis olunan «Əhli-beyt» aylıq dini və mədəni-maarif bulleteni (baş redaktor E.Kələyev), Dini araşdırmalar mərkəzinin «Qütb» və «Polyus» jurnalları (baş redaktor E.Əsgərov) sayıla bilər. Din-dövlət münasibətləri, cəmiyyətin həyatında mənəvi və dini amillərin rolu, dini maarif səviyyəsinin təkmilləşməsi, dinin əxlaqi dəyərlərindən cəmiyyətin həyatında istifadə olunması zərurəti və s. bu kimi mövzular jurnallarda maksimal şəkildə işıqlandırılır. Qeyd etməliyik ki, İslami təbliğatın effektivliyinin artırılmasında «İrşad» İslam araşdırmaları mərkəzinin xidmətləri əvəzsizdir. Qədim və müasir İslam mütəfəkkirlərinin əsərlərinin, Azərbaycan ilahiyyatçı alimlərinin kitablarının nəşri sahəsində Mərkəz təqdirəlayiq uğurlar qazanmışdır.

Ümumiyyətlə, 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycan mətbuatında dini tematikaya müraciətlər çoxalır. Bütün mətbu orqanları İslam bayram və mərasimləri dövründə mövzunu işıqlandıran məqalə və informasiyalarla çıxış edirlər. İslam dəyərləri geniş araşdırmalarla yanaşı, bəzən yanlış aspektlərdən — mövhumat və xurafat təmayülündən də təqdim olunur. Belə ki, həqiqi islami meyarlardan, Qur`ani-Kərimin ecəzkarlığından, hədislərin qüdrətindən, dini- əxlaqi mövzulardan bəhs edən bir qəzet o biri səhifəsində «vergili» falçını ilahi şəxsiyyət, şarlatan pirləri – imam ocağı, ulduz fallarını — tale yazısı kimi təqdim edə bilər. Bu, bizim mətbuatımız üçün o qədər xarakterikdir ki,

ayrı-ayrılıqda incələnməyə lüzum duyulmur. Yalnız ədalət naminə qeyd etməliyik ki, dövlət qəzetləri dini mövzuya toxunarkən daha çox sanballı mənbələrə və nüfuzlu müəlliflərə istinad edirlər.

Təxminən eyni vəziyyət televiziya və radioda müşahidə edilir. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra ekran və efirdə dinlə, islami dəyərlərlə bağlı layihələrə yer verilməyə başlandı. Əvvəlcə dövlət televiziyasında «Haqqın dərgahı», «İslam olduğu kimi» verilişləri islami dəyərlərin təbliğinə həsr edilirdi. Sonradan özəl telekanallarda da bir-birinin ardınca dini mövzulara toxunan verilişlər yayınlanmağa başladı. ANS TV-də «İlahi vitamin», «Bala dili», «Balans», Space TV-də «İmana doğru», «Münəccim» və s. kimi verilişlərdə İslamın ümumbəşəri mədəni dəyərlərinin təbliğinə baxmayaraq, təəssüf ki, onlardan bəzilərinin ömrü çox qısa oldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın Dövlət televiziyasında 1991-ci ildən bu günə qədər mütəmadi efirə gedən dini proqram «Haqqın dərgahı» verilişidir. Hər həftənin cümə axşamı saat 19:15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik, böyük ilahiyyatçı və şərqşünas alim Vasim Məmmədəliyevin monoloq söhbətləri daimi auditoriyaya və dəyişməz studiyaya malikdir. İlkin baxışda veriliş sxolastik görünsə də, aparıcının nüfuzu yenilməzdir. İslamın tükənməz mövzuları akademik V.Məmmədəliyevin çıxışlarında yeni rəng və çalarlar qazanır. Buraya İslam tarixi və fəlsəfəsinə dair söhbətlərlə yanaşı «İslamda qadına münasibət», «İslamda cihad», «İslam və elm», «Qur'anı-Kərim və müasir dünyamız», «İs-

lami dəyərlərin müasir dövrlə üzlaşması» və s. kimi aktual mövzular da daxildir.

Bir sıra tərtibat və texniki qüsurlar nəzərə alınmazsa, veriliş ideya xətti etibarilə tamamilə düzgün qurulmuşdur. Əvvələn, verilişin yaranma dövründə islami dəyərlərin təbliği kommunist ideologiyasını üstələmək üçün yeganə alternativ seçim idi. Əhalinin psixoloji durumunda yaranmış mənəvi boşluğu səbr və dəyanət aşılayan yeni ideologiya ilə doldurmaq lazımdı. Lakin islam faktoru dünya siyasətində başqa rənglər aldığı üçün Azərbaycan dövləti bu amildən ehtiyatla istifadə etməyə çalışırdı. Regionda vəziyyət, xarici təzyiqlər və daxili qeyri-sabitlik fonunda dövlət televiziyaının bu verilişi stabil efirə verməsi, doğrusu, bir şücaət misalı sayılmalıdır. Öz tərəfindən veriliş və aparıcısı da heç zaman ümumsiyasi kontekstdən kənara çıxmamış, bir növ «ağsaqqal tribunası» şəklində suverenliyini qoruya bilmişdir. Akad. V.Məmmədəliyev 2006-cı ildə «Haqqın dərgahı» verilişlərinin əsas mövzularını əhatə edən «Qur'an və elm» adlı kitabında Azərbaycan televiziyaının bu uğurlu layihəsi haqqında belə yazır: «Verilişdə bir çox məsələlər, o cümlədən «Qur'an və Allaha iman», «Qur'an və peyğəmbərlər», «İslamın əsas ehkamları», «İslamda sosial ədalət prinsipləri» və s. əhatə olunub. Mən belə hesab edirəm ki, bunların içərisində ən maraqlı silsilələrdən biri də «Qur'an və elm»dir. Bu silsilə verilişlərin sayəsində tamaşaçılar və dinləyicilər belə bir qənaətə gəliblər ki, Qur'an müsəlmanların dini kitabı olmaqla yanaşı, həm də elmi bir kitabdır. Daha doğrusu, Qur'an elmin bu və ya digər sahəsinə aid olan kitab deyil, özündə bir çox elmi məsələləri ehtiva edən

Allah kəlamıdır... «Qur`an və elm» silsiləsindən olan verilişlər çox maraqla qarşılandı. Hər dəfə verilişdən sonra tamaşaçılardan çoxlu məktublar alırdım. Onlar bu silsiləni davam etdirməyimi israrla xahiş edirdilər. Amma efir belədir ki, bir dəfə danışırısan, qulaq asan asır, asmayan isə yenidən onu dinləmək imkanı əldə edə bilmir. Mən isə çox istərdim ki, bu söhbətlər qalsın, maraqlananlar istədikləri vaxt onlardan faydalana bilsinlər...» (19, 3)

Sonrakı illərdə özəl televiziya kanallarında dini problemlərə və islami dəyərlərə həsr olunan proqramların efirə getməsinə baxmayaraq, «Haqqın dərgahı» əhali arasında ən qənaətbəxş veriliş hesab olunur. Bunu bir sıra sosioloji sorğular da sübuta yetirir. Belə ki, 2004-cü ilin oktyabr-dekabr ayları ərzində əhali arasında, eləcə də Bakı Dövlət Universitetinin müəllim və tələbə heyyyəti içərisində keçirilən sorğudan məlum olmuşdur ki, yaşlı nəslin hər 7 nəfərindən biri mütəmadi olaraq bu verilişi izləyir. Nisbətən gənc nəsil və yeniyetmələr üzrə keçirilən sorğunun cavablarına əsasən isə demək olar ki, Bakıda hər 2 nəfərdən biri bu verilişin adını, efir vaxtını və yayımlandığı kanalı bilir. Verilişin belə geniş auditoriyaya malik olmasının əsas səbəbi müəllifin islami dəyərləri öz tamaşaçılarına aydın və ətraflı izah etməsi, digər tərəfdən alim, akademik və sadəcə ağsaqqal sözünün milli şüurda daha inandırıcı və faydalı olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan televiziyasının I kanalı dini dəyərlərin təbliğinə həsr olunmuş daha bir verilişlə — «İslam olduğu kimi» proqramıyla da tamaşaçı auditoriyasının diqqətini cəlb etmişdi. Bu verilişin ekran fəaliyyəti dövrü qısa oldu,

lakin aparıcı Solmaz Əmirli az müddət ərzində yadda qalan proqram hazırlamağa nail olmuşdu. S.Əmirlinin «İslam olduğu kimi» verilişi «Haqqın dərgahı»ndan formasına görə fərqlənirdi. Belə ki, «İslam olduğu kimi» verilişində aparıcı auditoriyaya müsahiblər dəvət edir, tamaşaçıları maraqlandıran suallara cavab verməyə çalışır, məktublara efir vasitəsilə münasibət bildirirdi. Veriliş ekran ömrünü bitirdikdən sonra aparıcı Solmaz Əmirli «Space» radiosuna dəvət alaraq «İslam olduğu kimi» verilişini eyni adla hər həftənin şənbə günləri dinləyicilərə təqdim etdi. Hal-hazırda veriliş canlı olaraq efirə gedir, dinləyicilər radiostansiya ilə birbaşa əlaqə saxlaya bilər, telefon zəngləri vasitəsilə onları maraqlandıran suallar cavablandırılır. İslami dəyərlərin radio vasitəsilə təbliğatının ən yaxşı nümunələrindən olan «İslam olduğu kimi» bu sahədə daha böyük uğurları olan «Burc-FM» radiostansiyası ilə müqayisədə, təbii ki, epizodik görünə bilər. Lakin məmnunluqla qeyd etmək lazımdır ki, veriliş öz auditoriyasını formalaşdırmağa nail olmuş, radio proqramları arasında özünəməxsus yer tuta bilmişdir.

Azərbaycan televiziyasının digər kanalları — «Lider», «Space» və «ANS» mütəmadi olaraq dini verilişlər hazırlamağa səy göstərir, bəzən buna nail olur, bəzən falsifikasiyaya uğrayırlar. Ümumiyyətlə, radio və televiziya verilişlərin düzgün planlaşdırılması informasiyanın səmərəliliyini təmin edən mühüm amillərdən sayılır. Bu sahədə xeyli uğurlu addım atılmasına baxmayaraq nöqsanlar da müşahidə olunur. Xüsusilə uzun dövr üçün nəzərdə tutulan planlaşdırmanın olmaması radio-televiziya proqramları

nın perspektivlərini məhdudlaşdırır.

Dini informasiyanı dolğun şəkildə təqdim etmək üçün radio və televiziyanın sərəncamında rəngarəng vasitələr, janr cəbbəxanası vardır (8,131). Lakin onlardan tam və yaradıcı şəkildə istifadə edilmir, halbuki müasir şəraitdə radio və televiziyanın konkret təsir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə verilişlərin yaradıcılıq səviyyəsini və ictimai mahiyyətini artırmaq mümkündür.

Ən sadə kontent-analiz sayəsində bu laübalı vəziyyətin səbəblərini belə aydınlaşdırmaq olar: əvvəln, Azərbaycan dövlətinin konkret dini və ideoloji konsepsiyasının olmaması kütləvi informasiya vasitələrinin proqram siyasətində çaşqınlıq yaradır. İkincisi, beynəlxalq siyasət İslam və xristian dünyası arasında münaqişələrin mövcudluğu barədə isterik «şoularla» çıxış etməkdə davam edir ki, bu da KİV-i dini mövzudan tamamən uzaq durmağa vadar edir. Üçüncüsü, Azərbaycan dini mühiti xarici təsirlərin güclü basqısı altındadır. Bölgələrdə missioner yönümlü emissarlar məqsədyönlü dini təbliğat aparmaqda və ideoloji təxribatlar üçün zəmin yaratmaqdadırlar. Daxili səbatsızlığı artırmamaq üçün rəsmi KİV dini informasiyanı azaltmaq məcburiyyətində qalır. Dördüncüsü, kütləvi informasiya vasitələri dini mövzuların təhlilini əsasən qeyri-peşəkarlara həvalə edirlər. Və yaxud, «fikir müxtəlifliyi» kredosu altında bir-birinə zidd mövqeli insanları məhz dini mövzu ətrafında «çarpmışmağa» dəvət edirlər ki, nəticədə oxucu və tamaşaçını tamamilə çaşdırırlar. Beşincisi, Azərbaycan jurnalistikası hələ də din, mövhumat və xurafat anlayışlarını bir-birilə qarışdırır və tamaşaçıya da yanlış dəyərləri

təqdim edir. Və nəhayət, altıncı səbəb ondan ibarətdir ki, KİV-in rəhbər qurumları jurnalistlərə diktatla təzyiq göstərir, tamaşaçı cəlb etmək naminə bayağı əyləncə proqramlarının sayını artırır, ümummilli mənafeələrə xidmətin və vətəndaş mövqeyinin yönümünü təhrif edirlər. Təbii ki, bütün bu amillər toplanarsa, müasir KİV-də dini-əxlaqi dəyərlərə münasibətin tam portreti yarana bilər.

Adi latent tədqiqat kifayətdir ki, dediklərimizi sübuta yetirək. Qeyd etdiyimiz kimi, ANS və Space kanallarında bir-birinin ardınca dini motivli verilişlər ekrana çıxmışdır. ANS kanalı daha aktiv mövqedə dayanaraq son 15 ildə «İlahi vitamin», «Dərgaha doğru», «Bala dili», «Balans» verilişlərində birbaşa, «Marş» hərbi-vətənpərvərlik proqramında dolayısıyla islami İrşad metodologiyasından istifadə etmiş, dini ayin və mərasimlər dövründə sənədli və bədii filmlərin nümayişini təmin etmiş, ələlxüsüs Ramazanda iftar saatlarının və dualarının təsviri titrləri ilə tamaşaçıların rəğbət reytingini qazana bilmişdir. Eyni zamanda, dini verilişlər hazırlarkən ANS kanalı məramı xoş, lakin əməli qarışıq diletant jurnalistlər kompaniyası təsiri bağışlayır. Verilişlərin ömrü o qədər qısadır ki, heç illik rubrika şəklini ala bilmir. Aparıcılar ənənəvi olaraq: «Bizdə İslamın səviyyəsi, mənəvi dəyərlərin təbliği olduqca aşağıdır. Bunun qarşısını almaq üçün mən insanlara daha çox təsir edən bir vasitə seçməyi qərara aldım. Bu verilişlə tamaşaçıları dərgaha doğru apara bilərik.» və s. bu kimi ifadələrlə təkabburlu bəyanatlar verir, iki-üç verilişdən sonra studiya klassiklərin, novatorların və psevdodindarların savaş meydanına çevrilir, daha bir neçə verilişdən sonra proqram

qəflətən bağlanır. Və ən unikal cəhət ondan ibarətdir ki, səhəri gün həmin verilişin müəllifi və ya aparıcısı media qarşısında çıxış edərək kanal rəhbərliyinin müdaxiləsindən, İslam əxlaqına zidd olan mövzuların qaldırılmasını tələb etməsindən, demokratik prinsiplərə sığmayan təzyiqlərdən və s. və i. a. real və cəfəng iddialardan şikayət edir. Jurnalist anlamır ki, onun öz xətası nədən ibarətdir, nəyə görə veriliş alınmamışdır, nə üçün o bu missiyanı sonuna qədər daşıya bilmir?! Halbuki, İrşad ideologiyasının mahiyyətinə bələd olan şəxs hidayətə çağıranların bütün cəhətlərini əxz etməliydi. Bəlkə də bu, bir qədər arxaik fikirdir, lakin nəticə etibarilə biz bilavasitə dini təbliğatdan bəhs edirik.

İndi televiziya məkanında çox dəbdə olan tok-şou proqramları məzmunca müxtəlif, formaca eyni verilişlərdir. ANS kanalının «Balans» verilişində islami dəyərlərə münasibət əsas mövzunu təşkil edirdi. 2004-cü ilin sentyabr ayından etibarən hər həftənin bazar ertəsi günləri saat 17.00-da efirə gedən bu veriliş eklektik karnaval fəxeriyasına bənzəyirdi. Aparıcı da, iştirakçılar da, münsiflər də, səsvermə nəticəsinə əsasən tarazlaşdırılan balans tərəzisi də — hər şey ucuz bir oyunu xatırladırdı. İslamın isə belə təbliğat ehtiyacı yoxdur! Əgər telekanal verilişin ali məqsədini (сверхзадача) aydınlaşdırıb bilsəydi, «hakimlər» və «müttəhimlər» məntiqinin İslama zidd olduğunu anlayar, islami dəyərlərdən sayılan sui-zənn və hüsni-zənn kateqoriyalarının ağır məsuliyyətini öz üzərinə götürməzdi.

«Balans» verilişində efirə getmiş buraxılışlarda Qurban və Oruculuq bayramı, hicab, çoxarvadlılıq, tövbə, içki, məzhəblərarası münasibətlər, İslam və elmin vəhdəti kimi möv-

zular gündəmə gətirilərək müzakirə obyektı olmuşdur. Bir qrup insanı ictimai rəy daşıyıcısı hesab edən jurnalist V. keçirdiyi sor-ğuyabənzər analizın nəticələrini tamaşaçılara həlledici amil kimi təqdim edir. Nonsens ondan ibarətdir ki, din — ictimai şüurun ən yüksək pilləsidir, dini doqmalar cəmiyyətin rəyi ilə dəyişilmir, fətva vermək hüququ isə yalnız ali dini rəhbərlərə məxsusdur. Belə olan təqdirdə jurnalist kimi aldadır: özünü, studiyaya topladığı camaatı yoxsa milyonlarla tamaşaçını?! Verilişin məqsədi (təbliğ) ilə ifadə vasitələri (təzkib) üst-üstə düşmürsə, bunu məqsədyönlü siyasət kimi qiymətləndirməliyik, yoxsa diletant savadsızlığı kimi?!

ANS kanalının növbəti qısa ömürlü verilişi «İlahi vitamin» (2003) daha sanballı təsir bağışlayırdı. Aparıcılar studiyaya qonaqlar dəvət edir, verilişi sual-cavab formasında aparır, söhbət vasitəsilə islami dəyərlərin təbliğinə çalışır, eyni zamanda Azərbaycanda mövcud olan ocaqlar, ziyarətgahlar, pirlər barədə videomateriallar tamaşaçılara təqdim olunurdu. Verilişin ümumi liberal ruhu və maarifləndirici ekskursları sayəsində tamaşaçılar fərqli bir yaradıcılıq proqramı ilə tanış ola bilirdilər. Burada hay-küyçülüyə, qərəzli tənqiddə, əllaməci təhlilə rast gəlinmirdi. Təəssüf ki, bu uğurlu layihə qəflətən kəsilərək, yerini namünasib proqramlara verdi.

Qeyd edək ki, ANS kanalının yaradıcı kollektivi dini mövzulu verilişlərin hazırlanmasından, informativ bloklardan, sənədli və bədii filmlərin nümayişindən, eyni zamanda başqa verilişlərin içərisində dini motivasiyanın təqdimatından heç vaxt imtina etməmişdir. Uşaq proqram-

larından sayılan «Bala dili», hərbi vətənpərvərlik proqramı «Marş» verilişlərində islami mövzular mütəmadi səslənir, hətta leytmotiv olduğunu da iddia edə bilərik. Diqqət çəkən məqam odur ki, AzTV–1 kanalının «Aypara», Space kanalının «Hərb və sülh» verilişlərində də vətənpərvərlik mövzusunun ideya dəyərlərini gücləndirmək məqsədi ilə Qur'an ayələri və hədislərin, islami kateqoriyaların istifadə edilməsi müşahidə olunur. Cihad, yurdu müdafiə, şəhidlik, döyüşdə rəşadət, hərbi hökmlər və sülh sazişləri barədə islami mənbələrdə mövcud olan bütün mümkün materiallar hər üç verilişdə yetərincə tətbiq edilir. Eyni zamanda, ANS «Bala dili» uşaq proqramının islami informasiya sahəsində gördüyü işləri çox uğurlu saymaq olar. Uşaqlara İslam tarixini, adətlərini, mərasimlərini, mənəvi dəyərlərini ən sadə dillə başa salmaq bacarığı, mövzulara münasib cizgi filmlərinin nümayişi, aparıcıların təbiiliyi və səmimiliyi — verilişi KİV-də çox az təsadüf edilən «ailə proqramları» səviyyəsinə qaldıra bilir. Uşaqlarda erkən yaşlardan başlayaraq dini təsəvvür və biliklərin formalaşması gənc nəslin tərbiyəsi sistemində əhəmiyyətli mərhələdir.

«Space» telekanalında da təxminən eyni vəziyyəti müşahidə etmək olar: burada da dini-əxlaqi verilişlərin hazırlanmasına ara-sıra səy göstərilir, çox böyük ehtiyatla müəyyən proqramlar («İmana doğru», «Tanrı ziyafəti» və s.) hazırlanılır və ən qısa müddətdə, demək olar ki, tamaşaçı auditoriyasının diqqətini cəlb edən məqamda proqram bağlanılır. Görünür, «Space» kanalında mövsümi verilişlər hazırlamağa üstünlük verilir. 2004-cü ildən etibarən Ramazan ayı ərzində efirə gedən «Tanrı ziyafəti», 2005-ci ildə

hər çərşənbə axşamı gecə saat 00:00-da (?) islami söhbətlər formasında hazırlanan «İmana doğru» verilişləri, fikrimizcə, «Space» kanalının eyni anda iki «bütə» — həm siyasi konyukturaya, həm də ictimai tələbata xidmət etməsinin göstəricisidir. Qeyd etməliyik ki, bu kanal islami dəyərlərin əyani təbliğat formasında başqalarından kinomaterial bolluğuna görə fərqlənir. Dini bayramlar və mərasimlər ərəfəsində Hz. Məhəmməd (s) və başər peyğəmbərləri bərədə xarici bədii filmlərin, imamların həyatına həsr olunmuş serialların, uşaqlar üçün dini məzmunlu animasiya, həcc ziyarəti ərəfəsində sənədli filmlərin, reklam çarxlarının nümayişi, məscidlərdən bayram namazlarının translyasiyası, mərasimlərin informativ bloku, ümumən kinoproqram redaksiyasının uğurlu nümunələri buna misal ola bilər.

«Lider» kanalı da 2004-cü ilin Ramazan ayında silsilə şəklində «İslamın yolları» adlı sənədli filmlərin nümayişini təşkil etmişdir. Öncə «İslamın yolları. İslam Asiyada» başlığı ilə, daha sonra «İslamın yolları. İslam Afrikada» adı ilə gedən verilişlər təsviri baxımdan zəngin olduğu və tarixi ekskurs yönümü daşdığı üçün auditoriyanın marağını qazana bilmişdi.

2005-ci ildən Azərbaycan televiziya məkanında fəaliyyətə başlayan İctimai televiziyanın da (İTV) dini dəyərlərin işıqlandırılması sahəsində özünəməxsus yeri vardır. Hər şeydən əvvəl İTV-ni başqa kanallardan fərqləndirən cəhət – fəaliyyətinin ilk günündən dini mövzulu veriliş üçün konkret blok və zaman ayırmasıdır. Həftənin cümə günləri saat 22.00-da efirə gedən «Cümə söhbətləri» verilişində daha çox İslamın elmi dəyərləri, mədəni irsi və tarixi aspektləri

araşdırılır. Verilişə alimlər, din xadimləri, mövzu üzrə paralel respondentlər dəvət olunur ki, bu da proqramın problematikasının aktuallığını artırır.

Daha bir misal: bildiyimiz kimi, Azərbaycanda oğlanlardan ibarət «Əhli-beyt» və qızlardan ibarət «Kövsər» musiqi qrupları fəaliyyət göstərir. Onların əsas yaradıcılığı dini mahnıların bəstələnməsi və ifa edilməsindən ibarətdir ki, bu da islami dəyərlərin təbliğatının yeni bir forması kimi qiymətləndirilir. ANS kanalında özəlliklə Ramazan və Qurban bayramları dövründə gün ərzində bir neçə dəfə ekranda bu qrupların ifasında dini musiqilər və ya ilahilər səsləndirilir. Hər iki qrup eyni zamanda ANS telekanalının «Kamerton» verilişində də iştirak etmiş, öz bədii fəaliyyətləri barədə ətraflı məlumat vermişdir.

İslamın təbliği sahəsində Azərbaycan KİV-ə və özəlliklə, radio və televiziya məkanına bir sıra xarici telekanalların təsiri hiss olunmaqdadır. Bu bilavasitə Türkiyə Samanyolu TV (2007-ci ildə yayımı dayandırılmışdır) və Burc FM radio kanallarına aiddir. Bu kanallar Azərbaycan dini mühitində olduqca yüksək reytingə malikdirlər. «Sır kapısı», «Sırlar dünyası», «Böyük buluşma» kimi televerilişlər, Burc FM radiostansiyasının dini mövzuları ehtiva edən proqramları didaktik dəyərlərinə və informativ potensialına görə yenilməz səviyyədədirlər. Doğrudur, bəzi bölgələrimizdə İran İslam Respublikasının teleradio kanallarını seyr etmək və dinləmək mümkündür, lakin dil və yayınlanma problemləri üzündən, eləcə də pozitiv təsir qüvvəsi daşmadığından bu kanallar Azərbaycan auditoriyasını fəth edə bilməmişlər. Eyni zamanda, Azərbaycan

teleyayım məkanında xüsusi çəkisi olan Rusiya televiziyası son illərdə özünün çoxmilyonluq müsəlman əhalisinin dini tələbatına diqqətlə yanaşmağa başlamışdır. Moskva və Kazanda bayram namazlarının translyasiyası, İslama dair informasiya bloklarının artması və s. müsəlman konfessiya-sına münasibətin dəyişməsinə dəlalət edir.

Son onilliyin ən böyük texnoloji xarüqəsi, təbii ki, internet şəbəkə sistemidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin yeni qanadı sayılan internet kompüter əsrinin başlanğıcından xəbər verir. İnternet şəbəkəsi istifadəçiyə lazımi informasiyanı vermək və ictimai rəyi istiqamətləndirmək baxımından dəyərli vasitədir. Milli-mənəvi dəyərlərin insanlara çatdırılması, İslam dininin əbədi kateqoriyalarının yaşadılması sahəsində də internet xidmətlərindən istifadənin zəruriliyi günümüzün reallığına çevrilmişdir.

Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, Azərbaycanda ilk rəsmi İslam saytı Dini Arandırmalar Mərkəzi tərəfindən yaradılmışdır («Qütb» jurnalı № 6(14) 2003). Bu sayt www.islam.az ünvanında yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrə qədər MDB dövlətləri arasında yalnız Rusiyada www.islam.ru saytı fəaliyyət göstərmiş və Rusiyanın rəsmi islami internet saytı hesab olunmuşdur.

İlkin informasiyaya görə, www.islam.az. saytının informasiya ehtiyatlarının geniş və hərtərəfli olacağı planlaşdırılırdı. Buraya İslam dininin fəlsəfi-əqidəvi əsasları və tarixi, müsəlman əxlaqının incəlikləri barədə rəngarəng məlumatlar, Qur`ani-Kərimin ayələri, Hz. Məhəmməd (s) Peyğəmbərin, imamların və din alimlərinin hədis və rəvayətləri, İslam aləmində baş verən hadisələr və onların şərh-i daxil ol-

malydı. Sayt Azərbaycanda İslam dininin mövcud inkişaf və yayılma vəziyyətini, respublikada fəaliyyət göstərən dini qurumlar barədə informasiyaları, Azərbaycanın yetirməsi olan keçmiş və müasir din alimlərinin həyat və fəaliyyətini geniş işıqlandırmağı nəzərdə tuturdu. İslam mədəniyyət abidələrinin, müsəlman memarlıq və xəttatlıq incilərinin reproduksiyaaları da bu ünvanda görüntülənirdi.

Bütün bu planda nəzərdə tutulanlar bu gün tam şəkildə həmin saytda öz əksini tapmasa da, həm ilk rəsmi sayt kimi, həm də digər islami saytlarla müqayisədə, Dini Araşdırmalar Mərkəzinin saytı daha zəngin və daha uğurludur. Belə ki, Azərbaycanda bu saytdan başqa eyni mövzulu daha 4 sayt mövcuddur. Bunların ikisi rəsmi təşkilatların, ikisi qeyri-hüquqi şəxslərin saytlarıdır:

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi – www.qafqazislam.orq,

Azərbaycan İslam Partiyası – www.islaminsesi.orq.az,

«Qələm» nəşriyyatı – www.islamaz.com,

naməlum mənbə – www.azeriislam.com saytları ilə təmsil olunurlar.

Bütün bu yeniliklər bu günün prizması baxımından ürəkaçan faktlardır. Doğrudur, saytların keyfiyyət tutumu o qədər də qənaətbəxş deyildir, lakin güman etmək olar ki, zaman keçdikcə bu problem aradan qalxacaqdır. Azərbaycan geosiyası miqyasında, əhəlinin çox az hissəsinin kompüterə malik olması və digər maddi-mənəvi problemlər nəzərə alınmaqla, 2-3 il ərzində 5 islami saytın yaranması az deyildir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, internetin geniş şəbəkəsində islami saytların ümumi sayı 1000-ə yaxındır. Bu da həm islami dəyərlərə dünyanın böyük ma-

rağı, həm də müsəlman aləminin elmi-texniki inkişafı ayaqlaşması kimi dəyərləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələrində dini dəyərlərin cəmiyyətə təlqinində müəyyən addımlar atılır. Bununla yanaşı dövlətin ideoloji strategiyasında da İslam dininin təməl özəlliklərinə və mərasim atributlarına maraq hiss olunmaqdadır. Təbii ki, jurnalistikamızın hələ də bu sahədə qüsurları mövcuddur: bunlar əsasən ümumi diletantizmdən və islami biliklərin natamamlığından irəli gəlir. Lakin uğurlu məqamlar da diqqəti cəlb edir. Azərbaycan mətbuatında, radio və televiziya məkanında dini dəyərlərin mahiyyəti dərk olunmağa başlamış, İslamın daşdığı əxlaqi keyfiyyətlər önə çəkilmiş, neqativ elementləri dini təfəkkürdən ayırmağa cəhd edilmişdir.

II FƏSİL

MÜASİR DÖNƏMDƏ
İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN
TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Dünya dinləri arasında İslamın özünəməxsus yeri və təkzibolunmaz dəyərləri vardır. Tarix səhnəsinə ərəb dilində və ərəb Peyğəmbəri vasitəsilə göndərilən İslam dini son dərəcə qısa bir vaxt ərzində Ərəbistan yarımadası hüdudlarından xaricə çıxaraq, Hindistan vadilərindən tutmuş Atlantik okeanı sahillərinə qədər böyük bir ərazidə yaşayan xalqların dünyagörüşünün, ictimai əhval-ruhiyyəsinin və davranışının təməlini təşkil etmiş, onların dövlət-hüquq quruculuğunu, təsərrüfat fəaliyyətini, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini və sözün geniş mənasında desək, həyat və təfəkkür tərzini müəyyənləşdirmişdir. On dörd əsr ərzində Azərbaycan xalqı da başqa müsəlman xalqları kimi İslam dəyərlərindən bəhrələnərək, bu dinin saflaşdırıcı mədəni ənənələrindən təsirlənmişdir. İslama, onun müqəddəs kitabına, Peyğəmbərin həyat yoluna və bu dinin təbliğ etdiyi mənəvi dəyərlərə olan təbii maraq hissi də buradan doğur.

İslam tarixən müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Qur'anın vahid mətninin tərtib edilməsi, qiraətlər və təfsir elmlərinin meydana çıxması, hədisşünaslığın təşəkkülü, müsəlman tarix elminin, daha sonralar fiqh, kəlam, üsul elmlərinin, bütövlükdə «İslam elmləri» və yaxud «din elmləri» deyilən bir elm sahəsinin nəşət tapması ilə İslamın əsaslarının öyrənilməsi başlamışdır. Bu elmlər öz üslubuna və mahiyyətinə görə sözün əsl mənasında orta əsr elməri olmuşdur və çox vaxt rəvayətlərə əsaslanmışdır. Lakin zaman keçdikcə İslam elmləri cilalanmış, təkmilləşmiş, elmi təfəkkür üçün səciyyəvi təhlil üslubuna yiyələnmişdir. Bu baxımdan, elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət aldığı indiki dövrdə bir milyarddan artıq ardıcılı olan bir dinin cazibədarlığı, qəlblərə və şüurlara nüfuz etmək qabiliyyətinin sir-

88

lərini aşkar etmək üçün İslamın fəlsəfəsinə, əqidə sisteminə və iman prinsiplərinə bu günün tələbləri səviyyəsində nəzər salınması təbii sayılmalıdır.

Belə bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, təqribən son 150 il ərzində Avropa elmi İslamı yəhudilik və xristianlıqla müqayisədə törəmə eklektik bir təlim kimi təhrif olunmuş şəkildə təqdim etmiş, ona dini-fəlsəfi, rasionalizm, pozitivizm, marksizm, ateizm və başqa ideyasiyi aspektlərdən yanaşılmışdır. Sovet dövründə bilavasitə Azərbaycanda da İslam az və zəif öyrənilmiş, onun obyektiv elmi tədqiqi uzun müddət diqqət mərkəzindən yayınmışdır. Əgər bu dövrdə İslamla bağlı az-çox tədqiqat aparılmışdırsa, bu tədqiqatlar siyasi-ideoloji mahiyyət daşımış, sovet dövrlərinin daxili və xarici siyasətinə tabe edilmiş və heç də həmişə obyektiv və qərəzsiz olmamışdır. İslamın təbliğati funksiyaları, təşəkkül perspektivləri və başqa elmi sahələr ilə əlaqəsi barədə məsələlər isə ümumiyyətlə öyrənilməmişdir.

Məlum səbəblərə görə, 70 il İslam dünyasından məcburi ayrılan Azərbaycan 1991-ci ilin axılarında dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra yenidən bu dünyanın tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycan müsəlmanlarının İslama, dini-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə olan marağının artmasında və öyrənilməsində tədqiqat işləri ilə yanaşı kütləvi informasiya vasitələrinin də müstəsna rolu vardır.

Bu gün İslamın fəal bir qüvvəyə çevrildiyi, istər Qafqaz və Orta Asiyanın müsəlman respublikalarında, istərsə də bütövlükdə müsəlman dünyasında «İslam amilinin» təsirinin gücləndiyi bir şəraitdə bu dinin prinsip və əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İslamın dini, fəlsəfi, sosial-siyasi təcrübəsinin öyrənilməsi müasir həyatımızda dini-mənəvi dəyərlərlə bağlı məsələlərdə düzgün istiqamət götürməyə imkan verir.

Dini dəyərlərin genezisi və öyrənilmə aspektləri

Kütləvi informasiya vasitələrində dini informasiyanın auditoriyaya ötürülməsində müstəsna xidmətlər jurnalist kadrlarına aiddir. Jurnalistin mövqeyi, avtoritar nüfuzu, məsələlərə liberal və əlaqələndirici münasibəti dini proqramların hazırlanmasında xüsusi rol oynayır. Belə kadrların yetişdirilməsi, təbii ki, müvafiq ali təhsil müəssisələrinin prioritetidir, lakin müəyən subyektiv və obyektiv səbəblər üzündən jurnalistik kadrların hazırlanması prosesində dini informasiyanın hansı məqamlarına üstünlük verilməsi, hansı tendensiyaların mətbuatşünaslıqda qorunub saxlanılması və ya dəyişilərək yeniləri ilə əvəz edilməsi, dini təbliğata münasibətdə KİV nümayəndələrinin loyallıq və konstruktiv düşüncə tərzinə psixoloji cəhətdən hazır olması problemləri hələ də gündəmdədir.

Bu aktual məsələdə başlıca problem jurnalist kadrlarının dini biliklərə yiyələnməsi prosesində elmi baxımdan düzgün və ideoloji baxımdan səmərəli istiqamətlərin təyin edilməsi ilə əlaqədardır. Dini dəyərlərin, özəlliklə İslamın ümumbəşəri mahiyyətinin dərk edilməsi və praktikada tətbiq edilməsi bu günə qədər mövcud olan bir sıra aspektlərin dəyişdirilməsini tələb edir ki, bu da ilk növbədə, dini dəyərlərin genezisinə və mahiyyətinə yeni baxışın yaranmasını zəruriləşdirir.

Dini dəyərləri potensial şəkildə əhatə etmək üçün bütün

mümkün vasitə və aspektlərdən istifadə oluna bilər. Lakin xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır ki, dini informasiya (məarifçilik, məlumatlandırma) – dini təbliğat deyildir, məqsəd və vəzifələrinə hər hansı bir dini, o cümlədən, İslam dinini təbliğ və təşviq etmək daxil ola bilməz. Doğrudur, KİV öz imkanlarından istifadə edərək istənilən təbliğatı apara bilər, lakin mövzu çərçivəsində aparılan tədqiqatlar və analizlərdən bəlli olur ki, təbliğatın funksional və disfunksional cəhətləri onun məqsəd və nəticələrini müvafiq şəkildə qaldırmağa və endirməyə qadirdir.

Bunları nəzərə alaraq, dini informasiyanın genezisində tarixi, fəlsəfi, sosioloji, ideoloji və jurnalistik aspektlərdən yanaşılması, eyni zamanda, islami dəyərlərin və kateqoriyaların klassifikasiyası, ideya cərəyanlarının və təriqətlərarası münasibətlərin dinamikası, ayin və mərasimlərin icraat məziyyətləri, həmçinin Azərbaycanda din-dövlət münasibətlərinin hüquqi tənzimatı kimi mövzuların əlavə edilməsi tövsiyə olunur. Fikrimizcə, respublikamızda jurnalist kadrlarının hazırlanması prosesində dini bilikləri əhəmiyyətli edən bir fənnin tədris olunması hal-hazırda olduqca vacibdir. Bu zərurəti şərtləndirən cəhət qloballaşma dövründə İslam dövlətlərindən sayılan Azərbaycanın daxili və xarici siyasətini, ideoloji tendensialarını və siyasi perspektivlərini müəyyənləşdirməsi ilə əlaqəlidir ki, bu da kütləvi informasiya vasitələrinin daimi mövzu arealıdır. Ona görə də İslam dəyərlərinin öyrənilməsi mövzusu bütün konseptual aspektləri ilə birlikdə aktual elmi və təcrübi problem kimi şərh olunmalıdır.

Problemin araşdırılmasına ilk olaraq tarixi aspektdən başlasaq, məlum faktı təkrar etməli olacağıq: İslam Azər-

baycana ərəb orduları ilə gəlmişdir. Lakin bac-xərac, torpaq, qul-kəniz niyyətində olan bütün başqa ordulardan fərqli olaraq ərəb orduları Azərbaycana müahidə (sülh sazişi) və dini təbliğlə daxil olmuşdur. «Qafqazda İslam fütuhatlarının tarixi bir çox başqa yerlərdə olduğu kimi daha çox siyasi müahidələr tarixini xatırladır: Hicrətin 18-ci ilində Azərbaycan əhli ilə, 21-ci ilində Muğanla, 22-ci ilində Şirvanla, 25-ci ilində Təbriz, Talış, Arranla, 30-cu ilində Ermənistan əhli ilə və başqaları ilə sülh müahidələri imzalandı. Başqa şəhər və vilayətlərlə də buna bənzər müahidələr imzalanmışdı» (2, 43).

Qafqazda bir çox şəhər və vilayətlərdə belə müahidələr bağlanmışdı. Bu müahidələrə əsasən ərəblər təəhhüd götürürdülər ki, «əhalidən heç kim öldürülməyəcək, əsir edilməyəcək, atəşgədələrdən heç biri dağıdılmayacaq... əhaliyə bayramlarda öz rəqslərini ifa etməyə, əvvəllər nə edərdilərsə onu etməyə mane olmayacaqlar» (2, 46). Qafqazda İslam fütuhatının ümumi hərbi-siyasi gedişatı belə idi: keçmiş tarixçilər tərəfindən belə öyrənilmiş və indi də belə tədqiq olunur. Ancaq aydındır ki, məlumatların dəqiqliyinə baxmayaraq təkcə tədqiqatın hərbi-siyasi səpgisi mürəkkəb tarixi hadisələri olduğu kimi təsvir etmək üçün kifayət deyildir; daha doğrusu hadisələrin yalnız hərbi-siyasi baxımdan araşdırılması İslamın bizim ərazidə təbliğ və yayılması səbəblərini doğru-düzgün müəyyənləşdirməyə bir o qədər də imkan vermir.

Şübhə yoxdur ki, İslam fütuhatlarının uğurla nəticələnməsinə və İslamın sürətlə yayılmasına kömək edən əsas amil – din və iman amili olmuşdur. İslamın yayılmasını çox mühüm, özlüyündə bütöv bir dövrü təşkil edən tarixi hadi-

sə kimi qiymətləndirən Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə onun mahiyyətini, başlıca səciyyəvi cəhətini «fikir hadisəsi» olmasında görür (2;65). Həqiqətən, İslam fəthatlarına çevikliyi və qətiyyəti, İslamın yayılmasına sürəti din və iman amili vermişdir. Fateh ərəblərin qəlblərindəki inamın gücü, onların döyüşkənliyi, fədakarlığı fəthatların uğurla nəticələnməsində və İslamın sürətlə yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

Din amili ilə bağlı daha bir cəhət də İslamın İbrahim hənifiliyi vasitəsilə özündən əvvəlki dinlərlə bağlılığında göstərirdi. İslamın bir çox əqidə ehkamları yəhudi və xristianlar üçün kifayət qədər anlaşıqlı idi. Hətta sabilər və zərdüştilər də İslamın əsas müddəalarını başa düşməkdə çətinlik çəkmirdilər. Ərəblər fəth etdikləri ərazilərdə öz siyasətlərini sosial-siyasi şəraitə münasib şəkildə qururdular. Onların istifadə etdikləri şüarlar təsirli və cəlbədicidir: «Dində məcburiyyət yoxdur», «Müharibə yalnız sülhü rədd edənlərə qarşı aparılır». Onlar hansı şəhərə daxil olurdularsa, o şəhərin əhalisinə aman verir, onların canlarını, mallarını, şəxsi və dini azadlıqlarını himayə edirdilər (5, 276).

İslam bütün mümkün yollarla təbliğ edilirdi. Əvvələn, qeyri-müsəlmanlara tətbiq edilən və normasına görə zəkatdan təxminən 10 dəfə artıq olan cizyə vergisindən azad olmaq istəyi insanların İslama gəlmə marağını artırırdı. Bundan başqa, əqidə sahəsində bəzi məhdudiyyətlər, məsələn, fəth olunmuş ərazilərdə kilsə, sinaqoq, atəşgədə tikintisinin heç də həmişə rəğbətlə qarşılanmaması, bəzi məbədlərin məscidlərə çevrilməsi də İslamın yayılmasına kömək edən amillərdən sayılmalıdır.

İslamın təbliği sahəsində ən təsirli təhriklərdən biri İslamı qəbul etmiş qulların azadlığa buraxılması ilə bağlı idi. Müsəlman qul ola bilməzdi. Azadlıq və cizyə vergisi amili kütlənin şüuruna təsir edən ən qüvvətli vasitə idi. İslamı qəbul etməklə problemlərindən qurtulmaq arzusu əhalidə o qədər güclənmişdi ki, bu prosesin qarşısını almaq üçün müəyyən şərtlər irəli sürülürdü. Müsəlman olmaq istəyənin Qur'anı oxuyub-oxumadığına, kəlmeyi-şəhadəti bilib-bilmədiyinə ciddi diqqət verilir və yalnız bu şərtlərə cavab verənlər cizyədən azad edilirdi (5, 277).

Tarixi aspektin öyrənilməsi - bu günə qədər jurnalisti-kada mövcud olan bir sıra sovet ideologiyasından qalma “stamp” stereotiplərin dəyişdirilməsi baxımından olduqca vacibdir. Hələ də bir sıra verilişlərdə və mətbuatda İslamı zor gücünə qəbul edilmiş “qılınc” dini kimi təqdim etmək hallarına rast gəlinəndən, onun tarixi rəqurslarının dəqiqləşdirilməsi zərurəti aradan qalxmamışdır.

Azərbaycanda islami təbliğatın tarixinə ekskurs keçirdikdən sonra bu mövzunun fəlsəfi aspektlərini açıqlamaq, daha sonra isə kütləvi informasiya vasitələrinin problemə münasibəti ilə paralel qarşılaşdırmaq istərdik. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, İslamın dini təbliğat və dinə dəvət prinsipləri İrşad ideologiyasının təməl xəttini təşkil edir və bilavasitə islami maarifləndirmə funksiyaları daşıyır. Təməli bəşərin son peyğəmbəri Həzrət Məhəmməd (s) tərəfindən qoyulan İrşad ideologiyası və ya metodu həm öz dahi yaradıcısının yüksək insani keyfiyyətlərinə, həm də onu bu yola sövq edən Uca Varlığın qüdrət və hikmətinə dəlalətdir.

Rəvayətə görə, «Müddəsir» surəsinin: «*Ey libasına*

94

bürünmüş Peyğəmbər! Qalx (insanları Allahın əzabı ilə) qorxut! Öz Rəbbini ucalt! Libasını təmizlə! Pis şeylərdən uzaqlaş! (Yaxşılığı) Çox bilib başa qaxma! Rəbbinin yolunda səbr et!» - ayələri nazil olunca peyğəmbərimiz Məhəmməd (s) ayağa qalxdı və təkbir gətirdi. Artıq insanları haqq dinə çağırma vəzifəsi verilmişdi (1, 74; 1-7).

İslamın İrşad ideologiyası – vəz, moizə və nəsihət ilə insanların haqqa, ədalətə, mərhəmətə, yaxşılığa dəvət olunması məhz bu andan başlayır. Peyğəmbərə vəhy olunan və bəşər övladına hidayət olaraq göndərilmiş Qur`ani-Kərimdə dəfələrlə İslamın bir nəsihət elmi olduğu bildirilmiş, yalnız təbliğ yolu ilə yayınlanmasına, insanlarla münasibətdə xoşrəftarlığa üstünlük verilmişdir. «*Həqiqətən bu bir öyüd-nəsihətdir. Kim istəsə ondan öyüd alar*» (1, 80; 11-12) buyuran Qur`ani-Kərimdə: «*Bəndələrimə de, gözəl sözlər söyləsinlər*» (1,17; 53), hətta fironun yanına gedənlərə də: «*Onunla yumşaq danışın. Bəlkə öyüd-nəsihət qəbul etsin*» (1, 20; 44) ayələri ilə dini təbliğata münasibət açıqlanmışdır.

Peyğəmbərin özü də Aləmlərin Rəbbi tərəfindən insanlara göndərilmiş Qur`ani-Kərimi təbliğ etmək vəzifəsi daşımışdır. «Maidə» surəsində iki dəfə Hz.Məhəmmədin təbliğatçılıq funksiyasına işarə edilir: «*Ya Peyğəmbər! Rəbbin tərəfindən sənə endirilmiş olanı (Qur`anı) təbliğ et. Əgər etməsən, Allahın risalətini yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq*» (1, 5; 66). Və nəhayət, həmin surənin 99-cu ayəsində bir daha ısrarla bildirilir ki, haqq yolunu azmış insanlara nıcat olaraq göndərilən Hz.Məhəmmədin (s) başqa niyyəti və ya qəsdı yoxdur: «*Peyğəmbərin üzərinə düşən vəzifə... ancaq (Allahın əmrlərini insanlara) təbliğ etməkdir*».

Səhih hədis kitablarında İslamın təbliğində peyğəmbərin zor və məcburiyyətə deyil, bilavasitə öyüdə istinad etdiyi təsbitlənmişdir. Əbu Ruqəyyə Təميم ibn Əsvəd-Dariyə nəqlən Hz.Məhəmməd (s): «Din – nəsihətdir!» deyə buyurmuşdur. Səhabilərinin: «Kimin üçün nəsihətdir?» – sualına: «Allaha, kitablarına, Rəsuluna inanan əmirəl-möminlər (ixtiyar sahibləri) və bütün müsəlmanlar üçün nəsihətdir» – cavabını vermişdir (Müslüm, İman 95. 76; II, 53). Başqa bir hədisə istinadən, Hz. Peyğəmbər Xeybər döyüşündən qabaq Hz.Əliyə (ə) düşmən ordusu ilə necə rəftar edəcəyi barədə xitab etmişdir: «Tələsmədən, çox sakit şəkildə onların yanına get, onları İslama dəvət et, tabe olacaqları ilahi məsuliyyət barədə xəbər ver. Allaha and olsun ki, sənin vasitənlə Allahın tək bir kişiye hidayət verməsi sənin üçün qırmızı dəvələrə sahib olmaqdan daha üstündür» (Buxari, Fəzailus-səhabə, 9. 76; II, 4).

İslam dininə görə, insanlara vəz və nəsihət ilə yaxşılığı əmr etmək (əmr bil-məruf) və pislikdən çəkəndirmək (nəhy ən-il-munkər) tərz-i kifayədir, yəni müsəlmanın üzərinə düşən vacib vəzifələrdəndir. Bu prinsip özəlliklə şiə və mötəzililərin ehkamlar sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, şiələr əmr bil-məruf və nəhy ən-il-munkəri İslamın şərti kimi (şəhadət, namaz, oruc, zəkat və həccdən sonra), mötəzililər isə iman şərti kimi (tovhid, ilahi ədalət, vəd və təhdid, orta haldan sonra) rəsmən qəbul etmişlər. Digər təriqətlərə görə isə məscid kürsülərində, minbərlərdə insanlara nəsihət qayəsi ilə söylənən sözlər və ya xütbələr Hz.Peyğəmbərimizin sünnətindəndir.

Nəsihət, öyüd əslində başqasına xeyir istəməkdir. Allahın dininə xidmət üçün çalışmaq, bəşərin hidayətə yetişmə-

sinə vəsilə olmaq barədə Hz.Məhəmmədin (s) necə yüksək fikirdə olduğu bir hədisi-şərifdə aydın görünür: «Hidayətə dəvət edən kimsəyə qəbul edənlərin savabı qədər savab verilir» (Müslüm, Elm, 16. İbn Macə, Müqəddimə, 14. 76;VI,169).

Özünün aqlını nümayiş etdirmək, insanların təqdirini qazanmaq, mala və vəzifəyə yetişmək məqsədi ilə verilən nəsihətlər sahibləri üçün günahdır, çünki xoş niyyətlə olmadığı üçün Allah-taala nəzərində məqbul sayılmır. İslama görə, nəsihət etmək hər bir müsəlmana vacibdir, lakin nəsihətin qəbul edilməsi üçün, nəsihət verən şəxsdə bir sıra xüsusiyyətlərin olması lazımdır:

1. Nəsihət verən elm sahibi olmalıdır. Elmi olmayanın bu vəzifəyə haqqı çatmaz.

2. Əməl sahibi olmalıdır. Söylədiyinə özü də əməl etməlidir, əks halda Qur`ani-Kərimin: «Etməyəcəyiniz bir şeyi demək Allah yanında böyük qəzəbə səbəb olar» (1, 61; 3) ayəsinin hökmü onun üzərindədir.

3. İxlas sahibi olmalıdır. Bütün nəsihətlərini Allah rızası niyyətiylə etməlidir.

4. Dinləyənlərə şəfqət göstərməli, hüsni-zənnə qapılmamalı, irşad vəzifəsini həlimlik və xoş sözlərlə icra etməlidir.

5. Səbirli olmalı, sərtlik və qəzəbdən uzaqlaşmalıdır.

Cahillərin elm və irfan sahiblərinə «yaxşılığı əmr edib, pisləkdən kənar durmaq» əhkamını aşılması ən azı məntiqsizlikdir. Belə davranış ədəbə ziddir, müsəlman əxlaq normaları baxımından yerini bilməyən adam nəticədə bir cəncələ vəsilədir. İlk baxışda sadə görünən bu psixoloji aksioma, dərinliklərinə vardığıca açılaraq, kütlə şüuruna tə-

sir edən mexanizmlərin dinamikasını mərhələ-mərhələ göz önündə canlandırır. Əslində İslam dininin təbliğata olan münasibətinin belə geniş şəkildə şərh etməmizin səbəbi də cəmiyyətdə harmonik əlaqələrin daima mövcudluğundan, onların milli mentalitetə uyğunluğundan və yerli kütləvi informasiya vasitələrinin bu sahədəki qüsurlarından irəli gəlir.

İslamın bütün dini dəyərləri, şəri kateqoriyaları, əxlaqi normativləri Allah kəlamı sayılan Qur`ani-Kərimə və Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərini ehtiva edən Sünnəyə əsaslanır. Dini dəyərlərin mahiyyətindən danışarkən Qur`ani-Kərimin ecazkar məziyyətlərindən və Sünnənin etik-əxlaqi əhəmiyyətindən söz açmamaq mümkün deyildir. Bu mövzular çox geniş və əhatəlidir, onların hamısını tədris və tətbiqat baxımından əhatə etmək çətinidir, lakin jurnalistin bilməli olduğu bir sıra məqamlar var ki, onların üzərində məxsusi dayanmaq istədik.

Kütləvi informasiya sahəsində çalışan hər bir kəs Qur`ani-Kərimin yaranma tarixi, struktur quruluşu, filoloji təhlili, təfsirləri və tərcümələri barədə elementar biliklərə sahib olmalıdır. Mənsub olduğu dinin təməl özəlliklərini anlamaq üçün İlahi Kitabın mahiyyətinə bələd olmaq lazımdır. Eyni zamanda, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərindən ibarət olan Sünnənin yaranmasında İslam mücahidlərinin, üləmaların, tarixi şəxsiyyətlərin böyük xidmətlərindən xəbərdar olmaq və bu titanik zəhməti dəyərləndirmək olduqca önəmlidir. İslamın bu iki təməlini dərk etmədən onlar haqqında mübahisə etmək, mülahizələr söyləmək dinə görə - bidət, elmə görə - cəfəngiyyat sayıla bilər.

Qur'an və Sünnə dini dəyərlərin mahiyyətini İslamın şərtləri, iman prinsipləri, şəri və əxlaqi kateqoriyalarla eyni kontekstdə şərh edir; yəni kütlə şüurunun alışdığı, lakin köklərini və nəticələrini əxz etmədiyi bütün anlayışların şərhı, izahı bu iki təməl mənbədə əksini tapır. Elə bir əxlaqi substant mövcud deyil ki, onun haqqında Müqəddəs Kitabda fikir söylənilməsin və ya münasibət bildirilməsin. Dini informasiyanın ötürülməsi zamanı jurnalist bilməlidir ki, islami kateqoriyalar yalnız əxlaqi normativlərin toplusudur, struktura görə pozitiv və neqativ dəyərlərə (dostluq-düşmənçilik, israf-xəsislik, ismət-zina və s.) bölünür, mahiyyətinə görə əmrlər və yasaqlardan (halallar və haramlar) ibarət olurlar. Dəyər və kateqoriyaların sayı barədə dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil, çünki müxtəlif məzhəbli İslam üləmalarının risalə və elmi-hal adlanan əsərlərində say konfiqurasiyası tez-tez dəyişir. Bir sıra kateqoriyaların şərhı gənc jurnalistlərin böyük marağına səbəb olduğu üçün onların üzərində əlahiddə dayanmaq istərdik.

Qur'ani-Kərimdə ən çox ehtiva edilən kateqoriya «hədd» ifadəsi ilə bağlıdır. Hədd insan davranışlarının bütün sahələrini və formalarını əhatə edir. Əbəs deyildir ki, «Həddinizi aşmayın!» - əmri Müqəddəs Kitabda mütəmadi səslənərək bəşər övladını yanlışlıqlardan qorunmağa çağırır. Həddin mahiyyəti olduqca böyükdür: o, insanın şəxsi istəklərindən, fiziki və maddi tələbatlarından tutmuş professional və ictimai fəaliyyətinə qədər hər şeyə tənzimat verə bilər.

Səbr kateqoriyası da maddi, fiziki və mənəvi istəklərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Səbrin mahiyyəti bir çoxlarının düşündüyü kimi – «zülmə tabe olmaq» deyil-

dir. İslam səbrin hüdudlarını müəyyənləşdirərək, etiraz və mübarizə metodlarını da aydınlaşdırır. «*Müsibətə səbr edənlərə...*» – cənnət müjdəsi verən Allah-taala (1, 22; 35), «*Zülmə məruz qaldıqlarına görə vuruşanlara izn verilmişdir*»- (1, 22; 39) əmrini də buyurur. Səbr kateqoriyasının şərhı real hadisələrin məntiqi ardıcılığını izləməkdə və konstruktiv nəticələr çıxarmaqda auditoriyaya yardımçı olur.

Zənn kateqoriyası hərfi və məcazi mənada jurnalistikamızla ən sıx bağlı olan bir dəyərdir. Zənnin iki məqamı – hüsni-zənn və sui-zənn formaları mövcuddur. Hüsni-zənn – ifrat tərif, sui-zənn – qərəzli tənqid ifadələri ilə eynilik təşkil edir. Hər iki hal jurnalistika üçün xarakterikdir, lakin problemin dini şərhı olduqca tərbiyəvi və təsirlidir. Qur`ana görə: «*Onların əksəriyyəti ancaq zənnə uyar, zənn isə əsla həqiqət ola bilməz*» (1, 10; 36) və «*Şübhəsiz ki, zənnin bəzisi günahdır*» (1, 49; 12). Tədris prosesində zənnin bu mahiyyətini aydınlaşdırarkən auditoriyada katarsis prosesi müşahidə edilir. Özlüyündə sadə görünən bir məntiqi fikir həm kütləvi informasiya vasitələrinə, həm də cəmiyyətə ünvanlı olduğu üçün ikiqat effektiv təsirə malik olur.

Potensial auditoriyanın dini informasiyadan almaq istədiyi mövzulara cihad, yalan, hicab, günah və s. kateqoriyalar da daxildir. Çoxları üçün cihadın dörd mərhələsi, yalanın konstruktivliyi, hicabın məkan baxımından müxtəlifliyi, günahların böyük və kiçik ölçüləri barədə söhbətlər sensasiyalı kəşf dəyərindədir. Həmçinin, İslam ayin və mərasimlərinin icra qaydaları, dini-siyasi və dini-fəlsəfi cərəyanlar, məzhəblər və təriqətlər arasındakı fərqlər barədə məlumatlar böyük maraq və diqqətlə qarşılır. Bütün

məlumatlar tarixi mənbələrə əsaslansa da, mütləq şəkildə müasir reallıqlarla, ələlxüsus, Azərbaycanın mövcud dini durumu, hüquqi cəhətdən tənzimlənmiş din-dövlət münasibətləri ilə əlaqələndirilməlidir. Konstitusiyanın müvafiq maddələri, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Dövlət Qanunu və bir sıra normativ aktlar barədə məlumat jurnalistin dini mühitdə orientasiyasını gücləndirir.

Müasir dini durumun şərhı jurnalist üçün daha iki aspekti – sosioloji və ideoloji aspektləri tədqiqat baxımından şərtləndirir. Bunların fəvqündə duran ən önəmli aspekt – şərti olaraq jurnalistik adlandırılan aspektdir ki, mətbuatşünaslıqda mövcud olan yanlış stereotiplərin dəyişdirilməsini, müasir KİV-in dini dəyərlərə münasibətində diletant və radikal mövqenin aradan qaldırılmasını, dini informasiyanın pozitiv şəkildə auditoriyaya çatdırılmasını araşdırılması vacib olan elmi problem kimi qarşımıza qoyur.

Dini informasiyada əsas xətlər və onların analizi

Dinin sosial-psixoloji və ideoloji funksiyalarının təhlili onun kütlə şüurunda tutduğu mövqeni aydınlaşdırmaqla yanaşı, həm də müasir informasiya vasitələrinin dini informasiyadan istifadə edərkən qarşılaşdığı problemlərə diqqət edilməsini nəzərdə tutur. Problemin öyrənilməsi səviyyəsi də mövzunun əhəmiyyətinə, onun tədqiqinin aktuallığına dəlalət edən cəhətlərindən biri sayıla bilər. Bu gün İslamın təbliği və dinə dəvət prinsiplərinin dirçəldilməsi, müasir ictimai-siyasi həyata tətbiq edilməsi ilə bağlı müxtəlif dini-fəlsəfi və siyasi konsepsiyalar məlumdur. Lakin bu konsepsiyaların

təhlili, tipoloji baxımdan səciyyələndirilməsi olduqca çətin-
dir, çünki mövcud islamşünaslıq ədəbiyyatında nəzəriyyəçi-
lərin irəli sürdükləri ideyaları öyrənməyə, onların mühaki-
mələrini dəqiq izləməyə və düzgün qiymətləndirməyə imkan
verəcək meyarlara nə ictimai şərait, nə də elmi mühitimiz
hazır deyildir.

Bu sahədə kütləvi informasiya vasitələrinin problemləri
əsasən üç müxtəlif səbəbdən irəli gəlir:

1. Dini mövzuda biliklərin səthiliyi və bilik mənbəyinin
olmaması.

2. KİV-in daimi tiraj və reyting qayğısı.

3. Məslək əxlaqı və ya jurnalist etikasına problemi.

Xatırlatmaq istərdik ki, bu qüsurlar təkcə Azərbaycan
üçün xarakterik deyildir. Bir sıra hallarda müsbət misal
kimi nümunə göstərdiyimiz Türkiyədə də eyni problemlər
yaşanmaqdadır. Çox nüfuzlu «Diyanet» aylıq dərgisinin
yazarı Dr. Mehmet Bulut «Dini bilginin aktarımı və basın»
(«Dini biliklərin axtarışı və mətbuat») məqaləsində yazır:
«Dini mövzuların bəzi yayın orqanlarında zaman-zaman
maqazin formatında ələ alınması və dinin sensasion xəbəre
vasitə qılınması, dini bilgi və hadisələrin oxucuya doğru bir
şəkildə təlqininin önündə duran əməlli-başlı əngəllərdən bi-
ridir». (92, №185)

Müasir jurnalistikada dini biliklərin səthiliyi xroniki hal
kimi dəyərləndirilməlidir. Əvvələn, məlum tarixi dövrlərdə
səbəbindən ölkədə dini təhsil və ya dövlət tədris ocaqların-
da dini biliklərin tədrisi yox dərəcəsinə olmuş, müstəqillik
dövründə də bu «ağ səhifə» çözülməmiş qalmışdır. İkinci
tərəfdən, rəsmən qəbul edilmiş dərs proqramlarının olma-
ması üzündən jurnalist kadrları yabançı və yanlış mənbə-
102

lərdən qaynaqlanmaq məcburiyyətindədirlər. Hər iki halda din istismar olunan bir hədəf mövzudur: onu həm yanlış, həm də səthi şəkildə təqdim etməklə mahiyyətini zədələyirlər.

Mediyanın tiraj və reyting qayğısı zəatən təbii istəkdir. Hər bir istehsalçı kimi mediya da öz ürünlərini bazarlamaya çalışır. Lakin kəmiyyət anlamı keyfiyyəti üstələyərsə, maddiyyat mənəviyyata qalib gələrsə cəmiyyətin progressiv inkişafından söz açmağa dəyməz. Eləcə də məslək əxlaqı problemi dar anlayışda savad və tərbiyə ilə əlaqəlidir, geniş mənada isə mədəniyyətin yaşam tərzı və dünya görüşü problemlərini ortaya çıxarır. Bu mənada Azərbaycan jurnalistikası dini dəyərlərə münasibətini açıqlayarkən fərdi təfəkkür tərzı ilə yanaşı, milli mədəniyyət daşıyıcısı funksiyasını da təzahür etdirməlidir. Başqa bir türk jurnalistinin dediyi kimi: «Kütlənin din ehtiyacı ictimai mahiyyət kəsb etdiyinə görə onun sağlam bir zəmində təlqin edilməsi bütün müasir qurumların vəzifəsidir. İslam kimi cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edən bir din, əgər doğru anlaşılır və yaşanırsa, bundan bütün bəşər qazancılı çıxar; istismar olunur və təhrif edildirsə, yenə bundan bütün bəşər zərər görür. Ona görə də İslam kimi əsrlər boyu hər şeyi əhatə edən dünyəvi dəyərlərlə bəşərə yol göstərən bir din və onun gətirdiyi dəyərlər mənzuməsi təhrif olunmadan topluslara təqdim edilməlidir». (Mehmet Erdoğan «Medyada din» məqaləsi. 92, №193). Fikrimizcə, jurnalistikamızın ideoloji hazırlığı prosesində dini biliklərə yiyələnmənin konkret xidməti və müstəsna dəyəri olacaqdır.

Özündən əvvəlki dinlərdən fərqli olaraq İslam həm din, həm əxlaq, həm həyat tərzı, həm də dövlətçilik və sosial

sistem kimi təşəkkül tapmışdır. Təmələndə bu keyfiyyətləri birləşdirən İslam öz ardıcılılarına təkcə qeyb aləmi, dünyanın dini mənzərəsi haqqında təsəvvürlər verməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onların sosial davranışını və əməllərini tənzim etmək üçün normalar, dəyərlər, əmr və qadağanlar təklif etmişdir.

Kütlə şüurunda dini informasiyanı elmi cəhətdən əsaslandırmaq istəyən kütləvi informasiya vasitələrinin başlıca problemi və mütəmadi səhvləri məhz bir-birinə pozitiv-neqativ olan iki düşüncə tərzinin — iman və mövhumatın — qarışdırılmasıdır. Azərbaycan mentaliteti və dini həyatı üçün qorxulu reallığa çevrilmiş bu absurd hal ənənəvi, tarixi, psixoloji, mədəni kökləri olan ictimai xəstəlik forması almışdır.

Psixoloq K.Platonovun ifadəsi ilə desək, xurafat — keçmiş dinlərin rudimentar qalığıdır (44, 28). O, kütlə psixologiyasında əski ilahilər və sitayişlərin qəbristanlığını xatırladır. Bəzən xurafatlar yeni təriqətlərlə də bağlı olur və bu zaman öz psixoloji mənşəyinə görə əl çəkməyən hallar nevrozuna bənzəyir. Xurafatla mübarizə aparmaq praktiki olaraq çox çətindir, çünki o, düşüncənin ən alt qatında, «məişət zəminində» yerləşir.

Xurafatın tipik nümunəsi hər hansısa bir predmetin-amuletin müəyyən bir qüvvəyə malik olmasına inamdır. Hər bir azərbaycanlı ailəsində rast gəlinən göz muncuqları, nal, dağdağan, pirtdaq, üzərrik bitkiləri, müxtəlif ziyarət-gahlardan gətirilirmiş daşlar, parçalar və digər ekzotik suvenirlər dediklərimizə sübutdur. Başqa bir xurafat elementi, bütün dünyada geniş yayılmış motiv — əlamətlərə inamdır. Yolu keçən qara pişik, on üç rəqəmi, səhər ilk

104

qarşıya çıxan adamın uğursuzluğu, tək səbir və s. bu qəbildəndir. Bəzən əlamətlər məkanına görə dəyişir, yəni bir ölkədə qəbul edilən əlamət başqaları üçün xarakterik olmur. Məsələn, ABŞ və Latın Amerikası ölkələrində ikiayaqlı açma nərdivanının altından keçmək uğursuzluq sayılır, halbuki biz belə bir əlaməti hələ mənimsəməmişik.

Mövcud olan bir çox xurafatların psixoloji anlamı — bir-birinin ardınca gələn hadisələrdə məntiqi əlaqənin axtarılmasıdır. Sadə bir formulaya əsasən, guya filan iş baş verirsə, demək bu digər filan məsələyə görədir. Təbii ki, bu sırf məntiq xətasıdır. Lakin kütlə şüurunda hadisələr arasındakı əlaqənin fəvqəlbəşərliyinə inam hissi daim mövcuddur və əlamətlərə, içduyumlarına, fala inam da bu mənbədən bəhrələnir. Maraqlıdır ki, insan yaddaşı xüsusi seçim etməyə daha çox meyillidir: yüzlərlə baş tutmayan əlamətlərə etinasızlıq və unutqanlıqla yanaşan insan tək bircə əlamətin sehrini və ya falçının «peyğəmbərliyini» həyatı boyu unutmur.

Bu baxımdan ən tipik xurafat növü falçılıq, cadugərlik, astroloji qoroskoplara inam və sairədir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu ümumbəşəri problemdir: dünyada elə bir xalq və millət yoxdur ki, xurafatın təsir dairəsindən kənarda qalsın. «Jounal for the Scientific Study of Religion» jurnalının məlumatına görə, təkcə Amerika Birləşmiş Ştatlarında XX əsrin 80-ci illərində 12 000 astroloq olmuş, 175000 amerikalı falçılıq etmiş, 1250 qəzetdə mütəmadi qoroskoplar dərc edilmişdir (43, 252). Bu gün bizim ölkəmizdə qeyd olunan göstəricilərə yaxınlaşmaq üzrədir. Azərbaycan cəmiyyəti fal, cadu, ekstrasensorika tuğyanını yaşamaqda, kütləvi informasiya vasitələrimiz isə çox təəssüf

ki, bu kütləvi isteriyaya, deməyi caizsə, «züy tutmaqdadır». Rəsmi dövlət qəzetləri və Azərbaycan televiziyasının birinci kanalı istisna olmaq şərti ilə, bütün qəzet, radio və televiziya kanallarında qoroskoplar, falçılar, astroloqlar, ekstrasenslər barədə məlumatlar verilir, pirlərin və ocaqların aşkar reklamı geniş vüsət tapır. Kütləvi informasiya vasitələri özləri də bilmədən, yaxud bəlkə də bilərəkdən İslama və bütün ənənəvi dinlərə qarşı məqsədyönlü antitəbliğat apardığını dərk etmir. Halbuki, din barədə elementar savadı olan hər kəs İslamın bu problemə mövqeyini özü üçün aydınlaşdırma bilər.

İslam yarandığı gündən bu günə kimi şirkə səbəb olan əməlləri pisləmiş, cahiliyyə dövrünün adətlərinə nifrətlə yanaşmış, insanı küfrə sövq edən işlərdən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. «*Sənə cahillərdən olmamağı nəsihət edirəm*» – (1; Hud, 46) buyuran Qurani-Kərim insan oğluna qadağan etdiyi əməllərin çirkinliyini də açıqlamışdı: «*Ey iman gətirənlər! Şərab da, qumar da, bütlər də, fal oxları da şeytan əməlidən olan murdar bir şeydir. Onlardan çəkinin ki, bəlkə nicat tapasınız!*» (1; Maidə, 20).

İslamın iman və əxlaq dəyərləri içərisində şirk — Allah-taalaya şərik qoşmaq, yer üzündəki bütləri, totemləri və insanları Ona bərabər bilmək ən böyük və birinci dərəcəli günahlardandır. Buna günahi-kəbirə, belə əməl sahibinə isə müşrük deyilir. İslama görə, Allahın qüdrətinə inanmayıb kafir, sehribaz və falçıları özlərinə dost bilənlər, büt və daşlardan nicat diləyənlər, bir sözlə, batil inanclara tapınanlar bu qəbildən olanlardır. Müşriklər Qur`ani-Kərimdə kafirlərdən – dinsizlərdən sonra ən çox lənətlənən ikinci qrup toplumdur. «*Allahı qoyub sizə nə bir zərər, nə də bir xeyir*

106

verən şeylərəmi ibadət edirsiniz?.. Dininizdə haqsız yerə ifrata varmayın. Əvvəlcə yolunu azmış, bir çoxlarını da azdırmış və doğru yoldan çıxmış bir tayfanın nəfsinin istəklərinə uymayın!» (1; Maidə, 76-77). Bu xəbərdarlığa riayət etməyənlərə veriləcək cəza barədə bildirilir: *«Allaha şərik qoşana Allah şübhəsiz ki, cənnəti haram edər. Onun düşəcəyi yer cəhənnəmdir. Zalimlərin heç bir köməkçisi yoxdur!»* – (1; Maidə, 72). Müşriklərin dəlilləri və iddiaları ən azı istehzaya layiqdir: *«Bizim qarşımıza çıxara biləcək bir elminiz varmı? Siz yalnız zənnə qapılırsınız və yalan uydurursunuz!... Tutarlı dəlil yalnız Allaha məxsusdur»* (1; Ənam, 148-149).

Qur`ani-Kərimin ayələri ilə yanaşı Hz. Peyğəmbərimizin hədisi-şəriflərində də xurafatın belə təmayüllərinə olan kəskin münasibət dəyişməz olaraq qalır. Rəvayətə görə, Müaviyə İbn Hakim əs-Süləmi Həzrəti Peyğəmbərin yanına gələrək öz tayfasındakı vəziyyət barədə məlumat verir və söyləyir: «Ya Rəsulallah! Mən yeni müsəlman oldum. Allah-taala islamiyyəti göndərdiyinə baxmayaraq bizim içimizdən hələ də kahinlərə gedənlərimiz var». Həzrəti Məhəmməd: «Sən kahinlərə getmə!» – söyləyir. Süləmi: «Amma aramızda uğursuzluğa, nəfsə, caduya inananlar da var» – deyincə Rəsuli Əkrəm: «Bu, onların içlərindəki narahatlıqla bağlıdır. Belə hisslər onları iş-güclərindən ayırmasın!» – buyurur (76, V, 130. Müslüm; Məcəsid 33, İbn Davud; Sabat 167).

Hədisi-şərifdə İslam Peyğəmbərinin araşdırılan məsələyə münasibəti və şərh-i özünün düha böyüklüyü və rəşadətliyi ilə heyranedicidir. Müsəlmana verilən konkret əmr: «Sən kahinlərə getmə!» – ifadəsidir. Lakin müsəlmanlar içərisində də gedənlər vardır, səbəb isə zahiri səbətsiz

lıqdan doğan daxili həyəcanlardır. Peyğəmbər səbəbi hə-mən açıqlayır və ardınca nəticəni də bəyan edir: insanın iç duyumunun reallıqla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün öz iş-gücü ilə məşğul olması, başqa sözlə desək, belə boş şey-lərə vaxt sərf etməməsi daha məsləhətlidir. Hədisdən əxz olunan nəticə budur.

Ümumiyyətlə, daxili narahatlıq hissi güman, fərziyyələr və zənn üçün münbit şərait yaradır. Fərziyyə – intellektin dəyərli cəhətidir. Lakin real və potensial təhlükə qorxusu keçirən insan əsəb gərginliyi və stress halında olduğundan fərziyyələrini hissiyatının güclülüyü ilə əlaqələndirir. Əgər hadisələrin gedişatı fərziyyəni təsdiqləmirsə, o tezliklə unu-dulur. Əksinə, reallaşan fərziyyə yaddaşdan silinmir. Belə-liklə, xurafatın ilkin formulası: «Hissiyatım məni heç vaxt aldatmır» – ifadəsi yaranır. Niyyət tutub müxtəlif «istixarə-lər» etmək, tək-cüt hesablaşması, gül ləçəkləri ilə sevgi falı və s. bu qəbildən hərəkətlər də fərziyyələr qisminə aiddir.

Dini doqmalar xurafatı hər zaman rədd etmişdir, hər-çənd ki, psixoloji təbiəti və quruluşu baxımından xurafat bəzi cəhətlərinə görə dinə yaxındır. Fərq yalnız hər ikisinin tərkib hissəsini təşkil edən ideya komponentlərinin müxtə-lifliyindədir. Xurafat psixologiyası həm iman psixologiya-sına, həm də mövhümat psixologiyasına bənzəyir. Bəzən xurafat və mövhümat anlayışlarını bir-biri ilə eniyiləşdirir və qarışdırırdılar. Xurafatda inam hissi daha güclüdür. Onun əsasında emosiyalar durur. Xurafat məğzinə var-madan, anlamadan inanmaq deməkdir. Qorxu hissi yega-nə səbəbdir ki, xurafatı yaradır, qoruyur və inkişaf etdirir (43, 252). Mövhümat isə kənardan təqdim olunmuş yanlış dünya görüşüdür, öz strukturuna görə tərs qavrayışdır. O,

108

qaraguruh psixologiyasıdır, kütləni anormal dini şüarlar altında falsifikasiyaya sürükləmə qüdrətinə malikdir. Əgər xurafat bəşərin yanlışdırsa, mövhumat bəşərin bəlasıdır. Dünya tarixi mövhumat faciələri ilə son dərəcə «zəngindir». Səlib yürüşləri, ortaçağ inkvizisiyaları, xristianlaşdırma şüarları altında Mesoamerika hindlilərinin məhvi, vendettalar, şiə-sünni qarşıdurması, şeytani sektalar, qlobal dini-siyasi ekstremizm və onlarla buna bənzər misallar insanın ilahi dəyərləri düzgün başa düşməməsi nəticəsində buraxdığı qanlı mövhumat səhvləridir.

B.Spinoza hesab edirdi ki, xurafat yalan olsa da, geniş kütlə üçün təbii haldır. «Kütləni xurafatdan azad etmək nə mümkündür, nə də lazımdır» (58, 63). Xurafatlar kütlə psixologiyasının əsası kimi dini psixologiyadan daha qədim və daha dərinidir. Xurafatla mövhumat arasında böyük zaman kəsiyi durur. Xurafat ibtidai insanın, mövhumat isə dindar insanın psixoloji yanlışlığıdır.

Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır. Bu gün respublikamızda buddist, iudaist və xristian dinlərinə, habelə rəsmi İslam təriqəti kimi qəbul edilməyən vəhhabilik, nurçuluq, bəhayilik cərəyanlarına aid təriqətçi missioner təşkilatlarının siyasi, mənəvi və ideoloji təxribat törətməklə fəaliyyət göstərdikləri bəllidir. Həmin təriqətçi missioner təşkilatlar Azərbaycanda islami dəyərlərin təbliğinə mane olmaq və öz dini görüşlərini yaymaq üçün hər cür vasitələrə əl atırlar. Bir sıra subyektiv və obyektiv amillər nəticəsində Azərbaycanda rəsmi və ya qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərən missioner xarakterli dini qurumlar, birliklər, təşkilatlar, hətta dini zəmində yaradılmış siyasi partiyalar ölkəmizdə islami dəyərlərin təbliğinə mənfi təsir göstərir-

lər. Əsas qayələri Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələrində yer almaq olan missionerlər qismən buna nail ola bilmişlər: ölkədə müsəlmanların dini hisslərini təhqir edən minlərlə nüsxə ədəbiyyat yayılır, bəzi yerli qəzetlərdə İslam peyğəmbərinə, ruhani xadımlərə çirkab dolu paskvillər yazılır, radio və televiziya vasitəsilə tirajlanan informasiyalar ölkədə vətəndaş qarşıdurmasına, ictimai təhlükəsizliyin pozulmasına səbəb olur.

Azərbaycanda məkrli missioner təbliğatı müddətində beynəlxalq təriqət nümayəndələri tərəfindən dövlətin müxtəlif qanunverici hüquq normalarının 20-dən artıq maddəsi, o cümlədən Əsas Qanunun – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının başlıca prinsipləri: «Dini etiqad azadlığı haqqında», «Xaricilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu haqqında» qanunların, inzibati və cinayət məcəllələrinin maddələri pozulmuşdur. Bu pozuntular nəticəsində onlarla ailə dağılmış, yüzlərlə şagird və azyaşlı uşaqların, yaşlı vətəndaşların düşüncəsi zəhərlənmiş, intihar, müxtəlif xəstəliklər, psixikanın pozulması kimi hallar baş vermişdir.

Kütləvi informasiya vasitələri və dövlət qurumları missioner təbliğatı ilə mübarizədə vahid mövqedə olmalıdırlar. Missionerlik Azərbaycan Respublikasının və xalqın milli təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü, müdafiə qabiliyyəti, habelə ənənəvi tarixi və mənəvi dəyərlərin təbliği üçün böyük təhlükə mənbəyi hesab edilməlidir. Özəlliklə, islami dəyərlərin media tərəfindən tətbiqində KİV-in ideoloji və elmi tutumu o qədər yüksək olmalıdır ki, antiislam fəaliyyəti aparan təriqətçilərin düşmən siyasətini heçə endirsin.

Müasir cəmiyyətin sosioloji portreti və ideoloji reallıqları

Televiziyanın proqramlaşdırma siyasətində dini verilişlərə münasibətin bütün aspektlərini işıqlandırmaq üçün şəxsi mülahizələrimizlə yanaşı, Azərbaycan marketinq assosiasiyası sosioloji tədqiqatlar mərkəzinin sifarişimizlə keçirdiyi özəl tədqiqata da nəzər salacağıq. Azərbaycan teletamaşaçısının maraq səviyyəsi və potensial verilişlər cədvəli əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, son illər ərzində televiziya kanallarımız əyləncə proqramlarına üstünlük verməklə, KİV-in digər iki aparıcı funksiyasını — məlumatlandırma və maarifləndirmə təmayüllərini demək olar ki, disbalans vəziyyətinə salıblar. Bu nəticənin müxtəlif səbəbləri və həmin səbəblərin də öz nəticələri vardır. Biz bu dilemmanı hələ həll etmək üçün öncə Azərbaycan televiziya məkanında yer alan dini maarifləndirmə verilişlərinin ilkin analizini etmək niyyətindəyik. (Cədvəllər əlavə olunur)

Hər şeydən əvvəl, aparılan sosioloji tədqiqatın nəticələrinə nəzər salaq. Tamaşaçıya təqdim olunan teleproqramlarda baxış reytinginin birinciliyi serial və filmlərə, ikincilik əyləncəvi şoulara, üçüncülük xəbər proqramlarına aiddir. Gün ərzində ANS kanalı 3 əyləncə və 1 xəbər proqramı, «Lider» kanalı 1 əyləncə və serial filmlər, ATV kanalı 2 əyləncə və filmlər verməklə «setkanı» zəbt edir. Demografiya göstəricilərinə görə, milli kanalların tamaşaçıların böyük hissəsini – 28% yaş 55-dən yuxarı olanlar və əsasən qadınlar – 53% təşkil edir. İstirahət günlərində əyləncə proqramlarının sayı və seyr saati daha intensiv olur. Bütün nəticələr maarifləndirmə proqramlarına, o cümlədən dini

verilişlərə tamaşaçı marağının və jurnalist münasibətinin aşağı olmasına dəlalət edir. (Bax: Sosioloji sorğu cədvəlləri - əlavə 1-6).

Əslində bu nonsens realıqla uzlaşmır və mövcud vəziyyəti başqa aspektlərdən araşdırmağı tələb edir. Biz ilk növbədə Azərbaycan dini mühitinin sosio-psixoloji portretini yaratmaqla jurnalistikanın hansı bazisdən çıxış etməli və hansı meyarlara yönəlməli olduğunu təsbit etməliyik. Bunun üçün müraciət etdiyimiz ikinci mənbə Sülh və Demokratiya İnstitutunun 2003-cü il fevralın 1-dən mayın 30-dək apardığı sosioloji araşdırmaların nəticələridir. (29, 267) Bu tədqiqat zamanı daha çox bölgəni əhatə etmək və sorğuya əhalinin ən geniş təbəqələrini cəlb etmək qərara alınmışdı. Anket 35 sualdan ibarət olub praktiki olaraq İslam və ümumiyyətlə din problemləri ilə bağlı bütün sahələri əhatə edirdi.

Tədqiqatın məqsədi ilə bağlı respublikanın beş bölgəsində - paytaxt, cənub, şimal-şərq, qərb və cənub-qərb bölgələrində sosioloji araşdırma həyata keçirilmişdir. Sorğu 31 yaşayış məntəqəsində (10 şəhər, 21 kənd, 2 qaçqın düşərgəsində) aparılmış, 1000 respondent sorğulanmışdır. Bu zaman əhalinin etnik, dini, sosial tərkibi – tələbələr, hərbi qulluqçular, qaçqınlar, ziyalılar, siyasi partiya və QHT nümayəndələri nəzərə alınmışdır. Digər tərəfdən, seçmələr yaşlı (18 yaşından yuxarı) əhaliyə mütənasib olaraq aparılmış və 6 yaş qrupuna – 18-24, 25-29, 30-39, 50-59 və 60 yaşdan yuxarı qruplara bölünmüşdür. Yerlərdə respondentlərin seçilməsi marşrut prinsipi üzrə, «üzbəüz sorğu» metodu ilə həyata keçirilmişdir. Bu zaman respondentlər özləri anket sualları ilə tanış olmuş və onları doldurmuşlar.

SDİ-yə göndərilən anketlərin yoxlanılması göstərir ki, 981 anket (53% kişi və 47 % qadın) təhlil üçün yararlı olmuşdur.

Sorğu əsasən, respondentlərin etnik və sosial tərkibi, dini mənsubiyyəti, dindarlıq səviyyəsi, İslamın cəmiyyətdə rolu, dini tolerantlıq problemi, dini maarifləndirmə problemi, Azərbaycan müsəlmanlarının həyatına xarici təsirlər, dini rəhbərlərə münasibət kimi məsələlərin cavablandırılmasına yönəlmişdi. Biz bütün aspektləri işıqlandırmaq niyyətində deyilik, buna görə də mövzumuzə uyğun olan İslamın cəmiyyətdə rolu və dini maarifləndirmə probleminin üzərində dayanmaq istərdik.

Məlumdur ki, son illər Azərbaycanda din haqqında diskussiyalar və əhalinin, xüsusilə də gənclərin dini maarifləndirilməsi problemi çox aktual olmuşdur. Sorğu zamanı bütün bunlara da cavab almaq çox zəruri idi. Buna görə də respondentlərə əvvəlcə «din nə deməkdir?» sualı verildi. 44% dini elm, 38% xalqa müsbət təsir edən ideologiya hesab etdilər. 17% mənfi fikirdə idilər: 3% dini cəhəlati dəstəkləyən ideologiya, 6% mövhumat, 8% isə xurafat hesab edirdi. Regionlar üzrə cavabların təhlili göstərdi ki, cənubda, xüsusilə də Lənkəran və Astara rayonlarında 54% dini elm, 40% isə xalqa müsbət təsir edən ideologiya hesab edirlər. Abşeron yarımadası və paytaxtdakı respondentlərin cavabları da təxminən üst-üstə düşürdü. Başqa yerlərdə də vəziyyət eyni idi və qiymətləndirmələrdə böyük fərq yox idi: əksəriyyət (30-40%) üçün din elm, yaxud xalqa müsbət təsir edən ideologiyadır. Dini mövhumat və xurafat sayan respondentlərin faizi də 9-13 % həddindədir.

Bunun ardınca «respondentlər dini ədəbiyyat oxuyur-

mu?» sualı gəlirdi. Məlum oldu ki, 59% oxuyur, 37% oxumur, 4% isə cavab verməkdə çətinlik çəkirdi. Bu zaman ən böyük maraq (65-75% həddində) Lənkəran, Astara rayonlarında və Abşeronda qeyd olunmuşdu. Hətta qərb bölgələrində, xüsusilə əhalinin İslama daha laqeyd münasibəti qeydə alınan Qazax və Ağstafada da respondentlər dini ədəbiyyata maraqlarını bəyan edirdilər.

Təbii ki, məktəblərdə və universitetlərdə ilahiyyatın tədris olunması məsələsi xüsusi maraq kəsb edirdi. Bu məsələdə respondentlər əsasən yekdil idilər: 63% ilahiyyatın tədris olunmasının lehinə, 16% əleyhinə idi, qalanları cavab verməkdə çətinlik çəkənlər idi. Bölgələr üzrə cavablar əsasən üst-üstə düşürdü: əksəriyyət (55-75%) məktəblərdə ilahiyyat dərslərinin tədris olunmasına tərəfdar idi. Faiz yüksəkliyi yenə də cənub bölgəsi və Abşeronda bir qədər irəli çıxırdı.

Respondentlər həm də ölkənin siyasi həyatında İslamın rolu barədə suala cavab verməli idilər. Məlum oldu ki, sorğulananların 21%-nin fikrincə İslam böyük rol oynayır, 33% əks fikrə tərəfdardır, 24% isə əmindilər ki, İslam heç bir rol oynamır, qalan 23% cavab verməkdə çətinlik çəkirdi. Daha dəqiqləşdirici – İslamın respublika əhalisinin mənəviyyatına və mədəniyyətinə təsiri haqqında verilən sualın cavabları tamamilə başqa mənzərə yaradırdı: respondentlərin 55% əmindilər ki, İslam təsir edir, 22% isə bununla razı deyil, 23%-ə qədəri cavab verməkdə çətinlik çəkirdi. Bölgələr üzrə mənzərə eyniliyi ilə seçilirdi, yalnız Qazax və Gəncə şəhərlərində İslamın mədəni həyata və mənəviyyata böyük təsir etdiyinə əmin deyildilər.

Bundan sonra belə bir sual verilirdi: bu halda bizim

cəmiyyətin həyatında İslamın mövqelərini gücləndirmək zəruridirmi? Respondentlərin reaksiyası daha inamlı idi: 60%-dən çoxu müsbət cavab verirdi və yalnız 22% məsələnin belə qoyuluşu ilə razılaşmırdı. Başqa sözlə desək, iştirakçıların yarıdan çoxu cəmiyyətin həyatında İslamın gücləndirilməsi zərurətinə qəti əmindilər. Maraqlıdır ki, bununla respondentlərin qeyri-müsəlman hissəsi də razıdılar. Paytaxtdan kənarda bunu ən çox Abşeron yarımadasında (72%), Qarabağ qaçqınları (68%) və Lənkəran zonasında (64%) istəyirdilər. Digər rayonlarda daha ehtiyatlı davranırdılar. Xaçmaz-Qusar zonasında isə, ümumiyyətlə mənfi cavab alınmışdı: 31% İslamın rolunun artması üçün səs vermiş, 46% isə bununla razılaşmamışdılar.

Sorğu eyni zamanda göstərirdi ki, bu gün Azərbaycan cəmiyyəti dini baxımdan kifayət qədər tolerantdır və islamçı radikal qüvvələrin təhlükəsi, onların iqtidara gələ bilməsi haqqında danışmağa dəyməz. Qeyri-ənənəvi müsəlman cərəyanlarına, xüsusilə də vəhhabiliyə qarşı münasibət kifayət qədər mənfidir. Digər dinləri qəbul edən müsəlmanlara qarşı münasibət isə birmənalı deyil, onlara qarşı tolerantlıq nümayiş etdirilmir. Bu gün azərbaycanlılar ümumən, imana görə deyil, mənsubiyyətlərinə görə müsəlmandırlar. Bəzi yerlərdə məscidlərə getmə və müsəlman ayinlərinin icrası davamiyyəti yüksək deyildir. Paralel olaraq İslama böyük maraq yüksəlişi müşahidə edilir və bu da əsasən, ideologiyasız cəmiyyətdə yaranan mənəvi boşluqla izah edilir.

Nəticələrdə bölgələr üzrə və yaşa görə fərqliliklər nəzərə çarpır. Belə ki, 30 yaşına qədər, xüsusilə də 18-24 yaşlı gənclər cəmiyyətin islamiləşdirilməsinin böyük tərəfdarıdılar. Məhz bu yaş qrupu dini psixologiyaya daha çox

meyllidir. Eyni zamanda, gənclər şiə və sünnilərə bölünməni sevmir, məscidlərə bir o qədər də həvəslə getmir, lakin təhsil müəssisələrində İslamın tədris olunmasına təkidlə tərəfdar olduqlarını bəyan edirlər. Bu, əsasən rəsmi ruhaniliyin, xüsusilə də cahil və mühafizəkar mollaların fəaliyyətinə qarşı reaksiya kimi dəyərləndirilir.

Yaşlı qrup, xüsusilə 30-39 yaşlarında olanlar cəmiyyətdə İslamın rolunun və təsirinin gücləndirilməsi uğrunda çıxış edir, lakin məscidlərə az-az gəlir və ayinləri çox da yerinə yetirmirlər. Ümumiyyətlə, bu nəsil daha laqeyd və pragmatikdir, onu iqtisadi və siyasi problemlər daha çox narahat edir.

Lakin elə faktorlar var ki, xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Bütün bəyanat və proqnozlara zidd olaraq, bu gün İslama əhalinin yoxsul təbəqəsi deyil, kifayət qədər təminatlı və yüksək təhsilli şəxslər maraq göstərir. Başqa sözlə desək, yoxsul və aşağı savadlı şəxslər İslama ənənəvi din kimi baxır, lakin ayinlərin yerinə yetirilməsini vacib hesab etmirlər. Bu təbəqələri iqtisadi amil daha çox maraqlandırır, onlar necə yaşamaq haqqında fikirləşmək məcburiyyətindədirlər. Əksər hallarda onlar xarici qüvvələrin, müxtəlif təriqət və sektaların təsiri altına düşmə təhlükəsindədirlər. Azərbaycan cəmiyyətinin təminatlı və yüksək təhsilli təbəqələri isə indi İslama dərk edilmiş şəkildə yaxınlaşırlar. İslam onlar üçün sadəcə din deyildir. Məhz onlar cəmiyyətin həyatında dini faktorun artmasına yardım edirlər.

Göründüyü kimi, aparılan sosioloji tədqiqatlar sayəsində Azərbaycan dini mühiti barədə müəyyən informasiyaya malik olduq. Bütün nəzəri biliklərlə yanaşı, empirik materialların da dəyəri təkzibolunmazdır. Ələlxüsus, jurnalistika

sahəsində çalışanlar tədqiq və təsvir edəcəyi mövzu barədə daha dolğun və hərtərəfli məlumata sahib olmalıdırlar. Bu, həm mətbuat, həm də radio-televiziya məkanında hazırlanan dini maarifləndirmə materiallarının jurnalistik yanaşım strategiyasını təkmilləşdirər. Bizim tədqiqini apardığımız dövr kəsimində Azərbaycan televiziya kanallarında və radio dalğalarında efirə getmiş verilişlərin analizi dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Müasir dövəmdə Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri dini dəyərlərin tətbiqində hansı pozitiv məqamlara diqqət etməli və ideoloji perspektivlərini necə müəyyənləşdirməlidirlər?

Bu gün Azərbaycan öz sivilizasiyalı inkişafı üçün dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir. Bu hər şeydən əvvəl, Azərbaycanda dövlətin dindən ayrı olduğunu nəzərdə tutur. Lakin vətəndaş, bütövlükdə isə millət dindən ayrı deyildir. Müstəqil Azərbaycanın tutduğu bu yol millətin özünü dərinədən dərk etməsini tələb edir, milli özünüdərk isə öz növbəsində millətin ictimai fikrinə, fəlsəfəsinə, adət-ənənələrinə müraciət edilməsini labüd edir, çünki burada bir tərəfdən milli substansiyanın özünüdərkli, təcrübəsi, digər tərəfdən isə mövcud hadisənin güclü və aydın mənəvi təzahürləri cəm olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın ictimai həyatında iki başlıca kommunalist ideya – dünyəvi milli azərbaycançılıq ideyası ilə dini islamçılıq ideyası üstünlük təşkil edir və bu ideyalardan hər biri getdikcə öz sosial bazasını gücləndirir. Bəzi kütləvi informasiya vasitələrinin təlqin etməyə çalışdığı liberal müasirlik ideyası kommunalist ideya deyildir.

Milli ideya bu gün bütün dünyada dirçəlməkdədir. Hət-

ta milli məsələnin nisbətən radikal surətdə həll edildiyi güman edilən Avropa və ABŞ-da belə milli problemlər yenidən aktualıq kəsb edir. Kanada və Fransada milli zəmində meydana çıxan problemlər böyük narahatlıq doğurur. Keçmiş Yuqoslaviya və SSRİ respublikalarında baş qaldırmış separatizm meyilləri millət ideyasının gücünə dəlalət edir. Müstəqillik ərəfəsində və müstəqillik dövründə Azərbaycanda da millət ideyası dirçəlmişdir. Hal-hazırda dünyəvilik, müasirlik, avropalaşma və tərəqqi ideyalarını rəhbər tutan milli dövlətçilik-azərbaycançılıq ideologiyası siyasi nəzəriyyə və siyasət kimi hegemonudur.

Cəmiyyətdə insanları öz ətrafında birləşdirmək qüdrətində olan ikinci qüvvə – dini islamçılıq ideyasıdır. Doğrudur, sovet dövrü ateist təbliğatının təsiri altında azərbaycanlıların bir neçə nəslinin öz dini ənənələri haqqında real bilik və təsəvvürləri xeyli zəifləmişdir, yəni Azərbaycan müsəlmanlarının böyük bir qismi müsəlmanlıqlarını əsasən məişət səviyyəsində qoruyub saxlamışlar, Qurani-Kərimi, şəriəti, hədisi, fiqhi kifayət qədər bilmirlər, onların İslam ilahiyyatının əsasları, Allaha ibadətə dair hökmlər haqqında məlumatları səthidir. Lakin bütövlükdə İslam və dini-mənəvi dəyərlər barədə təsəvvürlər ictimai şüurda əlahiddə yer tutur.

Müxtəlif mənbələrdən qidalandıqlarına görə, həmçinin ictimai şüurun və sosial psixologiyanın ayrı-ayrı sahələrinə yönəlmiş olduqları üçün milli ideya ilə dini ideyanın birləşməsi hələ yalnız nəzəri problem statusundadır. Siyasi nəzəriyyə və siyasət səviyyəsində də bu ideyalar bir-birini istisna edir. Azərbaycanın nümunəsində respublikanın Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il avqustun 4-də Çikaqoda Ameri-

118

kadakı Azərbaycan mədəniyyət cəmiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə söylədiyi nitqdə bu məsələni belə açıqlamışdı: «Ölkədə demokratik, dünyəvi cəmiyyət yaradırıq. Biz İslam dininə mənsubuq. Amma dinin ölkəmizdə hakim olmasına yol verə bilmərik» (7, 62). Bu konseptual fikirdə dinə dünyəvi dövlətçilik mövqeyindən münasibət bildirilirdi. Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycanda dövlət dindən ayrılır. Lakin intellektual-ruhi və ideoloji komplekslər kimi milli ideya ilə dini ideya labüd olaraq üst-üstə düşür, çarpazlaşırlar. Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı bir dövlət kimi Azərbaycanda həmin ideyaların xalqın ümumi mənafeyi naminə yaxınlığı, müəyyən hədudlar daxilində əməkdaşlığı və bir-birindən qarşılıqlı səmərəli surətdə faydalanması mümkün və labüddür.

Bu proseslərdə kütləvi informasiya vasitələrimizin seçdiyi maarifçilik işi ilə kifayətlənmək problemin həllinə bir o qədər də kömək edə bilməz. Neqativ irsin – mövhumat və xurafatın ötürülməsinin qarşısını almaq praktikada heç də asan olmur. Burada dövlətin bütün ideoloji və tərbiyəvi təsir mexanizmlərinin gücündən səmərəli istifadə olunmalıdır. Təəssüflə deyək ki, hazırda heç də mövcud sistemin müvafiq elementləri səmərəli işləmir.

Hər şeydən əvvəl, müstəqillik şəraitində dini dəyərlərə şüurlu varislik münasibəti təbliğ edilməlidir. Bu zaman əsas meyar kimi islami dəyərlərin sosial-mənəvi potensialı açılmalıdır. Şüurlu varislik münasibəti yüksək mədəniyyət səviyyəsinin olmasını şərtləndirir. Yüksək mədəniyyət səviyyəsinə malik olmadan mədəni irsə, dini dəyərlərə, mənəvi mentalitetə münasibət məsələsinin özünün belə qoyulması mənasını itirir. Xalqın tarixi yaddaşı mədəniyyətin və

mənəviyyatın mühüm şərtidir. Bütün bunları siyasi uzaq-görənliklə hiss edən Heydər Əliyev demokratik, dünyəvi, hüquqi dövlət quruculuğu prosesində İslamın, İslam dini dəyərlərinin saxlanılmasında heç bir ziddiyyət görmür, əksinə qarşılıqlı münasibətlərin mövcudluğunu qeyd edir və deyirdi: «Burada ziddiyyət yoxdur... Dinimizin bizə tövsiyə etdiyi və qoyduğu bütün adət-ənənələrdən səmərəli surətdə, həyatımızı daha da inkişaf etdirmək üçün istifadə etməliyik» (7, 66).

Heydər Əliyevin irəli sürdüyü vəzifələr hər şeydən əvvəl adamlarımızda milli-dini mədəni köklərə, əxlaq, ailə və birgəyaşayış ənənələrinə bağlılığın və hörmətin tərbiyə edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu işdə İslam və onun dəyərləri mühüm təsirli vasitə ola bilər, çünki bu din hər şeydən əvvəl öz ardıcılarının mənəvi tərbiyəsi ilə maraqlanır. İslam insanları yaxşılaşdırmağa, pislikdən çəkinməyə, halallığa, haramdan uzaq olmağa çağırır. Qur'anın təqdir etdiyi insani keyfiyyətlər arasında təvazökarlıq, etibarlılıq, əmanətə sədaqət, düzlük, başqalarına yardıma hazırlıq xüsusi yer tutur. Qur'ana görə müsəlmanlar bir olmalı, aralarında təfriqə salınmasına imkan verməməli, nəsillər arasında mənəvi-ruhi varisliyi qoruyub saxlamalıdırlar. Əlbəttə, bu keyfiyyətlər birdən-birə əmələ gəlmir, Allaha, Onun Peyğəmbərinə və Kitabına imandan doğur, ixlaskar ibadət sayəsində təşəkkül tapır. Və bu gün təəssüf və narahatlıq doğuran hal ondan ibarətdir ki, bizdə ideoloji iş sahəsində və kütləvi informasiya vasitələrində çalışanların çoxu hələ də bizim hansı mədəni irsə, hansı dini-əxlaqi dəyərlərə sahib olduğumuzu kifayət qədər dolğun şəkildə təsəvvür etmir, bilmirlər ki, tarix bizə nə qədər kamil bir irs etibar etmiş-

120

dir.

Bir daha qeyd etmək istərdik ki, qloballaşma və kütləvi informasiya vasitələrinin indiki imkanları Azərbaycan əhalisinin islami ideyalardan ciddi surətdə təsirlənməsinə imkan yaratmışdır. Əlbəttə, milli mədəniyyətə məhəbbət, onun qaynaqlarına qayıdış, mənəvi dəyərlərdən bəhrələnmək istəyi bilavasitə dini amillərin bərpası ilə bağlıdır. Tarixinin böyük bir hissəsi İslamla bağlı olan, elmi, poeziyası, fəlsəfəsi, incəsənəti bu dinə etiqad edən bir xalqın öz tarixi yaddaşını bərpa etmək həsrəti ilə İslama maraq göstərməsi təbii haldır və yalnız təqdir edilə bilər. Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin bu aspektdə ən vacib işi və başlıca vəzifəsi əhalinin dini həysiyyət faktorunu nəzərə almaq, ona elmi və psixoloji mövqedən yanaşmaq, radikal münasibətlərdən qəti şəkildə uzaq olmaqdır. Bu, nəinki Azərbaycanın dini mühiti üçün, həm də formalaşmaqda olan yeni dünya nizamında dövlətimizin beynəlxalq mövqeyi üçün olduqca vacib və əhəmiyyətlidir.

III FƏSİL

**DİNİ INFORMASIYA
KOMMUNİKATİV FUNKSIYALARIN
KONTEKSTİNDƏ**

Kütləvi informasiya vasitələrinin yaranması, sürətli inkişafı və XX əsrin ictimai-siyasi və mədəni həyatının vacib aspektlərinə güclü təsiri təkcə nəhəng texniki sıçrayışın nəticəsi deyil, həm də dövrün ictimai-tarixi tələbatına cavab verən fenomenal hadisədir. Xalq kütlələrinin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda rolunun güclənməsi nəticəsində texniki vasitələr inkişaf etmiş, fiksasiya, yayım-translyasiya, konservasiya, tirajlanma mexanizmləri yaranmış, texnikadan yaradıcı istifadə qaydaları mükəmməlləşmiş və bütün bunlar ümumilikdə kütləvi informasiya vasitələri sistemini və ya kommunikasiyaları təşkil etmişdir.

II dünya müharibəsindən sonra kommunikasiyanın öyrənilməsinə iki əsas mövqedən – rasionalist və irrasionalist baxımdan yanaşılır. Rasionalist mövqe informasiya cəmiyyəti nəzəriyyəsini yaradır, informasiya vasitələrini ictimai inkişafın yeganə mənbəyi və stimulu kimi qiymətləndirir. İrrasionalist mövqe öz əksini analitik sosiologiyada tapır və bildirir ki, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma kommunikasiyanın əsas nəticəsidir. İctimai fəaliyyətin məqsədi kommunikasiya ola da bilər və olmaya da bilər. Məqsədi kommunikasiya olan fəaliyyət zamanı fərd tərəfindən şüurlu şəkildə işarələr sistemindən istifadə olunur. Son zamanlar empirik tədqiqatların əksəriyyəti məhz bu nəzəriyyənin – kütləvi kommunikasiyalar sosiologiyasının əsasında qurulur.

Kommunikasiya modelinin ilkin formulası Aristotələ aiddir. Onun modelində üç məqam arasındakı əlaqə təsbit edilir: S (source) – mənbə, M (message) – xəbər, R (receiver) – ünvan. Bu formula bütün müasir informasiya modellərinin əsasını təşkil edir. Məhz bu formulaya uyğun

124

olaraq 1948-ci ildə amerikan sosioloqu H.Lassuell öz məşhur təbiri ilə kütləvi informasiya vasitələri üzrə tədqiqatların başlanğıcını qoyur: «KİM deyir – NƏ xəbər verir – hansı KANALDA – KİMƏ ünvanlanmışdır – hansı EF-FEKTİLƏ». Bu gün tədris kurslarına və müntəxabatlara daxil olan bu formulaya əsasən kütləvi informasiya vasitələri ilə məşğul olan sosiologiya və ya kommunikasiyalar sosiologiyası kommunikatorları (kütləvi informasiyaların təşkili və nəzarəti instansiyalarını), məlumatları (kontent-analizi), texniki vasitələri (mətbuat, radio və televiziyanı), auditoriyanı (onun kəmiyyət baxımından ictimai-psixoloji xarakteristikasını), nəticələri (auditoriya şüurunun dəyişilməsini) tədqiq edir.

Belə təsəvvür yarana bilər ki, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin auditoriyaya təsiri sadə mexanizmdir. Halbuki, sosiologiya onun «məkrli» tərəflərini xüsusi diqqətdə saxlamağı tələb edir. Əvvələn, kommunikasiya axınının iki mərhələli olmasını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, ideyalar kütləvi kommunikasiya vasitələrindən «rəy liderlərinə» ötürülə bilər. (Əksər liderlər qeyri-rəsmi şəxslərdir.) «Rəy liderləri» ideyaları istənilən formada aktiv və passiv ardıcılalarına ötürəcəklər. Kütləvi kommunikasiyanın yayılmasında fərdlərarası qarşılıqlı münasibətlərin rolu problemi «ilkın qrupun təkrar kəşfi» adını almışdır. İnformasiyanın yayılma dairəsi genişləndikcə, sosiologiyanın «innovasiyalar diffuziyası», auditoriyadan kommunikatora «tərs rəbətə» nəzəriyyələri reallaşır.

Bizim məqsədimiz kütləvi kommunikasiyalar sosiologiyasını İslamın təbliği sahəsinə tətbiq etmək və beləliklə də, onu tədqiqatımızın mövzu obyektinə çevirməkdir. Burada

kiçik bir nəzəri problemə aydınlıq gətirmək lazımdır. Hər hansı bir ictimai reallıq fraqmentini ictimai reallıq obyektinə çevirmək və onun predmetini müəyyənləşdirmək problemli vəziyyətin mövcudluğunun göstəricisidir. İctimai problem mövcuddursa, onun təbiəti, yaranma amilləri, təcrübədə məlum olan və ya olmayan tərəfləri öyrənilməlidir. Məhz problemli vəziyyət predmeti təyin edir və sosial reallığın lokal çərçivəsində tədqiqatın obyektini müəyyənləşdirir.

İlkin baxımdan bəlli olur ki, bu sahədə psixoxanalizsiz və insan amili olmadan yanaşma mümkün deyil. Eyni zamanda, bütün həqiqətlər mübahisələrin nəticəsi olduğu kimi, bütün nəticələr də müxtəlif nəzəriyyələrin fikir mübadiləsindən toplaşır. Tədqiqat mövzumuzda Qərb sosioloqları ilə yanaşı, bir sıra son dövr Şərq, özəlliklə türk sosioloqlarının əsərlərinə də müraciət edəcəyik. Bu da tədqiq olunan problemin artıq ümumbəşəri mahiyyət kəsb etdiyinin göstəricisidir.

Kütləvi kommunikasiyalar sosiologiyasının nəzəri tədqiqat sahələrinin öyrənilməsini konkret olaraq təcrübi mediaya şamil etmək mümkündürmü? Bu növ suallara biz bir-mənalı cavab verəcəyik: Azərbaycan cəmiyyətinin və onun potensial qavrayışlı qruplarının sosial-psixoloji təhlili verilmədikcə hər bir kütləvi kommunikasiya vasitəsi (mətbuat, radio, televiziya) kütlə şüuruna təzyiq göstərməkdə və bununla da, kütləvi psixoz yaratmaqda davam edəcəkdir. Kütləvi psixoz – iğtişaşların, vətəndaş qarşıdurmasının, ailə və cəmiyyət münaqişələrinin real zəminidir. Etiraf edək ki, bu gün cəmiyyətimiz sosial-psixoloji gərginlik keçirməkdədir. Bunu ölkədaxili sosioloji yönümlü bəzi

müstəqil analitik mərkəzlər və bir sıra xarici mütəxəssislər isnadla qeyd edirlər.

Azərbaycan cəmiyyəti müharibədən, işğaldan, iqtisadi çətinliklərdən, işsizlikdən, evsizlikdən, ictimai ədalətsizlikdən, məmur özbaşınalığından, rüşvət və yerliçilik sindromundan əziyyət çəkir. Ölkənin ekologiyası infeksiya xəstəlikləri kütləvi qırğın silahına çevirir. Psixi pozuntular, suisidlər, xəstə uşaqların doğulması adi hal alır. Cəmiyyət özünü narahat və «lənətlənmiş» hesab edir. Təzyiq artdıqca deformasiya güclənir. Emosional duyumların fərqiindən asılı olaraq insanlar vəziyyətdən müxtəlif çıxış yolları axtarırlar. Bu dövrdə cinayətkarlıq artır, emiqrassiyalar çoxalır və nə qədər təcübüli görünə də, dinə qayıdış başlayır.

Məhz dinə qayıdış amili sayəsində cəmiyyəti tənzimləmək, kütləvi psixozu sakitləşdirmək və əhalini normal sosial həyata yönəltmək mümkündür. Lakin təəssüf ki, bu funksiyayı öz üzərinə götürməli olan kütləvi informasiya vasitələri problemin elmi həllinə etinasız yanaşır, ya da ifrata varıb xətalı təbliğatla məşğul olurlar. Beləliklə dairənin qapanma təhlükəsi yaranır ki, bu da özlüyündə yolverilməzdir.

Bütün nəzəri və təcrübi biliklər sisteminin bizə təlqin etdirdiyi əsas nəticə ondan ibarətdir ki, din cəmiyyət həyatında heç vaxt arxa planda durmayacaq və onun ictimai, siyasi, iqtisadi, hətta məişət zəminində nüfuzu dönməz proses şəklində inkişaf edəcəkdir. Xüsusilə müasir gənclərin dinə daha artıq maraq göstərdiklərini, onların gələcəkdə yetkin bir vətəndaş kimi ictimai həyatda iştirakını nəzərə alsaq, dini əqidə amilinin Azərbaycan üçün hansı əhəmiyyət daşıdığını təəvvür edə bilərik. Mütəxəssislərin nəticələrinə əsa-

sən qeyd edək ki, müstəqilliyin ilk illərindən fərqli olaraq dini biliklərə marağın artması prosesi hal-hazırda demək olar ki, kənar qüvvələrin təsiri olmadan gedir (85, 106). Kənar qüvvələr əgər əvvəllər özlərinə uyğun dini yaymaqda maraqlı idilərsə, indi artıq formalaşdırdıqları «anklavları» idarə etmə mexanizmlərinin təkmilləşməsinə üstünlük verirlər.

Buna görə də, hal-hazırda cəmiyyət qarşısında duran vəzifə dinin yayılması tendensiyasını tənzimləmək deyil, avtonom surətdə yayılan dini biliklərin və marağın radikal, ekstremist, xurafat, antimilli forma almasını önlemek problemidir. Burada ən optimal vasitə düzgün dini biliklərin, İslamın ümumbəşəri əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin maarifləndirmə yolu ilə vətəndaşlara çatdırılmasıdır. Dövlət və milli ruhlu cəmiyyət strukturları tərəfindən dini informasiya qıtlığı olduğu halda, kənar qüvvələrin radikal təbliğatının qarşısını almaq olduqca çətindir. Bu məsələ yalnız təhsil müəssisələrinin prioriteti deyildir; problemin digər tərəflərindən biri teleradio məkanında düzgün dini maarifləndirmə aparən verilişlərin ciddi qıtlığı ilə bağlıdır. Dünyanın «kiçildiyi» indiki zamanda istədiyi qədər xarici kanalları seyr edən vətəndaşın beynində yaranan suallardan biri də «niyə bizdə onlardakı kimi deyil?» sualıdır. Ramazan ayı başlayandan orucluq ibadətində həsr olunan verilişləri yalnız Türkiyə kanalları ilə izləyən tamaşaçının (onların sayı potensial azərbaycanlı tamaşaçısının təxminən 60-70 faizini təşkil edir) niyə həmin verilişləri öz televiziyasında izləyə bilməməsini ona izah etmək isə çox çətindir (85, 107). Fikrimizcə, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün nəzəri və əməli cəhətdən hazırlanmanın zamanı artıq çatmışdır.

İslami dəyərlərin təbliği nə üçün vacib və aktualdır? Nə üçün cəmiyyətin sabahı naminə məhz dini konsepsiyadan mükəmməl şəkildə istifadə edilməlidir?

Hələqədim Roma filosofu Siseron «Fəlsəfə traktatı»nda özünəməxsus tərzdə fikrini belə izah edirdi: «Əgər möminlik olmasa, onunla bərabər dindarlıq da, din də məhv olar. Əgər bunlar da məhv olsa, onun ardınca bütün həyatımızda böyük çevriliş və böyük sarsıntılar baş verər. Və təbii ki, allahlara ibadətin yox olması ilə iman (fides) aradan qalxar, insan cəmiyyəti (societas generis humani) və dəyərlərin ən mükəmməli olan ədalət (justitia) məhv olub gedər» (65, 61).

Antik dünya din ilə cəmiyyət, imanla ədalət arasında mövcud olan əlaqəni ilahi qanunauyğunluqlar kimi dəyərləndirir, dövlətlərin və ictimai strukturların qorunub saxlanılmasında önəmli amil kimi təqdim edirdi. Şərq fəlsəfəsində də elm və din ilə idarə edilən dövlətlərin rifaha qovuşacağı barədə bir sıra nəzəri fikirlər və hikmətlər mövcuddur. Özəlliklə, məşhur filosof Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi dini elmlər nəticəsində qazanılan uğur və nailiyyətləri (əs-Səadə), insan toplumlarını və onların idarə formalarını dərəcələrinə görə dörd əsas sinifə bölür:

1. Fəzilətli dövlət və millət – dini biliklərlə elm əldə edən insanların idarə etdiyi dövlətdir. Bu dövlətin siyasəti dünya və axirət bilikləri üzərində qurulmuşdur.

2. Fasiq dövlət və millət – fəzilətli dövlətlə zəlalətdə olan dövlət arasında orta bir yerə sahibdir. Nəzəri olaraq doğru biliklərə sahibdir, lakin təcrübədə həqiqi biliklərlə deyil, yanlış və yabançı zövqlərə əsasən idarə edilir.

3. Cahil dövlət və millət – güc ağıldan üstün tutulur. Xalq və dövlət idarəçiləri bəzi həqiqi dəyərlərdən agahdırlar, lakin cahil olaraq qalmaqda davam edirlər, çünki bilikləri yalnız dünya işləridir. Cahil dövlətdə millət sinif və qruplara ayrılır.

4. Zəlalətdə olan dövlət və millət – tamamilə instinktiv idarə edilən insan qruplarıdır. Əqli və dini biliklərin yoxluğu məkanında idarəçilərin istədikləri kimi yönləndirdiyi topluslardır (66,185).

Aristotel və Sokrat məktəbinin davamçısı kimi Fərabî bütün nəzəri fəzilətlərin qaynağını Allah və insan haqqında biliklərdə görür, biliyi fəzilətdən ayırmağı qeyri-mümkün hesab edir. Şərq utopistlərinin dövlət haqqında təsəvvürlərini ümumiləşdirərək Fərabî bu qənaətə gəlir ki, dini fəlsəfə səadətli dövlətin qurulmasında insanlara nəzəri və təcrübi biliklər verən yeganə elmdir.

Daha yaxın keçmişimizdə insan psixologiyası üzrə dahi mütəxəssis sayılan Ziqmund Freyd də dini təbliğatın vacibliyini xüsusi vurğulayır. «Bir xülyanın gələcəyi» əsərində psixoanalitik belə yazır: «Əgər mən insan birgəyaşayışı və tərbiyənin əsasında dini sistemin qorunub saxlanması lehinə çıxış edirəmsə, buna qətiyyənlə təəcüblənməyin. Bu mövcud vəziyyətə uyğunlaşma deyil, praktiki bir problemdir. Belə ki, biz mədəniyyətimizin qorunması maraqlarından söz açıırıqsa, fərdin mədəni cəhətdən öz-özünə yetkinləşməsini və tərbiyələnməsini oturub gözləyə bilmərik, - ola bilsin ki, bəziləri heç vaxt bu səviyyəyə qalxmasın, - böyüməkdə olan nəsllə bütün tənqidi münasibətlərdən uzaq olan münasib biliklər sistemi aşılamaq istəyiriksə, məqsədlərimiz üçün ən uyğun gələn sistem yalnız dindir» (62,138-139)

«İnsani tələbatlar reallığın bir hissəsidir» deyən Z.Freyd cəmiyyətin psixiki durumunun normallaşması baxımından dini təbliğatın önəmini açıqlayır: «Dini elmlərin üstünlüyünü ortaya çıxaran digər cəhətlər vardır ki, bunlar bəlkə də sizi şok vəziyyətinə salar. Din – məfhumların primitiv və infantil izlərini tənzimləyərək onların nəcibləşməsi və sublimasiyası üçün şərait yaradır» (62).

Freydin böyük önəm verdiyi sublimasiya psixoanalizdə həm fərdin, həm də cəmiyyətin yeniləşməsində müalicəvi əhəmiyyət daşıyır. Sublimasiya – isnadsız rəftar formalarında instinktlərin enerjisini azaltmağa yönələn prosesdir. Bu proses dörd mərhələdən ibarətdir: 1) İnstinktiv cəlb etmə enerjisinin başqa obyektə yönəldilməsi; 2) Müxtəlif fəaliyyətləri, məsələn, deseksuallığı, dezaqresivliyi müşayiət edən emosiyaların transformasiyası; 3) İnstinktlərin diktatından fəaliyyətin azad olunması; 4) Hərəkətlərin ictimai baxımdan münasib formaya salınması.

Sublimasiya vasitəsi ilə Freyd ibtidai psixi funksiyaların ali funksiyalara çevrilməsinə çalışırdı. Onun fikrincə uşaq kompleksləri, bədii yaradıcılıqda nevrotik sindromlar, psixika daxilindəki ziddiyyətlər sublimasiya ilə aradan qaldırıla bilərdi. Müasir psixoanalizdə sublimasiya psixoloji konfliktlərin həllində ən münasib forma hesab olunur, belə ki, əks halda fərdin və cəmiyyətin nevroza qapılma ehtimalı vardır.

Adları çəkilən müəlliflər – Siseron, Fərabî, Freyd müxtəlif zaman kontekstlərində yaşasalar da, tədqiq olunan məsələyə münasibətdə vahid rəydədirlər. Bu təsadüfi deyildir, zərurətin doğurduğu aprioridir. Müasir Qərbdə də dini təbliğatın empirik tədqiqatları metodologiyası ilə ciddi

şəkildə məşğul olurlar. Bu sahədə xüsusi diqqət cəlb edən alimlərdən biri Kaliforniya (ABS) universitetinin professoru, Cəmiyyət və dini tədqiqatlar mərkəzinin rəhbəri Çarlz Qlokdur. «Qlok və qrupu» sosiologiya aləmində məşhur termindir və təəssüf ki, onun rəhbərlik etdiyi mərkəzin adı dünyada baş verən bir sıra dini münaqişələrin «ssenari müəllifi» kimi də hallanmaqdadır.

Qlok dinin cəmiyyətə təsirini beş əsas mərhələ ilə ölçür:

1. Dini təcrübə - mistik və ekstaz vəziyyətlər.
2. Dini iman – insanların inandığı miflər və doqmalar.
3. İbadət formaları – dini mərasimlərdə iştirak, ayinlər, dualar və.s.
4. Fərdin dini informativlik səviyyəsi – dini biliklərin təməl əsaslarına yiyələnmə.

5. Dini motivasiyanın fərdin rəftarına və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə təsiri dərəcəsi (57, 34).

Qlok düsturu həm sosioloqlar, həm də psixoloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Hal-hazırda dini psixologiya öz nəzəri və təcrübi bazasını bu düstür üzərində qurur. Qeyd etməliyə ki, bu model İslam dövlətlərində, özəlliklə Türkiyədə uğurla istifadə olunur. Bunu bir sıra türk alimlərinin – H.Hökelekli, F.Firat, Z.Egmen, N.Armaner kimi psixoloq və sosioloqların işlərində müşahidə etmək mümkündür.

Dini təbliğatın klassik tarixi və müasir vəziyyəti bir daha göstərir ki, bu sahə ilə bilavasitə məşğul olan hər bir kəs, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri tədqiq etdikləri mövzunun elmi bazasını bütün incəliklərinə qədər öyrənməlidirlər. Din ictimai şüura təsir edən ən güclü vasitə olduğu üçün onun mahiyyəti, parametrləri, modelləri, psixoloji və ideoloji funksiyaları, tərs effekt-

ləri barədə jurnalistikanın məlumatı olmalıdır. Bütün bu kommunikativ amillər ilk növbədə ideoloji konsepsiyanın müddəalarıdır. Daha sonra, kütlə psixologiyasına təsir etmə mexanizmləridir. Fikrimizcə, müasir jurnalistikamız bu bilgilərdən dəyərlənməklə özünün elmi və yaradıcı potensialını artırma bilər.

Dini dəyərlər kütlə psixologiyasının komponenti kimi

Din ilahi şüura söykənən, dünyanın və yaşadığımız həyatın bütün xətlərini birləşdirməyə qadir olan elmi-fəlsəfi, sosial-psixoloji sistemdir. Bu birləşmə heç zaman sxematik olmamışdır, canlı münasibətlərin və gündəlik yaşamın vəhdətidir. Dindar insan bu münasibətlərin içərisindədir, dini yaşam onun həyatının böyük bir hissəsini əhatə edir. Hər hansı bir fərdin və ya qrupun mənsub olduğu dini təhlil etməklə, inanc və ibadətlərini araşdırmaqla tədqiqat nəticəsi əldə etmək olmaz. Bunu nəzərə alan bir sıra mütəxəssislər dini həyatın ölçülərini müəyyənşlədirmişlər (70, 73). Şübhəsiz ki, dinlər arasında bir çox fərqlər mövcuddur, ancaq dindar insanların dini duyğularını ifadə etmək üçün yönəldikləri sahələr təməldə ortaq xüsusiyyətlər daşıyırlar.

Hər bir insanın yaşadığı dini həyat üç fərqli xətt üzrə — a) genişlənmə, b) ucalma və c) dərinlənmə parametrləri ilə ölçülür.

a) Dinin genişlənmə ölçüləri. Dini həyatın əhatə dairəsini təsvir edən qruplardır. Təqdim olunan dəyişik modellər biri digərini tamamlayan beş ayrı ölçülərdir ki, amerikalı sosioloqlar Qlok və Stark tərəfindən irəli sürülmüşdür (57,

35):

aa. İdeoloji ölçü. Təməli dini inamdır. Bu bir növ «bağlanma»dır və bağlılıq da gücünü inamın içərisində ifadə edir. Dindar insan özünü ilahi varlığa bağlayan və Yarıdanla təmasa sövq edən inama sahibdir. Belə inam dini həyatın özəyini təşkil edir.

ab. İbadət ölçüləri. Dini tətbiqatlar sistemidir. Dindarlıq həyatının önəmli bir təzahürü olan ibadətlər formaca müxtəlifdir. Dua, namaz, oruc, zikr, həcc, ayin, qurban buna aiddir.

ac. Təcrübə ölçüsü. İlahi varlığın bilavasitə təsir gücünü daşıyan və mömini Rəbbindən xəbərdar edən hisslər, duyğular, duyumlar və vergilər bu ölçülərə daxildir. Hər bir din mənsubu Uca Qüdrətin varlığını vasitəsiz olaraq içində hiss edir və bundan təsirlənir.

ad. İntellektual (zehni) ölçülər. Dindar insan inandıqlarının özəl cəhətləri, din və müqəddəs mətnlərin əsasları barədə az-çox bilgi sahibidir.

ae. Təsir ölçüləri. Həyatın digər sahələri üzərində dinin daha üstün təsir qüvvəsi olduğunu sübuta yetirir. Din insanın şəxsi həyatını, gələcək planlarını, başqaları ilə olan münasibətlərini, qıyası bütün davranışlarını öz təsirinə salmaq gücünə malikdir.

B) Dinin ucalma ölçüləri. İslam fəlsəfəsi tarixində özünəməxsus yeri olan alimlərdən Qəzali dini həyatın daxilində üç fərqli səhifənin olduğunu bəyan edirdi (Qazali; Mişkatül-Envar, s.54, İstanbul-1966). Bunlar iman (təq-lid), fikir (elm) və mərifət (zövq) anlayışlarıdır. Yəni inkişafını tamamlamış olan dindarlıq həyatı üç xəttə birləşir. İman səhifəsində təsdiq, qəbul, itaət və bağlılıq cəmlənir.

Dərin bir araşdırma və düşünməyə sövq edən dini inanc qəbul edilir, təbliğə başlamaq üçün ilk mərhələ bu səhifədə olur. Dini inancla bağlı bir sıra dəlillərin araşdırılması, məntiqə uyğun olan kainat haqqında təsəvvürlər ikinci səhifədə – fikirdə və ya elmdə gerçəkləşir. Bu, bir növ metafizikaya keçiddir. Mərifət səhifəsində isə İlahi Varlıq ilə birbaşa təmas qurmaq arzusunda olan psixoloji təcrübələr öyrənilməkdədir. Allahla insan arasındakı münasibətlərin təbiəti incələndiyi zaman bu üç bir-birindən fərqli xəttlərin eyniləşdiyi nəzərə çarpır. Başqa sözlə desək, Allahla təmas halında olan bir dindar insanda «dinin mistik ünsürü», «ilahi təcrübə» və «metafizik ünsür» eyni zamanda təzahür etməkdədir.

C. Dinin dərinləşmə ölçüləri. Dini həyatı əhatə edən sahələr və inkişaf səhifələri kimi, keyfiyyət tutumu da müxtəlif səviyyələrdə ola bilər. Eyni dinə mənsub olan insanlar öz dinlərini eyni keyfiyyət və səviyyə ilə yaşaya bilmirlər: insanlar zətən bir-birindən fərqlidirlər. Dini yönümdəki fərqlilik təməl tutumuna görə iki sinfə bölünür. Allport tərəfindən təklif edilən və din psixoloqlarının əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş iki fərqli dindarlıq modeli bu şəkildə təsvir edilmişdir (70, 76; 74, 14).

ca. Zəhiri (Extrinsique) din. Belə bir dindarlıqda — din insanın davranışlarının təzahür ünsürü deyildir, yalnız başqa məqsədlər üçün bir vasitədir. Dünya həyatına meyilli insanlar dini öz şəxsi istəkləri üçün istifadə etmək niyyətindədir. Onlar dindən faydalanmanın mümkünlüyü qənaətindədirlər. Hətta onlar öz inanclarını bayraq edərək cəmiyyət qarşısında kəskin və kompromissiz təəssübkeş obrazı da yarada bilərlər. Bu vəziyyəti yaradan amil isə dinin

onların arzu və ehtiyaclarına xidmət göstərməsidir, yəni bu tip insanlar dini anlayışları öz tələbatlarına uyğunlaşdırırlar (Təxmini motivasiyalar: «Mənim bu vəzifəyə yetişməyimi Allah istəmişdir», «Oruc tutsam arıqlaram», «Həccdən qayıdandan sonra işlərim heç yaxşı getmədi» - tipik Azərbaycan dindarının praktiki iman psixologiyasından nümunələrdir). Belə dindarlığa «psixoloji ehtiyaclar dini» və ya «funksional din» adını verənlər də vardır. Funksional din fərdin və ya cəmiyyətin tələbatını ödəməyə, qorxunu aradan qaldırmağa, arzuları yerinə yetirməyə, qrup üzvləri arasındakı münasibətləri yaxşılaşdırmağa xidmət etməklə sinirlənmiş dindir. İnancları, ibadət və ayınləri, dili və təşkilati qurumları müəyyən bir mədəniyyət çərçivəsindədir, şüurlu və şüurdan kənar ruhi durumları özünəməxsus uyğunluqda daima funksionaldır. Bu tip dindarlar bir növ Allahdan yararlananlardır. Özlərinin təbii meyllərini, hətta fədakarlıqlarını da ona aid edirlər. Bu da bir həqiqətdir ki, hər din qismən funksionaldır. Heç bir təsiri və faydası olmayan, bütün praktik funksiyalarını itirmiş bir din varlığını da qısa bir zamanda itirə bilər. Nəticədə, funksiyaların ehtiyacları ödəmədiyini dərk edən insan psixologiyası bu ehtiyacları başqa vasitələrlə təmin etməyə yönələcəkdir.

cb. Daxili (İntrenseque) Din. Öz daxili təbiətinə sahib olan kimsələr dinin əzəli və hakim motivasiyalarını əxz edirlər. Tələbatları onlara nə qədər güc gəlsə də, buna mənə və əhəmiyyətinə görə ikinci dərəcəli bir şeylər kimi baxar, bacardıqca ehtiyaclarını dini inanc və təlimatlara uyğun bir şəkllə salarlar. İmanı iç dünyalarına hakim edər, yaxud ona daim əməl etməyə səy göstərirlər. Bu baxımdan, öncəkilər dindən faydalanarkən, ikincilər dinləriylə yaşayarlar.

Bu tip dindarlar üçün din mənəviyyatın xidmətində olan bir dəyərdir, İlahi Varlığın iradəsinə uyğun olaraq insanı dəyişməyə, kamilləşməyə, eqoizmdən uzaqlaşmağa vadar edən bir sərvətdir. Qarşılıqlı hörmət, xoş niyyət, dini əmr və qadağanlara riayət, ibadətlərində davamiyyət və s. kimi müşahidə edilən praktik özəllikləri ilə səciyyələndirilən bu din «içdən qələn», «dəruni» və ya «şəxsiləşmiş» məhfumları ilə ifadə olunur.

Bəzi təcrübi araşdırmalara istinad edən mütəxəssislər üçüncü bir ölçünün də əlavəsini mümkün hesab edirlər. Bir qisim insanlar dini nə qayə (intrens), nə də vasitə (extrens) olaraq deyil, yalnız «araşdırma» olaraq qəbul etdiklərini bildirirlər. Bu növ dini tutum həyatın insanın önünə qoyduğu varlıq və həqiqət problemi ilə sonsuza qədər mücadiləsinə dəlalət etməklə yanaşı, qəti cavabın da tapılması iddiasının mümkünlüyünü böyük şübhə altında saxlayacaqdır.

Saysız-hesabsız sosioloji sorğular və ixtisaslaşdırılmış sosio-psixoloji tədqiqatlar kütlənin dini psixologiyasını ayırd etməyə, dindar qruplarını səciyyələndirməyə, dinə müraciət etmə motivlərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Məhz dinə müraciət motivləri məscidlər ətrafında toplanan kütlənin psixoloji durumunu xarakterizə edir. Bir-birindən fərqlənən altı motiv mövcuddur ki, bu da kütlənin dini düşüncəsinin altı variantının mövcudluğuna dəlalətdir.

Birinci qrupa daxil olan dindarlar üçün din - dünyanı dərk etmə vasitəsidir. Adətən, az savadlı insanlar dünya haqqındakı təsəvvürlərini elmi cəhətdən əsaslandırma bilmirlər. Bunun əvəzində onların dinin mifoloji əsası, ilkin yaranış ontologiyası haqqında geniş məlumatları olur.

Dünyanın və insanın Allah tərəfindən yaradılması, cənnət və cəhənnəmin mövcudluğu, axirətin varlığı bu qrup üçün real anlayışlardır.

İkinci qrup dindarlar ölümdən sonra cənnəti qazanmaq arzusunda olanlardır. Bu motivi yaradan səbəb ağır həyat şəraiti, ehtiyac və ölüm qorxusudur. Məlumdur ki, bütün dinlərdə cənnət ən gözəl məkan kimi təsvir olunur. Məsələn, Qur`ani-Kərimdə buyrulur: «...*Orada növbə-növbə meyvələr vardır. Onlar hörmətə nail olacaqlar Nəim cənnətlərində. Onlar taxtlar üstündə bir-biri ilə üz-bəüz əyləşəcəklər. Onlar üçün şərab dolu pialələr dolandırılacaqdır*» (1, 37, 42-47). Təbii ki, məad təlimini, axirətin varlığını qəbul edən hər bir müsəlman ruhların ölümsüzlüyünü də qəbul edir. Müasir dindarın şüuruna ölüm qorxusu hakimdir - o bilir ki, cismən ölümdən qaça bilməsə də, ruhunu xilas etmək şansı mövcuddur.

Üçüncü qrup dindarlarını daha çox dini ibadət və ayinlər maraqlandırır. Müxtəlif ayin və mərasimlərdə iştirak etməklə onlar hansısa bir qrupa mənsub olduqlarını, ünsiyyətlərini, qrup daxilində şəxsən iştiraklarını nümayiş etdirmək istəyirlər. Adətən, belə şəxslər tənha, dünyəvi həyatda yerini tapmayan, uzaqlaşma fenomenindən əziyyət çəkənlərdir. Onlar dini ehkamları pis bilirlər, yalnız ibadət qaydalarını ciddi-cəhdlə mənimsəyirlər. Cəmiyyətdə, özəlliklə Azərbaycan mühitində marginalizmin artımı belə dindarların çoxalmasına vəsilə olur.

Dördüncü qrupa daxil olanlar əmindirlər ki, əxlaq və mənəviyyətin təmizliyi üçün dini dəyərlərin qorunub saxlanılması vacib şərtidir. Avropa, ələlxüsus xristian mənsəli tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Qur`anın dini, mənəvi,

hüquqi və başqa normalarının təzahürü olan şəriətə riayət edən müsəlmanlar məhz bu qrupda çoxluq təşkil edirlər (43, 253). Dinsiz, imansız, Allah xofu olmayan cəmiyyətdə ümumbəşəri əxlaq normalarının daim pozulacağına əminlik müsəlman məntiqinə hakimdir. Bu qrup dindarları mənəvi-etik dini prinsiplərin yayılmasında iştirakı ibadət-karlıqdan üstün tuturlar.

Müasir cəmiyyətdə ən çox rastlanan dindar qrup – beşinci qrup - «hər ehtimala qarşı» məntiqinin sahibləridir. İmanın intensivliyinin aşağı düşməsiylə «hər ehtimala qarşı», hərdənbir, ailə ənənəsi xatirinə və yaxud referent sosial qrupun təsiri ilə dini qaydaların ən sadəsini icra edənlərin sayı artmaqdadır. Onları dinin mahiyyəti maraqlandırmır, bəzi mərasimlərdə iştirakları isə: «Bəlkə də Allah doğrudan vardır» - tipli təhtəşüur prinsiplərdir.

Və nəhayət, sonuncu – altıncı qrupda maskalanmış dindarlar gizlənir. Buraya manipulyatorlar, dindən gəlir mənbəyi kimi istifadə edənlər, hətta siyasətçilər də daxildir. Kütlə şüurunu siyasi məqsədlər nəminə manipulyasiya edənləri tədqiqat obyekti kimi seçən tətbiqi siyasi psixologiya bu sahədə maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Belə ki, ən ciddi problem ondan ibarətdir ki, bir sıra ölkələrdə siyasətçilər və hətta dövlət rəhbərləri daha yüksək sosial status əldə etmək nəminə dindən əsas motiv kimi istifadə etməkdən çəkinmirlər. Ən önəmlisi isə odur ki, onlara bu statusu yalnız din verə bilər.

Şübhəsiz ki, sadalanan qruplar şərti xarakter daşıyır. Əvvələn dinə müraciət motivləri bununla bitməyə də bilərlər. Eyni zamanda, bir neçə motivin üst-üstə düşməsi nəticəsində qarışıq tipli dindarlar da ola bilər. Burada əsas

cəhət ondan ibarətdir ki, dini motivasiyanın ilkin analizi ilə «kütlənin dini psixologiyası» adlı problemi və mövcud reallığı produktiv şəkildə araşdırmaq mümkündür.

Din elmlərinin tarixi bütün dinlərə məxsus olan minimumun, yaxud «molekulyar başlanğıcın» daimi axtarışına bənzəyir. Kütlənin dini psixologiyası bu fundamentin üzərində qurulmuşdur. Ümumi rəyə görə, sosial-psixoloji baxımdan dinin minimumu yalnız iman hissidir. İman psixologiyasının mahiyyətini anlamadan dini psixologiyanın digər hallarını — sitayiş, ibadət, tövbə, təsəvvüf psixologiyasını, mövhumat və xurafat motivlərini anlamaq qeyri-mümkündür. Etiraf etməliyik ki, iman psixologiyasının özünü anlamaq və araşdırmaq da olduqca çətinidir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, iman probleminin şərhində xristian və müsəlman teoloqlarının fikirləri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Həvari Pavelə istinadən: «İman gözlədiyimizin yetişməsi və görmədiyimizə əminlikdir» («Вера есть осуществление ожидаемого и уверенность в невидимом») - ifadəsi xristian teologiyasının postulatıdır. İlkin xristian ilahiyyatçılarından Tertulianın: «inanıram, çünki absurddur» («Верую, потому что абсурдно») — aforizmi ilə isəvilərin insan şüuruna göstərdikləri təzyiqin məsəbəti və təhlükəsi aydınlaşmaqdadır (43, 247).

İslam imana münasibətdə daha rəsonal və konstruktivdir. Qur`anın özək ayəsində – Bəqərə surəsinin 177-ci ayəsində – müsəlmanın «...*Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitabə və Peyğəmbərlərə...*» inam gətirməsi fələn kifayətdir. Çünki: «*İman gətirib yalnız öz Rəbbinə təvəkkül edənlərin üzərində şeytanın heç bir hökmü yoxdur!*» (1, 16, 99). De-140

mək, iman şərin üzərində qələbədir, insanın mənəvi uğuru, cəmiyyətin nicatıdır. İmanın təbiətində ağıl və duyğuları üstələyən, lakin mənliyi hərəkətə gətirən bir cəhət vardır. İnsanın Allahın varlığını təhqiq və isbat edə bilməməsi, Onun varlığının qəbul olunmasına əngəl deyildir. İmanla birlikdə insan subyektiv bir qətiyyət duyğusuna sahib olur. Sübutun mümkünsüzlüyü imanın qüvvətini azaltmır, əksinə tam arxayınlıq hissi ilə Yaradanı açıq və qəti şəkildə qəbul edir. İman sahibi Allah haqqındakı düşüncələrində Onu tam isbata yetirdiyi qənaətindəndir (70, 157).

İstənilən dinin o, cümlədən İslamın iman prinsiplərinin qəbul edilməsində aparıcı amil avtoritar nümunədir. İnsanlar arasındakı münasibətlərdə müşahidə edilən itaətkarlıq güclü və üstün özəlliklərə sahib olan bir avtoritetin nəzarəti altına girmə davranışdır. Hz. Əbu Bəkr və Ömər in din keyfiyyətlərini təhlil edən türk ilahiyyatçıları maraqlı bir nəticə ilə diqqəti cəlb edirlər. Hz. Əbu Bəkr Məhəmməd (s) Peyğəmbəri bəyənir, ona heyran olurdu. Onu Peyğəmbərin risaləsinə inandıran, vəhyi təsdiq etməyə sövq edən psixoloji meyl, yalnız Hz. Məhəmmədin (s) şəxsiyyətinə olan sevgi və inamdır. İslam və Qur`an onun qəlbinə dostuna inamının davamı və nəticəsi kimi daxil olmuşdur. Hz. Ömər isə daha öncə düşmən olduğu Hz. Məhəmmədi Peyğəmbər kimi bütün hiss və ağıl ilə İslamı qəbul etdikdən sonra sevməyə başlamışdır. Bu sevgi onun imanından sonra yaranmışdır və getdikcə güclənərək fədakarlığa çevrilmişdir ki, bu da imanının yüksək mərhələsi sayılır (70, 165-166).

Göründüyü kimi, imana gəlmə və imana dəvət prinsipləri kütlə psixologiyasını müsbət təmayüllərə yönəltmək baxımından böyük ictimai məna kəsb edir. Burada son dərəcə

cə böyük diqqət tələb edən məsələ isə şübhə elementlərinin məqsədyönlü şəkildə cəmiyyətdə, özəlliklə bir sıra kütləvi informasiya vasitələrində bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təlqin edilməsidir.

İmanın əsas mövzusu «qeyb»dir. Qeybin gerçəkliyi qəbul və təsdiq edilmiş olsa belə, bütünlüklə qavranılması heç vaxt tam mümkün olmamışdır. Bu baxımdan iman həm qətiyyət, həm də sualdır. İman bilikdən daha qüvvətli duyğudur, lakin «nə üçün?» sualı onu müşayiət etməkdədir. Səbəbi, niyyəti və nəticələri baxımından fərqli olan bir çox dini şübhə növləri mövcuddur. Hər bir iman sahibi həyat təcrübəsi boyunca heç olmasa bir və ya bir neçə dəfə bu şübhələrin təsirini öz üzərində müşahidə etmişdir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, 7 yaşından etibarən hər bir uşaq arama şübhələri altındadır (42, 184; 69, 31). Dünyanın yaranışı və Yaradıcısı barədə ilkin təsəvvürlər bir sıra suallara cavab aramaqdadır. Əslində uşaqlığın bu dövrünün dini şübhəsində dinə qarşı ciddi bir tənqid və etiraz niyyəti mövcud deyildir. Yeniyetmələrin şübhə və inkarları daha diqqətlə araşdırılmalıdır, çünki Allahın varlığını anlama niyyəti ilə başlanan suallar ailə və cəmiyyət tərəfindən düzgün cavablandırılmayanda yeniyetmənin iç sarsıntılarının təməli qoyulur, məsuliyyət, cavabdehlik, borc kimi anlayışlar təhrif olunur, həyat stimullarının oriyentasiyası dəyişir.

Təşəxxüs şübhəsi də gənc nəsə daha çox aid edilə bilər, hərçənd ki, bəzi yaşlılar arasında da buna rast gəlmək olur. Şəxsi arzu və istəkləri naminə dinə müraciət edən insanlar bu istəklərinə cavab almadıqda xəyal qırıqlığına uğrarlar. Bu anlarda: «Nə qədər dua etdimsə, xeyri olmadı, mənə

eşitmədi, O mənim arzularımı yerinə yetirmir» – tipli fərdi kompleks yaranır. Qeyd etməliyik ki, belə fərdi komplekslər bəzən sirayətedici olub konkret qrupu və ya kütləni deqradasiyaya uğrada bilər. Vaxtilə bolşeviklər təşəxxus şübhəsini «İnternasional» himni ilə təlqin edirdilər.

Bunun fəvqündə möminin Allah qarşısında borcunu ləyaqətlə yerinə yetirməsindən narahatlığını büruzə verən sədaqət şübhəsi, elm adamlarının möcüzələri — təbiət hadisələri, təbiəti — fiziki kəşflər, cəmiyyəti — elmi-texniki inqilablarla əlaqələndirmək arzusundan doğan elmi şübhələr, ənənəvi dini həyat tərzini və normalarının vacibliyini qəbul etməyən qavrayış şübhələri və nəhayət, dini və imanı tamamilə rədd edən aqnostik inkarçı şübhələr mövcuddur. Bunların hər birisi əlahiddə mövzulardır. Qur`ani-Kərim və hədisi-şəriflərdə də şübhənin insan psixologiyasına və təbiətinə xas olduğunu vurğulayan maraqlı məqamlar vardır: «...İbrahim: *«Ey Rəbbim, ölüləri nə cür diriltiyini mənə göstər!»* – dedikdə Allah: *«Məgər inanmırsan?»* – buyurmuşdu. (İbrahim): *«Bəli, inanıram, lakin ürəyim sakit olmaq üçün soruşdum»* – deyə cavab vermişdi!» (1, 2, 260). Hz. Məhəmməd (s) Peyğəmbərdən iki diqqətə layiq hədis mövcuddur. Birinci hədisdə Rəsuli-Əkrəm buyurur: « İnsanlar bir-birilərindən soruşacaq və deyəcəklər ki, Allah bu varlıqları yaratdı, bəs Allahu kim yaratmışdır? Belə bir şey ağılına gələn həməni: «Allaha inandım!»- desin» (Müslüm, İman 134; Əbu Davud, Ədəb 109. 76, 197). İkinci hədis təxminən bunun təkrarıdır. Peyğəmbər: «İnsanlar elm barədə soruşur, Allah bizi yaratdısa, o zaman Allahu kim yaratdı? - deyirlər. Söhbət bu həddə gəlincə, Allaha sığınını və sözü bitirini!»- demişdir (Müslüm, İman 134-136; 76, 197).

Daha bir dəyərli hədis İslam üləmalarının insan psixologiyasındakı iman və şübhə qaynaqlarını incələmə məharətindən xəbər verir. Səhabələrdən Əbu Zümeyl bir rəvayətə əsasən İbn Abbasa: «Ağlıma bir şeylər gəlir, amma bilmirəm ki, nədəndir?» – deyir. İbn Abbas: «Onları açıqla» - deyincə: «Vallah, deyə bilmərəm» – söylər. İbn Abbas: «Şübhə qəbilində bir şeymi?» – soruşduqda Əbu Zümeyl gülər. İbn Abbas bunun müqabilində: «Heç kim bundan qurtulmamışdır» – deyər və söhbəti xətm edər (Əbu Davud, Ədəb 109; 76, 196).

İslam məntiqinə görə şübhənin yarandığı məqamda şirk əmələ gəlir, şirk küfrə gətirər, küfr insanı asi edər. Asi insandan isə cəmiyyət hər şey gözləyə bilər — bu aksiomadır. Kütləvi təbliğat sistemi din və əqidə mövzularına müraciət edərkən ilk növbədə bu aksiomanı nəzərə almalı, onun yaranma və inkişaf mexanizmini diqqətlə izləməlidir. KİV cəmiyyət üçün kimi yetişdirdiyini öncə özü üçün təsbit etməli, cəmiyyətin hər bir üzvünə nələr təlqin edəcəyini də-rindən analiz etməlidir.

İman – heç bir sübuta ehtiyacı olmayan təsdiqdir. Dini təsəvvürlər əlahiddə şəxsin düşüncəsində yaranmır və şəxsi təcrübi analizin nəticəsi də olmurlar. Onlar şüura hazır şə-kildə daxil edilirilər. Təhlilə cəhd imanı öldürür. Buna görə də iman və analiz bir-birinə zidd anlayışlardır.

Şübhəsiz ki, bu baxımdan iman anlayışı kütləvi kom-munikasiyalar sosiologiyasına aid olan bir sıra mövzularla - irrasional emosiyalar və müvafiq davranışlara əsaslanan təlqin, sirayət, qrup düşüncəsi, kütlə şüuru və s. ilə üst-üstə düşür. D.Olşanskinin qeyd etdiyi kimi, iman əslində bütün bu amillərə psixoloji hazırlıq və eyni zamanda on-
144

ların nəticəsidir (43, 248). O, suqgestiv təsirlərin və qavrayış strukturlarının təməl elementidir. İman hissində bütün başqa emosional hisslər kimi «reaksiyalar dövrüyyəsi» və «emosiyalar mübadiləsi» daxildir. İman – dindar kütləsinin yaratmağa qadirdir. O, kütlə içərisində gözlənilməz afekt həddinə çatıb dini ekstaz formaları ala bilər. Şaman oyunları, xristianlıqda dəlisovluq fenomeni (klikuşa, yurodstvo), şeytanın qovulması ayini, məhərrəmi mərasimlərində zəncirvurma, başyarma elementləri – dini ekstazın fanatizmə meyli rangarəng variasiyalarıdır. Son illərdə insanların şüur və rəftarlarına təsir göstərmək üçün dini ekstaz formalarından ən çox istifadə edənlər yevanqelistlər və bir sıra qeyri-ənənəvi sektalardır.

Hər bir din mövcud olduğu cəmiyyət içərisindəki mövqeyini bəyan etmək, iman prinsiplərini inkişaf etdirmək və müəyyən icmaya məxsusluğunu göstərmək üçün özəl əməllər sisteminə malikdir. Bu əməl və ibadətlərin toplumu dini sitayiş modeli adlanır.

Dindar üçün dini sitayiş – fəvqəladə varlığın özünə və köməyinə arxalanan, təməli iman olan simvolik hərəkətlərdir. İbtidai insanların sitayiş əməlləri son dərəcə konkret olmuşdur. Bütləri ilahiləşdirən şaman icma üzvlərini ritual hərəkətlərə cəlb edir, yağış və yaxud ovda uğur ricaları edirdi. Müasir dinlərdə konkret ricaya ehtiyac duyulmur. Sitayiş, adətən, hər hansı bir ibadətqahda dini başçının rəhbərliyi ilə Tanrıya olan imanlarını özəl bir sistem vasitəsilə nümayiş etdirən dindarlara lazımdır. Belə mərasim və ayinlərdə iştirak edən şəxs özünün sosial varlığını - ünsiyyət ehtiyacını, icmaya məxsusluğunu, ictimai statusunu sübuta yetirir. Dini sitayişin psixoloji funksiyaları da

vardır: məsələn, dindarların emosional gərginliyini azaldır. Sosial-psixoloji analizin nəticələrinə görə, ibadətghahda qrup şəklində ibadətlər edilərkən üç mərhələli faza əmələ gəlir: əvvəlcə emosional gərginlik artır, sonra kulminasiya nöqtəsinə çatır və nəhayət, sonda tam sakit müsbət emosiyalar yaranır. Bunu dini sitayişin psixoterapevtik təsiri kimi səciyyələndirirlər (43, 249).

Dini ayinlərin icrası zamanı dindarların əhval-ruhiyyəsi eynən kütlə şüuruna uyğun şəkildə dəyişir və güclənir. Bu zaman təbii afət həddinə çatan davranışların psixoloji mexanizmini görə bilirik — bunlar təlqin, təqlid və sirayət mexanizmləridir. Dini ayinlər zamanı insanların şüuruna aktiv təsir göstərmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. İbadətlərin emosional tərəfi bəzən bədii obrazlarla ifadə olunan dini simvolikayla təsdiqlənir. İbadətlərdə bəzən musiqidən, ilahilərdən, zikir tipli ritmik söz və hərəkətlərdən istifadə olunur. Biz bunu İran şəbəhlərində, türk mövlana rəqslərində, ramazan ilahilərində, çeçenlərin zikir dövrlərində görə bilirik. Azərbaycan müsəlman dini ayinlərində də belə elementlərə mütəmadi rast gəlinir.

Böyük sayda dindarların iştirakı ilə keçirilən dini mərasimlərdə baş verən qarşılıqlı emosional sirayət fenomeni təlqin və özünətəqlin mexanizmlərinin effektiv fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradır. Müxtəlif növ «möcüzələrin» kütləvi şəkildə seyr edilməsi bunun tipik nümunələrindəndir. Məsələn, 1858-ci ildə Portuqaliyanın Fatima qəsəbəsində yerli əhaliyə və zəvvar dəstəsinə Müqəddəs Məryəmin görünməsi tarixin səhifələrinə həkk olunmuşdur (89, №5-2007). 1979-cu ildə İran inqilabı zamanı Tehran camaatı Ayın üzərində ayətullah Xomeyninin əksini gördüyünü

dəfələrlə iddia etmişdir. 80-ci illərdə Bakının «Sovet» məhəlləsi adlanan yerdə köhnə bir mərtəbəli evin darvazasında axşamlar naməlum kölgələrin yarandığı barədə gəzən söz-söhbət cəmiyyəti uzun müddət emosional şokda saxlamışdı. Belə nümunələrin siyahısı heç də az deyildir. Ümumən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dini sitayiş cəmiyyətin tarixində kütlə şüurunun ilk manipulyasiya formasıdır.

Psixoloji iman fenomeninə əsaslanan dini sitayişləri adətən üç qrupa bölürlər: dua, ibadət və tövbə (etiraf). Bəzən bu qruplara psixoloji yalanları – mövhumatı, xurafatı və öncəgörməni (предчувствие) də əlavə edirlər.

Dua insanla Allah arasında bir mükamilə və ya ünsiyyət kimi təqdim olunur. İlk baxışda bu ünsiyyət tək istiqamətlidir, fəqət duada yalnız dua edənin təsəvvür etdiyi bir yolla Allahın ona cavab verəcəyi ümidi və gözləntisi vardır. Duada insanın duyğularının, istəklərinin və ehtiyaclarının önəmli bir yeri olur. Bu baxımdan dua onu canlandıran duyğu və istəklər qədər çeşidlidir. Əslində, bir sözlə ifadə etsək, dua – Allahla əlaqədə olan insanın öz varlığı ilə bağlı niyyətlərini açıq bildirməsidir.

Tipologiyasına görə, dualar şəxsi istək, şükür, şəfaət, səcdə, etiraf və bağışlanma motivasiyalı olur. Belə ki, insanlar daima Allahdan müxtəlif istəklərinin həyata keçməsinə, xəstəliklərdən şəfa tapmağı, günahlarının bağışlanmağını, tövbələrinin qəbul edilməsini diləyir, verilən nemətlərə görə şükr-səna edir və Allah qüdrətinin təzahürləri ilə gözlənilmədən rastlaşdıqda Ona səcdə duaları yetirirlər. Duanın psixoloji təsirləri həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan geniş şəkildə işlənilmişdir (70, 231). Təsbit edilmişdir ki, dua nəinki insanın duyğularını, davranışlarını, ruh və bədən

sağlığını, hətta maddi vəziyyətini dəyişdirə bilən bir təsirə malikdir. Başqa sözlə deyilsə, dua – bir növ zehni və üzvi dəyişikliklər vasitəsidir.

Duanın əxlaq və xarakter üzərində də çox önəmli təsir yaratdığı bəllidir. Psixoloqlar təyin etmişlər ki, tez-tez edilən və vərdişə çevrilən duaçılıq insanın xasiyyətinə təsir göstərərək onu mənən saflaşdırır. «Dua anında şüurun dərinliklərində sanki bir işıq yanar və orada insan özünü olduğu kimi görər. Təkəbbürünü, hirsini, xətalarını, qürurunu kəşf edir. Nəticədə, əxlaqi vəzifələrini yerinə yetirməyə hazır olar. Fikri və zehni təvazökarlığı, yetkinliyi qazanmağa çalışır. Pislik və iztirablara qarşı səbr və dayanma gücü alır, qüvvət qazanır. Davamlı dua edən insanlarda vəzifə və məsuliyyət duyğusu artar, qısqanclıq və xəbislik meylləri azalır. Başqaları haqqında yaxşılıq və xeyirxahlıq duyğuları hakim hala gəlir» (70, 231). Sözü gücünü, ünsiyyətin verbal mahiyyətini dərk edən insan dua praktikası ilə özünü müxtəlif afətlərdən qoruyur. Xristianlığa görə: «İnsan dua edərkən üzünü Tanrıya çevirir; sanki günəbaxan günəşə — həyat və vəhdət mənbəyinə baxır» («Человек молится, обращая лицо свое к Богу, как подсолнечник обращается к солнцу, - источнику жизни и единства», 90, 1994 № 2).

İslam dinində də duaya münasibət olduqca özəl və müsbətdir. Hər şeydən əvvəl, Qur`ani-Kərimdə duanın Allah tərəfindən insan üçün vacib buyurulduğu vurğulanır: «*Rəbbiniz buyurdu: «Mənə dua edin, Mən də sizin dualarınızı qəbul edirəm!»*» (1, Mumin, 60). Uca Pərvərdigarın bəndələrinə olan lütfünün və sonsuz böyüklüyünün təzahürü heyrətedici bir məhrəmliliklə məhz duaya aid olan ayədə açıqlanır: «*Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki,*

148

Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edəram» (1, Bəqərə, 186). Başqa bir ayədə Allah-taalanın hər bir duaya Öz cavabı olduğu bəlirlənir: *«Bəndələrinin tövbəsini O qəbul edir, günahları O bağışlayır və sizin nə etdiyinizi də O bilir. İman gətirib yaxşı işlər görənlərin duasını qəbul edən, öz nemətini onlara artıran da Odur»* (1, Şura, 25-26).

İslam dua edənə Allahın nə qədər yaxın olduğunu vurğulamaqla, onun psixoloji və mistik tutumunu qat-qat zənginləşdirir. Duanın ictimai mahiyyəti də az məna kəsb etmir. Ruhən yüngülləşmiş və saflaşmış insan cəmiyyətə sağlam fikirlərlə daxil olur. Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrində ara-sıra Ramazanın iftar, Novruzun çərşənbə dualarının dərc olunması, bəzi telekanallarda onların hərfi təsviri, radioda «Günün duaları» rubrikasının (redaktoru M.Süleymanlı) oxucu və tamaşaçı kütləsində böyük maraq oyatdığı dəfələrlə təsbit olunmuşdur. Təəssüf ki, obyektiv və subyektiv səbəblərdən bu uğurlu təcrübənin metodikliyi mütəmadi pozulur.

Duadan sonra Allaha iman və bağlılığı əks etdirən davranışlar sistemi ibadətlərdir. İbadət Allahla olan münasibətlərin görünən tərəfi, müəyyən sözlər və hərəkətlərdir. Ümumiyyətlə, ibadət məfhumuna «müqəddəs zaman və məkanlara hörmət», «müəyyən bir məqsədə yetişmək üçün edilən sadə mərasimlər (təharət, namaz, qurban və s.)» daxildir (74,178).

Nəticə etibarilə, ibadət — itaətdir. İbadət vasitəsi ilə imanlı insan öz psixoloji təbiətinin və gündəlik şüurunun normal ritmindən kənara çıxaraq daha üstün bir varlıq tərzinə və həyat modelinə meyl etməkdədir. Çünki, ibadətka-

rın nəzərində ibadət müstəqil bir varlığa sahibdir; o, insan psixologiyasından üstündür və əslində psixologiya da onu izah etməkdə acizdir. Yalnız sosiopsixoloqlar və ya ictimai şəur tədqiqatçıları ibadətin insan üzərindəki təsirini incələyə bilərlər.

Hər ibadətin öz tərz, dəyişməz ünsürlərdən ibarət olan şəkli və ölçülmüş qəlibi (formas) vardır. Bir ibadəti yerinə yetirmək yalnız bir simvolikanı icra etmək deyildir, ruhani bir varlıq tərzinə və külli-cəmiyyəyə qatılmaq deməkdir. Bu mənada, dua və ibadət arasında dini şəurun əsl təbiətini anlamaq baxımından quruluş fərqi mövcuddur. Dua da bədən hərəkətləri namaza görə çox bəsitdir. Namazın şəkli, rüknləri (Quran oxuma, zikr, salavat və s.), kəlmələr fərdin istəyindən asılı olmayan obyektiv mahiyyət daşıyır. Möminin dini şəuru qəbul olunmuş modelin və təlqin edilmiş mənaların çərçivəsində şəkillənir. İnsanın niyyəti, ruhi halları və qavrayış imkanları bu qəlibə nə qədər dərin «otursa», namazın psixoloji təsiri bir o qədər güclü olacaqdır. Hətta Qur`ani-Kərim də ibadətdəki bu məzmun və mənə bütünlüyünə diqqət etməyənlərə xəbərdarlıq edir: «*Vay halına o namaz qılanların ki, onlar öz namazlarından qafildirlər...*» (1, Maun 4-5) (Bu namaz qılanların vay halına ki, onlar qıldıqları namazın mənasından uzaqdırlar).

İbadətlərin sosial mahiyyəti daha böyükdür. Belə ki, bir çox ibadətlər camaatla birlikdə icra edildiyindən «birlik şəuru» fərdin psixologiyasına müsbət təsir göstərir. Müasir insan üçün ən ağırlı problem təkləşmə sindromu və ya «axın içərisində yalnız qalması»dır. Bu hal depresiyaya yol açan başlıca amildir. İbadətlər insanı Allahla yaxınlaşdırdığı kimi insanlarla da yaxınlaşdırır. Camaat, cümə və bay-
150

ram namazları, həcc ayinləri müsəlmanın sosial çevrəsini genişləndirir. Hər yaşdan və ictimai statusdan olan insanlar – zəngin-kasıb, savadlı-savadsız, sahibkar-işçi fərqi olmadan dini ibadətlərin təması və münasibətlərində yekrəng olurlar. Din qardaşlığı anlayışı sevgi, simpatiya və yardım hissləri ilə məhz burada bütünləşir. Sosial münasibətlər toplumun maddi və əxlaqi problemlərinin həllinə imkan yaradır. Zəkat, sədəqə, oruc və qurban kimi islami ibadətlər maddi yardımlaşma sistemidir. Gəlir fərqlərinin yaratdığı çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında bu metoddan istifadə ictimai barış üçün atılan addımlar sırasında ən təsirlisidir. Bəzi pis vərdislərin (içki, siqaret və s.) bir müddətlik ləğvi və ya aşağı düşməsində də ibadətlərin güclü təsiri olur. Ramazan aylarında, məhərrəmlik mərasimlərində alkoqol istehlakının və bir sıra cinayət işləmlərinin faizcə aşağı düşməsi bunun tipik nümunələrindəndir.

Psixoloji iman fenomeninin üçüncü mərhələsi — tövbə və ya etirafdır. Tövbə psixologiyası dua və qurban psixologiyası ilə sıx əlaqədədir. Günahlarını etiraf edərkən dindar günahlarının təkcə bağışlanmasını diləmir, o əmindir ki, mütləq əfv olunacaqdır. Etiraf təkəbbürlü insan üçün çətin və xoşagəlməz aktdır. Bu zaman o, özünü və mənliliyini qurban vermiş kimi hiss edir və Allahın bu «qurbanı» qəbul edəcəyinə inanır. Xristianlıq üçün səciyyəvi olan etiraf mərasimində din xadiminin vasitəçiliyi və tövbələri qəbul edib günahları «bağışlaması» İslamda qətiyyənlə yolverilməzdir. Xristian məntiqinə görə, tövbəkar günah və problemlərini din xadiminə etiraf edərkən daxilən yüngülləşir, keşisi bir növ özünün həmrəyinə çevirir. Həm də bu nəinki din xadiminin, eləcə də psixoanalitik və psixoterapevtlərin uğuru

kimi qiymətləndirilir (44, 58).

İslamın tövbəyə münasibəti tamamilə fərqli və birmənalıdır: tövbələri qəbul edən və əfv edən yalnız Allahdır, insan bu işdə kimsəyə yardımçı ola bilməz və tövbə edən şəxsin də hər günahı bağışlanmaz. *«Allah yanında yalnız o kəslərin tövbəsi qəbul olunar ki, onlar nadanlıq ucundan pis bir iş gördükdən sonra dərhal tövbə edələr. Həqiqətən, Allah biləndir, hikmət sahibidir! Günah işlər görməkdə davam edə-rək ölüm yetişən anda «Mən indi tövbə etdim» – deyənlərin və kafir olaraq ölənlərin tövbəsi qəbul olunmaz. Biz onlar üçün şiddətli bir əzab hazırlamışıq»* (1, Nisa, 17-18).

Əməllərinə görə məsuliyyət daşımının ciddiyyətinə bax-mayaraq yenə də Qur'an hər bir müsəlmanın tövbə etmə-sində israrlıdır. *«Hamınız Allaha tövbə edin ki, bəlkə nicat tapasınız!»* (Nur, 31). Çünki: *«Hər kəs tövbə edib yaxşı iş görsə, o şübhəsiz ki, Allaha tərəf yaxşı bir dönüşlə dönər»* (1, Furqan, 71). Ən başlıcası isə tövbəkarın səmimiyyətidir — insan etdiyi günahı bir daha təkrarlamayacağına qəti qərar verməlidir. *«Allaha səmimi qəlbdən tövbə edin. Ola bilsin ki, Rəbbiniz günahlarımızın üstünü örtsün və sizi altın-dan çaylar axan cənnətlərə daxil etsin»* (1, Təhrim, 8).

Diqqət çəkən məqam bu ayədə istifadə edilən *«Ola bil-sin ki...»* – ifadəsidir. Allah-taala hər kəsi və hər günahı ba-ğışlamayacağına dair insanlara bir növ xəbərdarlıq mesajı göndərir. Bəlkə buna görədir ki, səhabələrdən Hüzəyfənin söylədiyinə görə, Hz. Məhəmməd Peyğəmbərimiz əshabı-na üz tutaraq qəzəblə: *«Canımı gücü və qüdrətiylə əlində tutan Allaha and olsun ki, ya yaxşılığı əmr edər və pislik-dən çəkindirərsiniz (əmr bil-məruf və nəhy ən-il-münkər), ya da Allah yaxın zamanda üzərinizə bir əzab göndərər.*

Sonra Allaha yalvarıb ona dua edərsiniz, amma duanız qəbul edilməz!» söyləmişdir (76, İİ, 95. Tirmizi, Fitən, 9). Hədisdə fəvqalədə məqam mövcuddur. Əvvələn, möminlərin iman gətirənlər qarşısında, yaxud ixtiyar sahiblərinin icma üzvləri qarşısındakı vəzifə borcu — ideoloji təbliğat. İkincisi, bu borcu yerinə yetirməyənlərə vəd olunan Allah cəzası — cəhənnəm əzabı. Və nəhayət, hədisdən əxz olunan nəticə bundan ibarətdir ki, Allah-taala gecikmiş etirafı qəbul etmir; insan onun üzərinə qoyulmuş səlahiyyət və məsuliyyəti özü dərk etməlidir. Düzdür, bizdə geniş istifadə olunan: «Tövbə qapıları hər zaman açıqdır» - aforizmi aktuallığını itirməmişdir, lakin Qurani-Kərimin müqəddəs ayələrinə (Bəqərə, 160; Ali İmran, 89; Maidə, 39; Məryəm, 60; Taha, 82 və s.), bir sıra səhih hədisi-şəriflərə istinadən tövbə mövzusu ilə ehtiyatla davranmağı məsləhət görmək olar.

İnsanın psixoloji davranışları bütün dinlərin təməl özəlliklərinin aparıcı xəttidir. Çünki dinin təbliğ və təşviqinin hədəfi ilk növbədə insandır. Şübhəsiz ki, din – insanı olduğu kimi qəbul etməkdən daha çox onun necə olacağı ilə maraqlanır. Bir əxlaq və tərbiyə sistemi kimi din insani güc və meylləri fenomenlər səviyyəsində təsbit etməklə yanaşı, həm də öz metodoloji vasitələri ilə izah edə bilər. İman, şübhə, inkar, riza, təslimiyyət, bağlılıq, qarşıqoyma, etiraz, üsyan, dönmə (irtidat), laqeydlik və s. hallar insanın dinin dəvətinə verdiyi müxtəlif cavab şəkilləridir. Başqa sözlə desək, insan – Allah münasibətlərində bunlar insan davranışının çeşidli görünüşləridir. Dinə dəvət qarşısında insanın fərqli tutumları, bunlara yol açan niyyət və motivlər, təsir və nəticələr barədə İslamın təməl biliklərində təsbit və təh-

lillərin geniş yer alması insan psixologiyası ilə bağlı fenomenlərin araşdırılmasının vacibliyinə dəlalətdir.

Dini ideologiyanın kommunikativ ötürülmə mexanizmi

İslamda dini təbliğat və dinə dəvət prinsiplərinin elmi əsaslar üzərində tədqiqinin aktuallığı sırf nəzəri maraqdan başqa həm də bu hadisənin xarakter və yönümlərini dəqiq öyrənmək zərurəti ilə bağlı praktiki-siyasi maraqla müəyyən edilir. Belə bir tədqiqatın aparılması müasir İslamda baş verən proseslərin kompleks öyrənilməsi baxımından da aktuallıq kəsb edir. Çünki son zamanlar bu proseslər islamşünaslıq ədəbiyyatında son dərəcə ziddiyətli şəkildə təhlil edilir. İslamın dirçəlişinin labüdlüyündən danışan müxtəlif mənşəli və mövqeyli müəlliflər, dini təbliğatı «islam fanatizmi», «islam fundamentalizmi» və hətta «islam terrorizmi» kimi də qiymətləndirirlər. Halbuki dinin ideoloji funksiyası haqqında az-çox təsəvvürü olan hər kəs dini ayrı-seçkiliyin ən azı məntiqsizliyi barədə fikir əxz edə bilər.

Mövzuya uyğun bütün ədəbiyyat nümunələrində dinin beş əsas ideoloji funksiyası olduğu təsbit edilir. Bunlardan birincisi onun **integrasiya funksiyasıdır**. Oqüst Kont və Henri Spensepdən başlayaraq müasir tədqiqatlara qədər hamı bir səsle məhz dinin «birlik, vəhdət, sistemləşdirmə, koordinasiya və nəhayət, integrasiya vasitəsi» olduğunu bəyan edir (43, 244). Din fərdləri dindarlar kütləsinə çevirir. Dünya dinləri özlərinin inkişaf dövrləri ərzində ətraf-

larına həddən artıq çox insan kütlələri toplaya bilmişlər. Roma İmperiyası özünün siyasi və ictimai süqutuna görə bütün Avropa üçün vahidləşən xristian dininə «borcludur». Xristianlıq da öz tərəfindən məhvə məhkum olmuş bir sivilizasiyanın uğurlarından istifadə etmiş, bir növ Roma İmperiyasının qalıqları üzərində Xristian İmperiyasını yaratmışdır. İslam özünün yarandığı dövrdə dağınıq ərəb tayfalarını birləşdirmək kimi tarixi baxımdan vacib funksiyanı yerinə yetirmiş, daha sonra «ərəblə əcəm arasında heç bir fərq yoxdur...» dixotomiyası ilə ümummüsəlman şüurunu formalaşdırmışdır. Eyni zamanda, pravoslavlığın inkişafı velikorosların milli identifikasiyasında həmrəylik faktoruna çevrilmişdir. Belə misalların sayını həmişə çoxaltmaq mümkündür.

Dindarları interqasiya funksiyası birləşdirir. Belə birləşmənin psixoloji təməli - «biz» şüurudur ki, konkret icmaya məxsus insanların birlik və qarşılıqlı əlaqələrindən yaranır. İctimai inkişafın müəyyən mərhələlərində dövlət strukturu çərçivəsində etnik birliyin yoxluğunu yalnız dini «biz» şüuru kompensasiya edə bilər. Məsələn, katolik universallığı uzun müddət Latın Amerikasını xalqlarını birləşdirən regional sosial-psixoloji amil olmuşdur. Protestantlıq Amerika Birləşmiş Ştatlarını fövqəldövlət səviyyəsinə qaldırmışdır. Həmçinin, İslam da ilk çağlarda ərəb tayfalarını birləşdirərək vahid müsəlman xilafəti konsepsiyasını yarada bilmişdir.

Vahid dini təmayüllü ölkələr üçün kütlə şüurunda diniliyi və milliyi eyniləşdirmək xarakterikdir. Hətta öz xalqının və millətinin üstünlüyü ideyası da imanın gücünə

söykənir. Əgər hakim din xalqın milli integrasiyasında sosial-psixoloji təməli təmin edə bilmirsə, bu zaman daha qədim inancların ideya, simvol və rituallarının qayıdışına səy göstərilir. Məsələn, faşist Almaniyasında qədim ari irqinə məxsusluqlarını iddia edən almanlar orta əsr xristian səlibçilərinin rituallarını və qədim german büt-pərəstlərinin mistik ayinlərini icra etməyə başlamışdılar. 80-90-cı illərdə Azərbaycanda qədim türk tayfalarının inanclarına qayıdış meyli güclənmişdi. Bəzi radikal qüvvələr İslamı əvəz edən şaman ayinlərini, canavar totemlərini, oğuz simvolikasını rəsmiləşdirməyə çalışırdılar.

Dinin integrasiya funksiyasına yardım edən müvafiq ayin və mərasimlər sistemi (toplum ibadətlər, dualar, bayramlar və s.) konkret dini icmaya məxsusluğu təsdiqləyən «biz» şüurunu möhkəmlədir. Bu zaman integrasiya funksiyasına **kommunikativ funksiya** əlavə olunur.

Mərasimlərdə iştirak insanların ünsiyyətə olan ehtiyacını təmin edir. Dindarların əlaqə və görüş mərkəzi əsasən məscidlər, kilsələr, sinaqoqlar və başqa ibadətgahlardır. Dinin kommunikativ funksiyası — müasir cəmiyyətə xas olan kütləvi tənhalasma fenomenini aradan qaldıran kompensasiya mexanizmidir. Buna əsasən, dinin daha bir vəcib funksiyası — **kompensator funksiya** ortaya çıxır. Bütövlükdə kompensator funksiya adı altında müəyyən inkişaf mərhələlərində öz ictimai münasibətlərini idarə edə bilməyən insanların illüзор təskinliyi nəzərdə tutulur. İctimai qüvvələrdən asılılıq hissi tənhalasma, təcrid olma hissi ilə eyniləşir. «Sosial fəaliyyətlərin dondurulmasına, ümidlərin heçə endirilməsinə, arzuların boşa çıxmasına, nəzarətdən

156

çıxmış maddi qüvvənin yaranmasına səbəb olan bu hadisə bütün tarixi inkişaf mərhələlərinin aparıcı xəttidir. Sosial qüvvə fərd üçün artıq şəxsi qüvvəni üstələyir, onun mənşəyi və tendensiyaları insana qaranlıq qalır. Bu qüvvə insanın iradə və davranışlarına təsir göstərərək onu idarə etməyə və əzməyə başlayır» (43, 246).

Bu asılılığı kompensasiya edən din ictimai reallığın anlaşılmaz qanunauyğunluqlarını «ilahi əmr» və «tale yazısı» kimi şərh edir. Belə mənalaşdırma Allahın köməyinə və diyanına ümidi artırır. Eyni zamanda, müxtəlif problemlərin həllində Allahdan yardım istəmək səyi dindarların ibadət fəaliyyətlərini gücləndirir.

Şübhəsiz ki, din vacib **dünyagörüşü funksiyası** da daşıyır. Hər şeydən əvvəl bu, cəmiyyətdə və əlahiddə insanın şüurunda böyük mənəvi dəyərlər sistemidir. Dini doqmalar - kütlə şüurunda yaranan təcrübü, real və illüзор təsəvvürlərin nəticəsidir. Toplum şəkildə bu təsəvvürlər kütlə şüuruna təsir göstərərək, insanı əhatə edən həyat gerçəkləri və «dünya mizanı» barədə biliklər verir, düzgün mövqe seçməyə yardımçı olur.

Məhz buna görə, dünyagörüşü funksiyası dinin **requlyativ funksiyası** ilə sırf əlaqəli olur. Din real şəkildə insanın cəmiyyətdəki hərəkətlərini idarə edir, həyati norma və qanunları yaratmaqla yanaşı, həm də onlara nəzarət edir. Məlumdur ki, ortaçağ ictimai münasibətlərində siyasət və hüquq ilahiyata tabe olan elm sahələri olmuşlar. Kilsə doqmaları - siyasi aksioma, Bibliya mətnləri - məhkəmə qərarı hökmündə sayılmışdır. Analoji olaraq, islami şəriət də ilahi əmr və yasaqlara əsaslanan ictimai, siyasi və hüquqi qaydalar siste-

midir. Qeyd etmək lazımdır ki, dinin requlyativ funksiyası təkcə dini fəaliyyəti deyil, həm də insanların bütün həyat və yaşam tərzini idarə edir. Buna görə də, nəticədə xristianlığın on ehkamı da, şəriətin hökmləri də eyni məqsədə — kütlə şüurunun və insan toplumlarının normativ rəftarlarının formalaşmasına yönəlmişdir. Bu isə bir daha dinin integrasiya funksiyasının böyük əhəmiyyətini təsdiq edir. Təbii ki, ən güclü integrator — imandır.

Bütün bu xüsusiyyətlər İslamın müsəlman cəmiyyətinin sosial-siyasi həyatında roluna və yerinə güclü təsir göstərmişdir. Bu təsirləri ictimai-siyasi inkişafın hər bir mərhələsində izləmək mümkündür. Bu xüsusiyyətlər bizim günlərdə İslamda və ümumən dünyada baş verən hadisələrin tarixi köklərini, mahiyyətini izləmək, onları düzgün izah etmək üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynaya bilər. İndi kommunikasiya vasitələrinin real imkanları sayəsində cəmiyyətə və düşüncələrə müdaxilə etmənin nəzəri və təcrübi metodları mövcuddur.

Müasir dövrümüzdə istənilən cəmiyyətin təşkili və idarə edilməsi əhatəli ictimai rabitə sistemi olmadan qeyri mümkündür. Buna görə də iki vacib məsələ - ənənəvi mədəni irs və sosiorequlyasiya (ictimai idarəetmə) cəmiyyətin və mədəniyyətin varlığı, ənənələrin davamı, bəşərin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Kütləvi kommunikasiya məhz bu iki qlobal vəzifənin həlli ilə məşğul olur.

Mədəniyyət, o cümlədən bəşər mədəniyyətinin əsas qolu olan din, ictimai təcrübənin akkumulyasiya prosesinə yardım edən forma və vasitələrdən ayrıla bilməz. Bu proses mədəniyyətlərin integrasiyasını (informasiya arsenalını) və

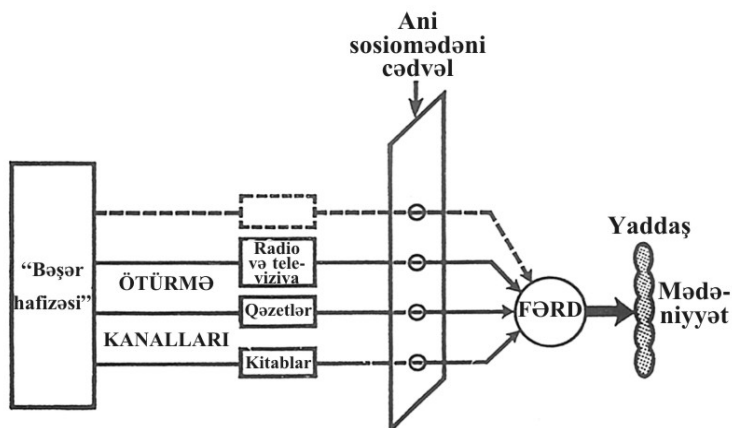
kütləvi kommunikasiyaları (bu informasiyaların yayılması formalarını və vasitələri cəmini) idarə edir. Mədəni fondun yayım prosesi kimi kütləvi kommunikasiyaya aşağıdakılar daxildir:

1. İnformasiyanın təzahür vasitələri (səsli, verbal, vizual, plastik, audiovizual).
2. İctimai-tarixi inkişaf prosesində fərdlərin mədəni-kommunikativ əlaqə formaları (ayin, mərasim, adət, bayram, oyun, moda, tədris və s.).
3. İnformasiyanın qorunması – fiksasiyası və yayımlanması – translyasiyasının texniki vasitələri (çap maşını, foto-kino-video kamera, fonograf, kinematoqraf və. s.).

Kütləvi kommunikasiya ənənəvi mədəni irsin ötürülməsi zamanı tarixi aspektdən, müəyyən ictimai qruplaşma daxilində informasiyanın yayılması zamanı aktual aspektdən çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proseslərin öz spesifik qorunma, ötürülmə və qəbul edilmə formaları vardır. Hər bir informasiya bədii formaya salındıqdan sonra onun qəbul edilməsi və mənimsənilməsi prosesi baş tutmalıdır.

Strasburq Sosioloji tədqiqatlar institunun direktoru Abraam Mol mədəniyyət faktlarının qəbul edilməsi prosesində «sosiomədəni cədvəlindən» istifadə edilməsini məqsəduyğun hesab edir. Mola görə cəmiyyət hər dəqiqə insana informasiya basqını etməklə məşğuldur. İnsan sosial mədəniyyəti fraqmentar şəkildə qismən qəbul edə bilər. Bu fraqmentlər insanın duyumuna təsir edir, yaddaşına hopur və nəticədə şəxsi mədəni səviyyəni formalaşdırır. Mol bunu «sabit-dəyişkən kriterilər ekranı» adlandırır (32, 57). Hadisələr qəbul edilib yaddaşa ötürüldükcə insanın bilim ekra-

nına yeni hissəciklər əlavə olunur. Bu proses təxminən belə aşağıdakı şəkllə bənzəyir (şəkil).

Şəkil. Məlumatların daimi mənbəyi – «bəşər hafizəsi» müxtəlif ötürmə kanalları olan radio, televiziya, mətbuat və s. ilə insana təsir göstərərək, sirayət və təlqin ilə yaddaşı deformasiya edir. Məhz bu cür qidalanmış şüur fərdi mədəniyyət daşıyıcısı olan müasir insanı xarakterizə edir.

Kütləvi kommunikasiyada tirajlanmış informasiyanın ani çatdırılma kanalları mövcuddur; buna üfüqi məkan prosesi deyilir və ictimai idarəetmədə istifadə olunur. Eyni zamanda, informasiyanın konservasiyası da mövcuddur ki, buna da şaquli zaman prosesi deyilir və mədəniyyət faktlarının nəsildən nəsilə ötürülməsində əhəmiyyətli yer tutur.

Bəzi tədqiqatçılara görə, kommunikasiya proseslərinin unikalığı onun beş əsas ünsüründədir: 1 – Diaxronika – ötürülən məlumatın zaman çərçivəsində qorunub saxlanılması; 2 – Diatopika – məlumatın istənilən məkan və məsafələrə ötürülməsi; 3 – Mültiplikasiya – eyni informasiyanın dəfələrlə və yenidən istifadəsi imkanı; 4 – Simultansiya – bütün

autent materialların müxtəlif adamlara eyni vaxtda təqdim olunması; 5 – Replikasiya – kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən psixoloji təsir metodlarının istifadəsi (52, 49).

Bu ünsürlər bütün kütləvi informasiya vasitələrinə aid edilsələr də, onların heç də hamısı eyni imkanlara malik deyildir. Buna görə də onların hər biri əlahiddə şəkildə öyrənilməlidir. Biz informasiya dünyasının geniş məzmunlu psixoloji analizinin, kommunikatorların və auditoriyanın özəlliklərini mümkün qədər şərh etməyə çalışdıq. Kütləvi informasiyanın texniki vasitələri heç də az maraq doğurmur. Təəsüf ki, tədqiqatçılar uzun müddət bu aspektlərə laqeyd yanaşmışlar.

Əvvələn bir aksiomu tam dəqiqləşdirək: Kütləvi informasiya vasitələrinin texniki imkanları qeyri-bərabərdir. Ən geniş yayılmış üç «nəhəng» – mətbuat, radio və televiziya tamamilə fərqli funksiyalar daşıyırlar. Bu funksiyaların hər biri özünəməxsus təsir effektinə malikdir.

Mətbuat, radio və televiziya prinsipə müxtəlif olan üç suala cavab verir və konkret hadisəyə müvafiq mövqedən yanaşırlar. Radio «nə baş verib?» sualını cavablandırır. Televiziya «necə baş verib?» sualını əyaniləşdirir. Mətbuat isə «nə üçün baş verib?» sualına fərdi mülahizələri ilə aydınlıq gətirməyə çalışır. Obyektiv şəkildə yalnız tam və sistemli analiz bu üç nəhəngin real vəziyyətini əks etdirə bilər.

KİV və auditoriya münasibətlərində bir sıra effektlər də mövcuddur ki, onların bəzisi pozitiv, bəzisi neqativ amildir. Tədqiqatımızın mövzusu ilə əlaqəli olduğu üçün «halə» və «bumeranq» effektləri üzərində əlahiddə dayanmaq istədik.

Halə əsasən xristian tanrısı, Məsih, həvarilər, müqəddəslər və əzabkeşlərin başı üzərində halqalanmış mavi işıq mənasındadır. Müasir KİV-də, özəlliklə televiziya ekra-

nında mütəmadi görünən şəxslər də dırnaqarası belə adlanırlar. Sosiopsixologiyaya görə liderlərin populyarlığı, tərəfdarların cəlbi və avtoritetin artması halə effekti ilə birbaşa bağlıdır. Bu təkcə siyasətlə əlaqəli deyildir. İstənilən verilişin aparıcısı, əgər verilişin ömrü uzun və aparıcısı daimdirsə, tamaşaçı tərəfindən yenilməz avtoritet kimi qəbul edilir, səlahiyyətlərinə şübhə ilə yanaşılmır, onun rəyi yeganə düzgün fikir kimi dəyişməz qalır. Bu nonsens uzun illər boyunca müxtəlif psixoloqlar tərəfindən və müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsada nəticəsi birdir: Televiziya kahinləri, kahinlər isə kütləni yaradır və idarə edir. Kütlə də öz növbəsində yalnız kahinlərə inanır.

Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, halə effektinin pozitiv məqamları vardır. Rusiya televiziyasının əksər verilişləri məhz buna görə effektiv təsir qüvvəsinə malik olmuşlar. Azərbaycan televiziyasının birinci kanalında yeganə bir veriliş istisna olmaqla, demək olar ki, bu praktika mövcud deyildir. Çox uğurlu haldır ki, bu veriliş 1991-ci ildən bu günə qədər aparıcısını dəyişmədən, stabil auditoriyasını itirmədən və mövzu çərçivəsindən çıxmadan davam etməkdədir. («Haqqın dərgahı», aparıcı akademik V.Məmmədəliyev). Halə effektinin pozitivliyi aparıcının avtoritetini yenilməz etmişdir – başqa kanallarda dini mövzuda hazırlanan verilişlərin heç biri bu reytingə malik olmamışdır.

Halə effektinin əksinə olaraq bumeranq effekti neqativ meyillidir: Əgər birincisi televiziyanın qüdrətini nümayiş etdirsə, ikincisi gücsüzlüyünə dəlalətdir. Bumeranq, bildiyiniz kimi, Avstraliya aborijenlərinin ov silahıdır, düzgün istifadə edilmədikdə, ovçunun özünü də öldürə bilər. Sovet tədqiqatçısı Y.Şerkovin qeyd edirdi ki, bumeranq effekti pis təbliğatın disfunksiyasıdır (63, 31). Təbliğatbazlıq və

informasiyadan bezmə KİV üçün neqativ nəticələrlə bitəcəkdir. Müasir tamaşaçı «aclığını doyurduqdan» sonra eynitipli məlumatlara daima dözə bilməz. Bumeranq effekti o zaman əmələ gəlir ki, tamaşaçı kütləsi əvvəlcə «kahinə» sakit nifrətlə yanaşır, sonra sosioloji sorğularda ona etimad göstərmir, nəhayət açıq üsyana keçərək, seçkilərdə ona səs vermir. İnformasiyadan ziyadə istifadə «ovçunu» belə məhv edir.

Amerika kütləvi informasiya vasitələrində bu effektin mövcudluğuna və tədqiqinə çox diqqətlə yanaşılır. Hesab olunur ki, auditoriyanın sosial-psixoloji mexanizmləri qarşısında kommunikativ baryerlər qoyulmalıdır (43, 308). Telekanalların çoxluğu bumeranq effektini gücləndirən amillərdəndir. Yaxın onillikdə bu effektin neqativliyi televiziyanın nüfuzuna böyük zərbə vuracaqdır. Lakin teleekrandan ayrılan tamaşaçı artıq yeni bir informasiya toruna – İnternet sisteminə düşmək üzrədir. Beləliklə, kütlə psixikasına sahib olmaq uğrunda gedən mübarizə daha güclü mərhələyə daxil olur. XXI əsrin texnotron tanrısı – İnternetli fərdi kompüter totalitar informasiya vasitəsi olmaq ərəfəsindədir.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, dini dəyərlərin kütləvi informasiya vasitələrində elmi cəhətdən düzgün şərhə müasir Azərbaycan jurnalistikasının qarşısında duran mühüm ideoloji problemlərdəndir. Ölkəmizdə tarixi və ənənəvi köklərə malik olan İslam dini mənəvi dəyərlər sisteminə xüsusi yer tutur. Bu baxımdan məhz islami dəyərlərin kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılması həm jurnalistikanın milli mentalitetə münasibətinin, həm də auditoriyanın maraq dairələrinin ciddi şəkildə öyrənilməsinin göstəricisi ola bilər.

NƏTİCƏ

Cəmiyyətin həyatında demokratikləşmə prosesinin güclənməsi, siyasi plüralizmin real təşəkkülü bu gün kütləvi informasiya vasitələri qarşısında geniş imkanlar açmışdır. Dərin və mürəkkəb dəyişikliklərə başladığımız indiki zamanda xüsusilə vacibdir ki, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin sabitliyini və əmin-amanlığını möhkəmləndirsin, dövlət mənafeələrinin qorunmasını, insan münasibətlərinin humanistləşdirilməsini, hüquq qaydalarına və beynəlxalq normativlərə riayəti təmin etsin. Kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə Azərbaycan dövlətinin qəbul etdiyi bir sıra Qanun və fərmanlarda dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, ümummilli struktur kimi mətbuatın, televiziyanın və radionun inkişafı vacib məsələlərdəndir.

Mətbuat tarixinin öyrənilməsi bir tərəfdən onun hazırkı inkişaf səviyyəsinin mənasını daha dərinlən anlamağa kömək edirsə, digər tərəfdən 130 ildən artıq bir dövr ərzində toplanmış yaradıcılıq və təşkilatçılıq təcrübəsindən bu günkü praktikada potensial şəkildə istifadə imkanı yaradır. Məlumdur ki, Azərbaycan mətbuatının öz spesifik inkişaf yolu olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəni genişləndirən Azərbaycan xalqı və onun maarifpərvər oğulları milli mətbuat yaratmaq uğrunda uzun illər mübarizə aparmalı olmuşlar. Həmin əsrin ikinci yarısında «Əkinçi» qəzeti ilə belə bir mətbuat yaranmış və xalqın mənəvi həyatının çox mühüm hissəsinə çevrilmişdir. O vaxtdan demokratik mətbuatımız Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı olmuş, onun

inkişafında, azadlıq mübarizəsində, intibahında mühüm rol oynamışdır. Özəlliklə dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpası dövründə milli ideologiyanın formalaşmasında, mənəvi dəyərlərin cəmiyyətin həyatına qaytarılmasında və mədəni irsin qorunmasında mətbuatın, ümumən kütləvi informasiya vasitələrinin xidmətləri danılmazdır.

Siyasi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət qurmaq əzmində olan Azərbaycan xalqının öz mədəni irsinə, dininə, əsrlərdən bəri bəhrələndiyi mənəvi dəyərlərinə qayıtması təbiidir. Müasir dövrdə milli kütləvi informasiya vasitələrinin yerinə yetirdiyi aktual ictimai-siyasi, təsərrüfat və mədəniyyət quruculuğu vəzifələrinin xarakterinə uyğun olaraq yaradıcı kadr məsələsi, onların ideoloji yetkinliyi və peşəkarlıq səviyyəsi ön plana çəkilir. Bu zaman ideoloji iş sahəsində və kütləvi informasiya vasitələrində çalışanların üzərinə düşən önəmli vəzifə bütün bu prosesləri tarixi mədəni irs kimi qəbul edib onu yeni mərhələyə - ümummilli mədəni fond səviyyəsinə çıxarmaqdır. Belə bir mövqeyə sahib olmaq müasir Azərbaycan şəraitində dövlətin daxili və xarici siyasətindən irəli gəlməklə yanaşı, həm də ona görə mühümdür ki, uzun illərin unutqanlığından sonra dini və milli dəyərlərə təbii marağın artmasından istifadə etməyə çalışan bəzi qüvvələr Qarabağ münaqişəsini dünyanın bir sıra ölkələrində baş verən hadisələrin müvafiq izahı əsasında xristian-islam qarşıdurması kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bu cür əsassız cəhdlər qətiyyənlə yolverilməzdir və Azərbaycanın tarixən tolerantlıq məkanını kimi tanınmış nüfuz və imicinə xələl gətirmək məqsədi güdür. Halbuki beynəlxalq ekspertlər də dəfələrlə qeyd etmişlər ki, din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi,

dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin qorunub saxlanması zəminində Azərbaycanda olduqca böyük işlər görülmüşdür.

İslam dininin ümumbəşəri mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin təbliği sahəsində kütləvi informasiya vasitələrinin daşdığı informativ, kommunikativ və maarifçi tendensiyaların öz tarixi, nəzəri-metodoloji aspektləri və təcrübi xüsusiyyətləri vardır. Tarixi baxımdan çox diqqətəlayiq haldır ki, «Əkinçi» qəzetindən başlayaraq mətbuat və radio-televiziyanın son dönəminə qədər bütün mənbələrdə jurnalistikanın dini mühitə marağı, İslamın mütərəqqi elmi və əxlaqi dəyərlərinin mənimsənilməsinin vacibliyi, mövhumatçı din xadimləri və radikal fanatizmin tənqidi kimi mövzular mütəmadi olaraq müzakirə mövzusu olmuşdur. Ələlxüsus, İslam və şəriət məsələləri, din və dövlət əlaqələri, xurafat və mövhumata münasibət demək olar ki, bütün kütləvi informasiya vasitələrinin maraq dairəsinə daxil olan mövzulardır. Çarizm dövrünün, sovet imperiyasının və müstəqillik dövrünün Azərbaycan mətbuatı hər dövr kəsiminin öz siyasi və ictimai baxışından islami dəyərlərə münasibətini bildirmişdir.

Nəzəri-metodoloji aspektlər jurnalistikanın dini informasiya adlanan bu sahəsinə bir sıra periferik elm sahələrinin – din fəlsəfəsinin, İslam tarixinin, kütlə psixologiyasının, empirik sosiologiyanın və başqa müvafiq elmi təmayüllərin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Bu da onunla əlaqədardır ki, cəmiyyətdə mövcud olan iki kommunalist ideyanın – millilik və dinilik prinsiplərinin təkamülü və sintezi prosesində jurnalistika yanlış meyarlara tapınmasın, neqativ informasiya ötürücüsünə çevrilməsin və dövlət mə-

nafeələrinə xidmətinə xələl gətirməsin. Məlumdur ki, xalqın əsrlər boyu yaratdığı milli və dini dəyərlər cəmiyyətin sosial özünütənzimləmə sistemində mühüm yer tutur. Cəmiyyət bu dəyərlər sistemi olmadan yaşaya bilməz, deməli həm nəzəri, həm də praktik baxımdan milli və dini adət-ənənələrdən imtina etmək mümkün deyildir. Bu gün Azərbaycanın milli dövlət müstəqilliyi mədəni, dini dəyərlərin bərpasına şərait yaratmışdır. Bu şəraitin möhkəmlənməsi dövlətin din məsələsində siyasətinin əsas xəttini təşkil edir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dəyər və adət-ənənələrin sosial-mənəvi məzmunu hansı xarakterdədir, onlar tərəqqiyə yoxsa tənəzzülə xidmət edir, dəyərlərin pozitiv potensialından necə istifadə etmək olar? Bu prosesin gedişatı elmi, ideoloji və təcrübi kontekstdə daima diqqətdə saxlanılmalıdır.

Təcrübi baxımdan kütləvi informasiya vasitələrində dini informasiyanın tətbiqi problemlərinə düzgün yanaşımı təmin etmək məqsədi ilə jurnalistika kadrlarının hazırlığı prosesində dini bilikləri ehtiva edən fənnin tədris edilməsi önəmli şərtlərdəndir. Bu proqram çərçivəsində dini informasiyanın kütlə şüuruna təsir mexanizmləri, cəmiyyətin dini oriyentasiyası, ideoloji aspektlərdə dini tendensiyanın rolu kimi nəzəri məsələlərlə yanaşı, KİV nümayəndələrinin təcrübi fəaliyyət zamanı rastlaşdığı praktik problemlər, ədəbi prosesdə mükəmməl biliklərin vacibliyini şərtləndirən redaktə prinsipləri də öyrənilməlidir. Bu baxımdan, Azərbaycan jurnalistika kadrları islami informasiya funksiyalarının mahiyyətini öyrənərkən aşağıdakı metodoloji prinsipləri əsas götürməlidirlər:

- İslam dininin tarixi, ictimai-fəlsəfi mahiyyəti, başqa

dinlərdən fərqləndirən prinsipial özəllikləri, dini-əxlaqi dəyərlərin genezisi barədə məlumat;

- Azərbaycanda İslamın yayılma və inkişaf özəllikləri, müasir dövrdə din-dövlət münasibətləri və mövcud dini durum haqqında informasiya;

- Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin islami dəyərlərə münasibətinin, müxtəlif tarixi dövrlərin ideoloji-konseptual cəhətləri baxımından mətbuat və radio-televiziya da islami dəyərlərin işıqlandırılması mərhələlərinin öyrənilməsi;

- Ədəbi redaktə prinsipləri baxımından dini informasiyanın analizi: yazıda transliterasiya, orfoqrafiya və orfoepiya xətlərinin aradan qaldırılması, audio-vizual və verbal vasitələrdə fakt və məntiq səhvlərinin redaktəsi kimi ümumən qəbul edilmiş ədəbi redaktə qaydalarından istifadə.

Təcrübi jurnalistikada kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətə təlqin etdiyi ideoloji prinsiplər arasında dini informasiyanın məqsəd və funksiyaları dəqiqləşdirilməli, proqnozlaşdırılmalı və perspektiv təsirləri öyrənilməlidir. Bu zaman xüsusi diqqətdə saxlanılacaq məqam ondan ibarətdir ki, dini informasiya – dini təbliğat deyildir, o yalnız maarifçilik və məlumatlandırma funksiyalarına malik olmalıdır. İslam dininin müasir qlobalizasiya dövründəki bəşəri mövqelərini nəzərə alaraq, Azərbaycan jurnalistikası ona münasibətdə loyallıq və konstruktivliyə üstünlük verməli, hər cür radikal sapınmalardan uzaq olmalıdır. Dini informasiya öz mahiyyətinə görə kütlə şüuruna təsir edən ən güclü kommunikativ vasitədir. Onun bütün işləmə və yayılma mexanizmlərini öyrənmək üçün bir sıra elmi sahə-

168

lərin – sosiologiya, psixologiya və başqa elmlərin müvafiq nəticələri ilə tanış olmaq və jurnalistik fəaliyyətdə istifadə etmək lazım gəlir. Bu zaman elmi-tədqiqat araşdırmaları ilə yanaşı, dövlətin müvafiq qurumları, ictimai və dini mərkəzlərlə işbirliyi, regional treninqlərin keçirilməsi də kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinə səmərəli yardım edə bilər.

Beləliklə, islami dəyərlərin kütləvi informasiya vasitələrində işıqlandırılması mövzusu fəlsəfi, psixoloji, sosioloji və jurnalistik aspektlərdən araşdırılaraq kompleks şəkildə təhlil edilir və nəzər-diqqətinizə təqdim olunur.

S U M M A R Y

In this thesis has been researched the problems of illumination of Islamic values in mass media.

The monograph consists of introduction, 3 chapters covering 8 paragraphs, the conclusion, the list of the used literature, and also results of sociological interrogations lead under the order of the author.

In introduction part the actuality of a theme, a definite purpose and research problems is proved, its methodological basis, and also a degree of a level of scrutiny of a problem is considered. Scientific novelty and the practical importance of work is also appointed in here.

The first chapter contains the review for the historical periods of development of religious subjects in Azerbaijan mass media. The chapter consists of three para-graphs where Islamic tendencies in mass media are serially investigated during an imperial mode, the Soviet authority and at present sovereign Azerbaijan.

The second chapter is devoted to modern practical problems of religious information and the analysis of existing stereotypes and errors. Empirical conclusions are offered, based on a sociological portrait of religious mood of the population, and also review of the basic lacks of mass media at use of the religious information.

The third chapter considers the religious information in a context of communicative and integrative functions. In particular, there is underlined necessity of studying social-psychological and ideological functions of religion, the mechanism of their communicative transfer during work of modern journalist.

In conclusion, there are formulated the conclusions which carried out from following research and the modulation of practical offers are offered.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Qur`ani-Kərim (tərc. V.Məmmədəliyev, Z.Bünyadov) B.:1997.
2. Şeyxülislam A.Paşazadə. Qafqazda İslam. B.: Azərnəşr,1991.
3. Şeyxülislam A.Paşazadə. Qur`anın təfsiri və tərcüməsi tarixi.B.: «İrşad», 1998.
4. Əliyev H. Dinimiz xalqımızın milli mənəvi sərvətidir. B.: «İrşad»,1999.
5. Əliyev R. İslam. B.: «İrşad», 2000.
6. Əliyev R. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. B.: «İrşad», 1995
7. Əliyev R. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. B.: «İrşad», 1998.
8. Əlizadə Y. Radiojurnalistikanın əsasları. B.:Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991.
9. Əlizadə Y. Məhərrəmli Q. Azərbaycan efiri: tarix və müasirlik. B.: «Nurlan», 2006.
10. Balayev M. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. B.: Azərnəşr, 1991.
11. Bilmən Ö.N. Böyük İslam elmi-halı. B.: 1999.
12. Dadaşov A. Demokratiya və İslam. B.: Elm, 2007.
13. İbayev V. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi. B., 1999.
14. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. B., 2003.
15. Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. B.: Azərnəşr, 1987.
16. Qaraoğlu F. Həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı. B.: 2006.

17. Mirəhmədov Ə. «Əkinçi»-1875-1877. Tam mətni. B.: Avrasiya-Press, 2005.
18. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B.: «Yazıçı», 1980.
19. Məmmədəliyev V. Qur'an və elm. B.: «Qismət», 2006.
20. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 3 cildə. III c., B.: Azər-nəşr, 1967.
21. Məmmədov A. İslamda əsas sosial-fəlsəfi anlayışlar. B.: «Nafta Press», 2001.
22. Məmmədov A. İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları. B.: «Nurlan», 2004.
23. Məmmədli Q. «Molla Nəsrəddin». B.: «Gənclik», 1984.
24. Məhərrəmli Q. Televiziya jurnalistikasının əsasları. B.: BDU nəşriyyatı, 2005.
25. Novruzov Ş. «Şərqi-Rus»un çağırışı. B.: «Yazıçı», 1988.
26. Sabir M.Ə. Hop-hopnamə. B.: «Yazıçı», 1992.
27. Şirinov R. Hədis elmi. BİU Zaqatala şöbəsi nəşri №02, 2007.
28. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. B.:Azərbaycan EA nəşrləri, 1966.
29. Yunusov A. Azərbaycanda İslam. B.,2004.
30. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. I hissə. B.: ADU nəşriyyatı, 1973.

Rus dilində:

31. Исламизм: Мухаммед и Коран. Авт. П.Цветков. Асхабад,1912.
32. Абраам Моль. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973.
33. Багиров Э. Кацев И. Телевидение XX век. М.: Искусство, 1968.

34. Выготский Л.С. Собр. Сочинений в 6-ти томах. М.: Педагогика, 1983, т.3-368 с.,т.4
35. Зарринкуб А. Хосейн. Исламская цивилизация. (пер. с фарси) М.: Андалус, 2004.
36. Значение и смысл Корана. В 5-ти томах. Т.1, Мюнхен,,: SKD Bavaria Veplag & Handel GmbH.
37. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. М-СПб.: «Диля», 2004
38. Козлова Н. Федотова В. Проблема Восток-Запад в эпоху НТР / Критический анализ. М.,1983
39. Краткий словарь по социологии. М.: Политиздат,1988
- 40.Малушков В. Хромова К. Поиски путей реформации в Исламе: опыт Ирана. М.: Наука, 1991
- 41.Мамедов Ф. Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. Б., 2006
- 42.Обуховский К. Психология влечений человека. (пер. с польского) М.: Прогресс, 1971
43. Олшанский Д.В. Психология масс. СПб.: Питер, 2002
44. Платонов К.К. Психология религии. М.: Политиздат, 1975
45. Размышления и афоризмы французских моралистов 16-18 вв. Л.: Художественная литература,1987
46. Роджерс К. Хикмен К. Религии мира. (пер. с англ.) М.,2003
- 47.Документы по русской политике в Закавказьи. Вып.1. Баку. Правительственная типография газеты «Азербайджан»,1920
48. Дубровская О. Древние религии мира. М., 2003
49. Сб. Вопросы социального функционирования художественной культуры. М.: Наука, 1984
50. Сб. Вопросы теории и методов социологических исследований (под ред.Д.Ф.Козлова) М.,1980, вып.3; 1981, вып.4.

51. Сб. Массовая коммуникация в социалистическом обществе (под ред. А.В.Дмитриева) Л., 1979

52 Сб. Массовая информация в советском промышленном городе (под ред. Б.Грушина) М.: Изд. полит. литературы, 1980

53 Сб. Проблемы перспективного планирования и управления в сфере художественной культуры (под ред. А.А.Карягина) М.: Наука, 1979

54 Сб. Социологические проблемы общественного мнения и деятельность средств массовой коммуникации (под ред. В.С.Корабейникова) М.: 1979

55 Сб. Человек в мире художественной культуры. М.: Наука, 1982

56 Сейид Муджтаба Рукни Мусави Лари. Западная цивилизация глазами мусульманина. (пер. с англ.) Б., 1992

57 Современная западная социология. М.: Политиздат, 1990

58 Спиноза Б. Этика. М.Л.: Госсоецэкономиздат, 1932

59 «Сумерки богов» - Ф.Ницше, З.Фрейд, Э.Фромм, А.Камю, Ж.П.Сартр. М.: Политиздат, 1989

60 Точные методы исследований культуры и искусства (материалы симпозиума) ч.1-3, М., 1971, стр.10-21.

61 Фирсов Б.М. Телевидение глазами социолога. М.: Искусство, 1971

62 Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1989

63 Шерковин Ю.А. Психологические проблемы массовой коммуникации. М.: Наука, 1973

64 Ортега Гассет Х. Восстание масс. Вопросы философии - 1989, №3, 4.

65 Цицерон. Философские трактаты. М.: Наука, 1985

Türk dilində:

66. Ateş A. Farabının Eserlerinin Bibliografyası. Belle-ten XV,1951, s.175-192.

67. Bayrakdar M. İslam Felsefesine Giriş. 5. Baskı. Ankara,2003

68. Duvarcı A. Türkiyede Falcılık Geleneyi ile bu Konuda İki Eser - «Risale-i Falname li Cafer-i Sadik» ve «Tefeül-name». Ankara.:Ersa,1993

69. Hökelekli H. Ergenlerin Sosial İlişki ve İlgilerine Din Egitiminin Etkisi. UÜİF dergisi, 1987, S.2, s.43-58.

70. Hökelekli H. Din Psikolojisi. Ankara,2003

71. Günay Ü. Modern Sanayi Toplumlarında Din. I.II. EUİFD, 1986, S.3, s. 41-89.

72. Günay Ü. Türkiyede Dini Sosyalleşme. Türkiye 1.Din eğitimi semineri. Ankara,1981,s.192-199.

73. Görmez M. Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu. Ankara.:Türkiye Diyanet Vakfı yayınları / 235, 2000

74. Taplamaçıoğlu M. Din Sosyolojisi. AÜİF yayınları. Ankara,1975,c.X, s.141-151.

75. Yavuz K. Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler. At.ÜİFD, 1986, S.7, s.153-185.

76. Riyazüs-salihin. 8 cildde. İstanbul: Erkam yayınları, 1997. c.II, c.V, ; c.VI

77. Akseki A.H. Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı. Ankara.:Nur yayınları,1991

İngilis dilində:

78. Druart Th.A. Al-Farabi, Emanation and Metaphysics// Neoplatonism and Islamic Thought., ed. P.Morewedge, State University of New York Press, 1992, p.127-148

79. Materials of the International Conference «Cooperation for peace in the Caucasus»// Tbilisi-2002

80. Materials of International Forum «Globalization and Dialogue between civilizations»// Tbilisi-2004

81. Moslems in the Soviet Union. Proqress Publishers Moscow.

82. Sulieman Abdul Rahman al Hageel. The Virtual Position of Islam on Extremism and Terrorism. Riyadh, 2002

Sənədlər və dövrü nəşrlər:

83. Azərbaycan Respublikasında din-dövlət münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. B.: AR DQİK nəşrləri, 2002

84. Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Qanun. B.: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2000

85. Göyüşov A. Azərbaycanda cəmiyyət həyatının sekulyarizasiyası tarixindən. «Dövlət və din» İctimai fikir jurnalı, AR DQİK nəşrləri, 2006, noyabr, s.71-85.

86. Quluzadə M. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda ateizm təbliğatı. «Dövlət və din» jurnalı, 2007, iyul, s. 115-123.

87. Ağayev M. Əhməd bəy Ağayev və İslam. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı № 11-2005, noyabr.

88. «İslam» qəzeti. QMİ nəşrləri. Bakı, 1991, 10 oktyabr, №19 (25); 1992, 19 mart, № 6 (35); 1993, 26 avqust, №16 (68).

89. «Наука и религия» - научно-популярный журнал. М-2000-2007.

90. Журнал Московской патриархии (различные издания)

90. «Kommunist-50» Yubiley nəşri. B., 1969

92. «Diyanet» TC Diyanet Başkanlığı yayınları. Ankara 2000-2007.

93. «Dövlət və din» jurnalı. AR DQİK nəşri. Bakı, 2007 iyul. s. 3-4.